

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazma hüququnda

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA POEMA JANRININ İNKİŞAF YOLU VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

İddiaçı: _____ **Gülzar Vəqif qızı Qasımlı**

Elmi rəhbər: _____ **filologiya elmləri doktoru**
Vəqif Əziz oğlu Yusifov

Bakı – 2021

Mündəricat

GİRİŞ	3
--------------------	----------

I FƏSİL. AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA POEMA JANRININ İNKİŞAF YOLU.....	9
---	----------

1.1. Azərbaycan poemalarının inkişafında ənənə və yeni təmayüllər	9
1.2. Müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasında poema janrının yeri	28

II FƏSİL. MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA POEMA JANRININ MÖVZU VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	63
---	-----------

2.1. Poemalarda tarixi və ictimai-siyasi hadisələrin bədii dərki.....	63
2.2. Vətənpərvərlik poemaların əsas mövzusu kimi	84

III FƏSİL. POEMALARDA QƏHRƏMAN VƏ ZAMAN PROBLEMİ	104
---	------------

3.1. Tarixi şəxsiyyətlərin poemalarda bədii əksi	104
3.2. Çağdaş poemalarda müasir insanın obrazı	127

NƏTİCƏ	158
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	161

Giriş

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra yaranan yeni ictimai-siyasi, tarixi-mədəni şərait, Ermənistanın ərazi iddiaları və torpaqlarımızın işğalı milli ədəbiyyata mövzu rəngarəngliyi gətirdi. Yeni tarixi mərhələ ədəbi növlər və janrların inkişaf tendensiyasına ciddi təsir göstərdi. Lirik az zaman içərisində aparıcı mövqeyə çıxdı. Lirik və epik növün xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən poema janrı da inkişafdan qalmadı. Poema janrı tarixən ümumşərq epik yaradıcılıq ənənələri ilə seçilərək inkişaf etmişdir. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra da poema janrına müraciət edən şairlər kifayət qədərdir. Müstəqillik dövrü Azərbaycan poemalarının mövzu və forma rəngarəngliyini nəzərə alaraq onları əsaslı şəkildə tədqiq etmək zərurəti yarandı. Çağdaş dövrün poemalarında Azərbaycanın tarixi şəxsiyyətlərinin obrazları, həmçinin milli mücadilə tarixinin qəhrəmanları daha çox yer tutmağa başladı. Azərbaycan torpaqlarının ermənilər tərəfindən işğalına etiraz və Qarabağ müharibəsi mövzuları poema janrında aktuallaşdı. Beləliklə, janrın bir sıra tiplərinin meydana çıxması mövzunun fundamental şəkildə araşdırılmasına əsas verdi. Müstəqillik dövrü Azərbaycan poemalarının ədəbiyyat tarixindəki yeri, janrın ümumi inkişaf yolu, özünəməxsus xüsusiyyətləri hərtərəfli şəkildə tədqiq olunmalı, nəzərə çarpan dəyişikliklər izlənilməlidir. Bütün bunlar müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrının inkişaf yolu və xüsusiyyətləri araşdırmasını aktual edir. İndiyə kimi xüsusi tədqiqat mövzusu olmayan bu problemin öyrənilməsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin müstəqillik illərində inkişaf tarixində öz yerini tutur.

Müstəqillik illərində poema janrının tədqiqatı ilə məşğul olan alimlərin araşdırma obyektləri müstəqilliyə qədər yazılmış poemalar, habelə cənubi Azərbaycan ədəbiyyatına məxsus poemalar olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarından Məmməd Arif, Məmməd Cəfər, Mir Cəlal, Xəlil Rza, Məsud Əlioğlu, İbrahim Kəbirli, Bəkir Nəbiyev, Arif Abdullazadə, Şamil Salmanov, Şirindil Alışanov, Yolçu Piriye, Rafiq Yusifoğlu, Esmira Fuad və başqaları poema janrı, onun ideya-bədii

keyfiyyətləri haqqında fikir söyləmişlər. Müstəqillik illərinə qədər yazılmış poemaların forma və xüsusiyyətləri barəsində istər sovet, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında hansı elmi-nəzəri və estetik fikir irəli sürülmüşdürsə, onlara Rafiq Yusifoğlunun monoqrafiyasında ətraflı münasibət bildirilmişdir. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrında müəyyən dəyişikliklər olsa da, janra müraciət edən şairlər onu yeni tiplərlə zənginləşdirmişdir. Lakin bu dövrdə yazılan poemaları sistemli şəkildə tədqiq edən monoqrafiyalar nəzərə çarpmır. Təbii ki, müstəqillik illərində yazılmış poemalarla yanaşı, əvvəlki dövrlərin poemalarını araşdırarkən problemə yeni təfəkkür tərzilə yanaşmaq daha məqsədəuyğundur. Çünki müstəqillikdən öncə yazılmış poemaların sovet dövründəki tədqiqində bədii xüsusiyyətlərlə yanaşı, əsərin ideoloji mahiyyəti də araşdırılırdı. Bu baxımdan həmin əsərlərin müxtəlif zaman kəsiklərində dəyərləndirilməsində fərqliliklərin olması mümkündür. Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk onilliklərindən fərqli olaraq sonrakı mərhələnin tədqiqatçıları poema janrının tədqiqi ilə məşğul olurlar. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Ədəbi proses” toplularında poema janrı xüsusi olaraq araşdırılan janrlardandır. 2013 və 2014-cü illərin poema janrının ədəbi mənzərəsini Elnarə Akimova canlandırmışdır. “İlin poema yaradıcılığı (janrın qurub, yoxsa ədəbi laqeydliyimiz?!)” [8, s. 57-77] və “İlin poema mənzərəsi: Aydınlığa doğru” [9, s. 79-110] məqalələri uzun fasilədən sonra janra ciddi elmi-estetik münasibətin göstəricisidir. Birinci yazıda tədqiqatçı janrın taleyi barəsində narahatlığını ifadə etmişdir. İkinci yazıda isə nisbətən ümidverici mövqe nümayiş etdirilmişdir. “Ədəbi proses-2015” kitabında poema yaradıcılığı haqqında “Zamanın hökmü və janrın taleyi” [3, s. 60-70] icmalı Fidan Abdurahmanovaya, “Ədəbi proses-2017”, “Ədəbi proses-2018” və “Ədəbi proses-2019” kitablarındakı “2017-ci ilin epik şeiri: tənəzzül, yoxsa inkişaf?” [50, s. 102-146], “2018-ci ilin epik şeiri: epos təfəkkürünün və lirik-fəlsəfi duyğuların bəyanı” [51, s. 99-141], “2019-cu ilin epik şeiri: tarixi yaddaşın, gerçəkliklərin və milli ruhun inikası” [54, s. 49-76] icmalları Esmira Fuada məxsusdur.

Bu sahədə araşdırmalar aparmış tədqiqatçıların elmi örnəklərini dəyərləndirməklə yanaşı, çağdaş ədəbiyyatşünaslığın tələblərinə cavab verən əsərlərin yazılması zərurəti yaranır. Beləliklə, müstəqillik dövrü Azərbaycan poemalarının dissertasiya hədudlarında hərtərəfli tədqiqinə baxışımız aktuallaşır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini müstəqillik dövründə qələmə alınmış poemalar, predmetini isə məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq bədii örnəklərlə bağlı tədqiqlər və təhlillər təşkil edir. Tədqiqatın obyektı, məqsəd və vəzifələri, problemin qoyuluşu və elmi-nəzəri həlli tələb etmişdir ki, biz mövzunun tədqiqində məsələlərə, konkret fəsillərə sistemli yanaşaq və problemin bilavasitə bağlı olduğu predmetləri diqqətdə saxlayaq. Bu baxımdan tədqiqat zamanı milli mətbuat tariximizin imkanları, Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyi, tənqid və nəzəriyyəsinin əsaslarına diqqət yetirmiş, kitab, dissertasiya, monoqrafiya və məqalələri, habelə başqa ölkələrin elmi-publisistik mənbə və qaynaqlarından faydalanmışıq.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan ədəbiyyatında öz ənənəsi olan poema janrının müstəqillik dövründəki inkişafını izləmək və ümumiləşdirmələr aparmaqdan ibarətdir. Müstəqillik illərində yazılmış poema mətnlərinin mövzularında təkrarçılıq özünü göstərsə də, bu janrda son illərin hadisələri, gündəlik və aktual mövzular daha çox əhatə olunmuşdur. Buna görə də, tədqiqatçılar əsərlərə şərh yazarkən onların mövzu və problematikasına biganə qalmamışlar. Bütün bunlar təqdim edilən dissertasiyada araşdırılmış, müəyyən olunmuş məqsəd bir sıra aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsini təmin etmişdir:

- Müstəqillik dövrü Azərbaycan poemalarının ənənə və yeni təmayüllər üzrə araşdırılması;
- Həmin poemaların mövzu və forma xüsusiyyətlərinin tədqiqi;
- Müstəqillik dövrü Azərbaycan poemalarında tarixi və ictimai-siyasi hadisələrin təhlili;
- Çağdaş poemalarda yaradılmış insan obrazlarının müasir ədəbiyyatşünaslıq meyarları ilə qiymətləndirilməsi;

- Müasir poemalarda bəşəri ideyaların və milli düşüncənin qarşılıqlı şəkildə öyrənilməsi və s.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın metodoloji və nəzəri əsaslarını ədəbiyyat tarixçiliyi baxımından müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasında poema janrının inkişaf yoluna və xüsusiyyətlərinə münasibət, həmçinin ayrı-ayrı problemlər üzrə qarşılıqlı nəzəri təhlil təşkil edir. Araşdırma zamanı elmi analiz, müqayisəli təhlil və müqayisəli-tipoloji metoddan istifadə edilmişdir. Poema mətnlərinə müxtəlif istiqamətlərdən izah və şərh verilmiş, çoxlu sayda poemalar təhlil edilmiş, müstəqillik dövrü Azərbaycan poemalarının mövzusu və xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Tədqiqat zamanı mövzu ilə bağlı bədii mətnlərdən, elmi mənbələrdən, mətbuatda yayımlanmış məqalə və müsahibələrdən istifadə edilmiş, bir sıra alimlərin nəzəri-metodoloji fikir və mülahizələrinə istinad olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır;

- Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrının inkişaf yolu və xüsusiyyətlərindəki mərhələ təsnifatı və elmi-nəzəri yanaşmaları tədqiqat müstəvisinə çıxarmaq;
- Müstəqillik dövrü Azərbaycan poemalarının inkişaf dinamikasını izləmək;
- Poemalarda tarixi və ictimai-siyasi hadisələrin bədii dərk üsullarını, vasitələrini göstərmək;
- Müstəqillik dövrü Azərbaycan poemalarında vətənpərvərlik mövzusunun bir ideya-məzmun xətti kimi diqqətdə saxlamaq;
- Müstəqillik dövrü Azərbaycan poemalarında qəhrəman və zaman problemini aydınlaşdırmaq;
- Müstəqillik dövrü Azərbaycan poemalarında tarixi şəxsiyyətlərin obrazlarına analitik baxış ifadə etmək;
- Çağdaş poemalarda müasir insan obrazı: real şəxslər və ədəbi qəhrəman məsələsinə ədəbi-tənqidi nəzər yetirmək.

Araşdırmanın elmi yeniliyi ilk növbədə problem-mövzunun müstəqil dissertasiya səviyyəsinə gətirilməsi ilə müəyyənləşir. Təqdim edilən dissertasiya ədəbiyyatşünaslıq elmində müstəqillik dövrü Azərbaycan poemalarını sistemli öyrənən birinci elmi tədqiqat işidir. Dissertasiyada çağdaş dövr Azərbaycan poemalarının aktual problemləri, müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasında poema janrının xarakterik xüsusiyyətləri, ümumi inkişaf dinamikası, ədəbiyyat tarixindəki yeri tədqiq olunmuşdur. Bu istiqamətdə elmi-ixtisas ədəbiyyatı kompleks təhlilə cəlb edilmiş, işin mahiyyəti və əhəmiyyəti elmi meyarlarla aydınlaşdırılmış, iş təcrübəsi öyrənilmişdir.

İşin elmi yeniliklərinə aid olanlar qismində aşağıdakıları göstərmək olar:

- Tədqiqat zamanı müstəqillik dövründə yazılmış bir sıra Azərbaycan poemaları ilk dəfə olaraq təhlil predmetinə çevrilmişdir.

- Dissertasiyada ilk dəfə olaraq müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasında yazılmış poema-roman, poema-dastan, poema-esse, poema-anım, poema-elegiya, neo-poema, liro-epik poema və s. tipli əsərlər kompleks halında tədqiq edilmişdir.

- Zəlimxan Yaqubun “Yunus Əmrə dastanı” və “Hüseyn Saraçlı dastanı” kimi nəsr və nəzmin qarşılıqlı növbələşməsi şəklində yazılmış poemalarında süjetin mərhələləri müəyyən olunmuşdur.

- İlk dəfə olaraq Məmməd Aslanın “Ağla, qərənfil, ağla” əsərinin süjet və kompozisiyası müəyyənləşdirilmiş və poema kimi təqdim olunmuşdur.

- Yusif Nəğməkarın poemalara gətirdiyi forma yenilikləri göstərilmiş, proloq termini yerinə “ön ün”, “önləmə”, “ön vəhy” kimi sözlərdən, epiloq termini əvəzinə “son ün”, “sonlama” tipli sözlərdən istifadə olunduğu qeyd edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işi həm nəzəri, həm də təcrübi əhəmiyyətə malikdir. Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun elmi-nəzəri nəticələrindən müstəqillik dövrü Azərbaycan poemalarını müxtəlif istiqamətlərdə tədqiq edən araşdırmalarda və monoqrafiyalarda istifadə etmək olar. Təcrübi əhəmiyyəti isə, bundan ibarətdir ki, ali məktəblərdə müasir poeziyanın tədris kursu kimi öyrənilməsində bu dissertasiyanın imkanlarından faydalanmaq olar.

Azərbaycan ədəbiyyatı fənninin tədrisində, dərsliklər, tədris proqramları və metodik vəsaitlərin hazırlanması zamanı dissertasiyadan istifadə etmək əhəmiyyətlidir. Bununla belə, bu mövzuda yazılacaq gələcək tədqiqatlarda dissertasiya işinin elmi-nəzəri nəticələrindən bəhrələnmək mümkündür.

Tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbi tənqid şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas nəzəri müddəaları tezis və məqalələr şəklində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi məcmuə və jurnallarda, xarici ölkələrin nüfuzlu elmi nəşrlərində, Azərbaycanda və xaricdə keçirilən beynəlxalq elmi konfranslardakı məruzə və çıxışlarda öz əksini tapmışdır. Mövzu ilə bağlı 15 məqalə tədqiqatçının “Sözümüz sözdür” ” [184] adlı məqalələr toplusundan ibarət kitabında yer almışdır. Dissertasiya rus dilinə tərcümə olunaraq 2018-ci ildə Latviyada kitab [232] halında çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Tədqiqat işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbi tənqid şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi. Tədqiqat işi giriş (10438 şərti işarə), üç fəsil (birinci fəsil iki paragraf - 105965 şərti işarə, ikinci fəsil iki paragraf - 80280 şərti işarə, üçüncü fəsil iki paragraf - 105519 şərti işarə), nəticə (4996 şərti işarə) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 307136 şərti işarədir.

I FƏSİL. AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA POEMA JANRININ İNKİŞAF YOLU

1. 1. Azərbaycan poemalarının inkişafında ənənə və yeni təmayüllər

Azərbaycan ədəbiyyatında zəngin ənənələrə malik poema janrı bir çox xalqların ədəbiyyatında da yayılmışdır. Bu janrın yaranması və tədqiq tarixi haqqında müxtəlif mülahizələr irəli sürülür. Janrın ilk yarandığı yer “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti”ndə [39, s. 139] qədim Yunanıstan hesab olunur. İlk poemaların şumerlərə məxsus olduğunu iddia edən S.N.Kramer yazır: “Babil poemalarının qədimliyinə baxmayaraq Gilqameş haqqında hekayələr əsas etibarilə sami deyil, Şumer mənbələrinə aiddir” [239 s. 257]. Bunlardan başqa, M.Aroçkonun “Poema: tənəzzül yoxsa dirçəliş” [229] və Y.Martsinkyaviçyusun “Poemanın taleyi” [238] məqalələri janrın dünya ədəbiyyatşünaslığında tədqiqinə həsr edilmiş məqalələrdir. Eyni zamanda Q.A.Çervyaçenkonun “Sovet ədəbiyyatında poema” [243] və Kovalenkonun “Poema ədəbiyyatın janrı kimi” [237] monoqrafiyaları janrın tədqiqi istiqamətində müəyyən rol oynamışdır. Poemanın XX əsr tədqiqatçılarından E.Umanskaya epizmi poemanın əsas elementi hesab etmiş, A.Mixaylov poemada lirikaya üstünlük vermişdir. M.Çislov poemanı sintetik janr kimi xarakterizə etsə də, Yustinas Martsinkyaviçyus onu “janrlar janrı” adlandırmışdır. Daim diqqət mərkəzində olan poema şərq xalqları ədəbiyyatında xüsusilə seçilmişdir. Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatında bu janrla bağlı bir sıra ilklərə imza atıldığı ədəbiyyatşünaslar tərəfindən qeyd edilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrının banisi olan Xaqani Şirvani farsca yazdığı “Töhfətül-İraqeyn” əsəri ilə janra vətəndaşlıq hüququ vermişdir. Dünya ədəbi xəzinəsinə “Xəmsə”ni bəxş etmiş Nizami Gəncəvi janrda yeniliklər etmişdir. Onun “Sirlər xəzinəsi” əsəri süjetsiz olsa da, maraqlı forması ilə diqqəti çəkir. Poema 20 hekayət və 20 məqalətdən ibarətdir.

Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” poeması ilə Azərbaycan ədəbiyyatında vahid süjet xəttinə malik poemanın əsasını qoymuş, ədəbiyyata bir sıra yeniliklər gətirmişdir.

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında ilk ana dilli poemanın yaranması sübut edir ki, həmin vaxta qədər belə bir yaradıcılıq ənənəsi mövcud olmuşdur. “Dastani-Əhməd Hərami” adlanan əsərin müəllifi hələ də müəyyənləşdirilməyib. Əsərin adındakı “dastan” terminindən müstəqillik dövründə yazılmış poemaların adlandırılmasında istifadə edilmişdir. Orta əsrlər Şərq, o cümlədən, Azərbaycan poemalarının özəl xüsusiyyətlərindən biri daha çox epik səciyyə daşması ilə müəyyən olunmasıdır. Həmin əsərlərdə süjet və kompozisiyanın şərtlərinə tamamilə əməl edilmiş, poemalar irihəcmli olması ilə seçilmişdir. O dövrün poemalarının mövzularında eynilik nəzərə çarpmaqla yanaşı, Nizami ənənəsində yazılmaları diqqətdən yayınmır. Həmin dövrün ikinci mərhələsində poema yalnız hökmdarların sifarişi ilə yazılmırdı, Şah İsmayıl Xətayi kimi hökmdar şair də poema yazırdı. Onun yazdığı poemaların mövzu və forması tamamilə fərqli idi. Bir hökmdar müəllif tərəfindən iki ayrı-ayrı xüsusiyyətə malik məsnəvinin yazılması o dövrə qədər artıq poemanın bütün inkişaf mərhələlərini keçməsi deməkdir. Şah İsmayıl Xətainin “Dəhnamə” poemasında epik təfəsilat və süjet varsa, “Nəsihətnamə” poeması eyni mövzu ətrafında ibrətamiz fikirləri təbliğ edən məsnəvi idi. Orta əsrlər Azərbaycan epik şeiri Məhəmməd Füzulinin poemaları ilə inkişafının yeni mərhələsinə çatır. XVII-XVIII əsrlərdə yazılmış poemalara F.Təbrizinin “Bəxtiyarnamə”, S.Əfşarın “Fəthnameyi-Abbasi-namdar”, Məsihinin “Vərqa və Gülşə”, S.Təbrizinin “Qəndaharnamə”, M.Şirvaninin “Qisseyi-Şirzad” əsərlərini nümunə gətirə bilərik. Poemaya oxşar olan mənzumələrin tədqiqi ilə məşğul olmuş Həmid Araslının “XVIII əsrdə tarixi mənzumələr” [13] məqaləsində bu tip əsərlərin poetikası və strukturu haqqında bilgi verildikdən sonra Şakir Şirvaninin, Ağa Məsih Şirvaninin, Molla Vəli Vidadinin, Şəkili Nəbinin mənzumələri əsasında janrın mövzu və forma xüsusiyyətləri şərh edilmişdir. Qəsidədən fərqli şəkil kimi təqdim olunan tarixi mənzumələrin forma etibarı ilə olmasa da, nəqletmə cəhətlərinə görə qismən poemalara oxşadığını söyləmək olar.

Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatında mənzumələrin yaranması ilə yanaşı, poema janrına müraciət edən sənətkarların nisbətən azaldığı qənaətinə gəlmək mümkündür. Bunu Füzuli yaradıcılığı ilə ədəbiyyatda işlənmə tezliyi qazanan nəsrin inkişafı ilə əlaqələndirmək olar. Yəni müəlliflər artıq nəql etmək istədikləri hadisəni qafiyəli formada təqdim etməyə üstünlük vermirdilər. Epik ünsürlər nəzəmdən daha çox nəsrdə üzə çıxırdı. Bəlkə də, dastan yaradıcılığının yeni dövrün birinci mərhələsində güclü inkişaf etməsi poemaya təsirsiz qalmayıb. Dastanların poemaları üstələməsi səbəblərindən biri kimi poemalardakı süjetli təsvirlərin dastanlarda daha effektiv alınmasını söyləmək olar. Əvvəlki illərin poemalarında eyni mövzuların təkrar olunmağını nəzərə alsaq, bu, inandırıcı görünür. Dastanlarda janrın ümumi tələbləri çərçivəsində oxşarlıq olsa da, yeniliklər vardı. Məsələn; əksər məhəbbət dastanları buta alma ilə başlayıb, sonda üç xanımla evlənməklə bitirərsə də, bu, artıq vərdiş edilmiş Leyli və Məcnun, Yusif və Züleyxa süjetlərindən fərqlənirdi. Həm də epik janr olan dastanın lirik şeirlərlə müşayiət olunması, ola bilsin ki, poema janrının inkişafını ləngidirdi. Şifahi ədəbiyyatın janrı olan dastanlar kütləviləşdikcə, aşığıların sayəsində məşhurlaşdıqca poema arxa plana keçirdi. Buna realizmin meydana gəlməsi də təsir göstərirdi. Sufi-panteist ideyalar üzərində bərqərar olmuş klassik poemanın birdən-birə yeni dövrün tələblərini qəbul edə bilmədiyini söyləmək olar. Artıq əvvəlki mövzulara təkrar müraciət etməyin lazımsız olduğunu nəzərə alan şairlər yeni dövrün ikinci mərhələsində mənzum hekayələr yazmaqla kifayətləndilər. Diqqət etdikdə görürük ki, bu mərhələdə yazılmış poemaların əksəriyyətində Nizami Gəncəvinin mövzularına müraciət üstünlük təşkil edir. Həmin mərhələdə nisbətən irihəcmli poemaları ilə yadda qalan sənətkar Abbasqulu ağa Bakıxanovdur. Yeni dövrdə yazılmış poemalar Yolçu Piriyevin “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrı” [126] monoqrafiyasında tədqiqata cəlb olunmuşdur. Dövrün poemalarını hərtərəfli şəkildə saf-çürük edən alim Əndəlib Qaracadağının “Qisseyi-Leyli və Məcnun”, “İrəvanın alınması”, Mirzə Şəfi Vazehin “Nəresidən rəsiden name” (“Məktubun intizarında”), Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Mişkatül-ənvar” (“Nurların mənbəyi”) və “Miratül-cəmal” (“Surətin güzgüsü”), Mirzə Fətəli Axundovun “Puşkinin ölümünə

“Şərq poeması”, Mirzə Mehdi Şükuhinin “Münazireyi-Əqlü Eşq”, “Şükuhinin gənclik illərində Mərağaya ilk səfəri” və “Nəsihəti-Cəlalı”, İsmayıl bəy Nakamın “Fərhad və Şirin”, “Məcnun və Leyli”, Çakərin “Leyli və Məcnun”, Xürrəminin “Səlman ilə Sərkis”, Abbas ağa Nazirin “Bəyani-hal”, “Molla və Şeytan” və s. kimi poemalarını tədqiqata cəlb etmişdir. Yeni dövrün son mərhələsi XX əsrin birinci rübünə təsadüf etdiyindən dünyada baş verən ictimai-siyasi dəyişmələr ədəbiyyata təsirsiz qalmırdı. Bu mərhələdə Azərbaycanın realist sənətkarlarının yaradıcılığında poemaya müraciət etmələri müşahidə olunmur. Bir sıra romantik şairlərin sayəsində janr dirçəlməyə başladı. Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abbas Səhhət kimi şairlər yeni dövrün son mərhələsinin poemasını formalaşdırmağa təşəbbüs göstərirdilər. Lakin bu əsərlər heç də irihəcmli və epik əhatəliliyə malik deyildi.

Ən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatında poemanın inkişafının özünəməxsus cəhətlərinin şahidi oluruq. XX əsrdə, xüsusilə sovet dövründə poema janrı nəsrin, o cümlədən, roman janrının müraciət etdiyi mövzulardan kənarda qalmırdı. XX əsrdə yazılmış poemaların tədqiqi A.Bədəlovun “Azərbaycan sovet poeması” [230] filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatında, Xəlil Rza Ulutürkün “Müharibədən sonrakı Azərbaycan sovet ədəbiyyatında poema janrı (1945-1950)” [242], Rafiq Yusifoğlunun “Azərbaycan sovet poemalarının inkişaf problemləri” (1956-1965)” [228], Samirə Mərdanovanın “XX əsr Azərbaycan poemalarında lirik ricətlər sistemi (S.Vurğunun, M.Müşfiqin və B.Vahabzadənin əsərləri üzrə)” [88], Kamal Ağamalıoğlunun “Demokratik Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrı” [5] filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyalarında və S.Şükürovun “Azərbaycan poemalarının tarixi” [245] mövzusunda yazdığı filologiya üzrə elmlər doktorluğu dissertasiyasında, Esmira Fuadın “XX əsr Güney Azərbaycan epik şeiri” [55] monoqrafiyasında öz əksini tapmışdır. Həmçinin Azadə Rüstəmovanın “Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları” [170] və R.Əzizovun “Poemanın genişlənən üfüqləri” [46] tədqiqatları da bu istiqamətdə aparılmış elmi araşdırmalara daxildir. Ümumiyyətlə, sovet dövründə yazılmış Azərbaycan poemalarının əsaslı tədqiqinə ədəbiyyatşünas Rafiq Yusifoğlunun “Azərbaycan poeması: axtarışlar və

perspektivlər” [213] monoqrafiyasında rast gəlirik. Rafiq Yusifoğlu adı çəkilən monoqrafiyasını təkmilləşdirərək 2010-cu ildə “Azərbaycan poemasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri” [216] adı ilə yenidən nəşr etdirmişdir. Lakin hər iki nəşrdə müstəqillik illərində yazılmış poemalar təhlildən kənarda qalmışdır. Bunlarla yanaşı, müstəqillik dövrünə qədər yazılmış poemaları təhlil və tədqiq edən məqalələrə nümunə olaraq O.Həsənovun “Poemalarımız haqqında” [66], B.Vahabzadənin “Poemalarımızda sənətkarlıq məsələlərinə dair” [192], M.Əlioğlunun “Poemalarımız haqqında” [193] və “Yeni poemalarımız” [194], A.Axundovun “Poemalarımızın dili haqqında qeydlər” [18] və s. araşdırmalarını misal çəkə bilərik. XX əsrin 60-cı illərində B.Nəbiyev “Poemalarımızın ideya-bədii xüsusiyyətləri” [104], Ə.Hüseynov “Poemalarımızın ideya-bədii keyfiyyətləri” [73], X.Rza “Ədəbiyyatımızda poema janrının yaranması və inkişafına dair bir nəzər” [174] və “Poemalar haqqında bəzi qeydlər” [175], C.Abdullayev “Poemalarda mübarizə motivləri” [2], A. Rüstəmov “Azərbaycan epik şeirinin mənşəyinə dair” [171] və s. məqalələri ilə janrın inkişaf yollarına nəzər salmışlar. Sonrakı illərdə M.Cəlil “Poemalarımızda müasirlik” [35] və R.Yusifoğlu “Azərbaycan poemasında konfliktin tipləri” [215], “Azərbaycan poemasında konflikt və xarakter yenilikləri” [214], müstəqillik illərində isə “Azərbaycan poemalarında bədii sənətkarlıq məsələləri” [212], “Poemanın inkişaf meylləri” [217] və s. məqalələrlə janr barəsində araşdırmaları davam etdirmişlər.

Müstəqillik dövründə yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı öz qanunauyğunluqları olan ənənə əsasında meydana çıxırdı. *“Müstəqilliyimiz dövründə yenə də xalq şairlərimiz B.Vahabzadə, B.Azəroğlu, N.Xəzri, X.R.Ulutürk, M.Araz, F.Qoca, F.Sadiq, S.Tahir, İ.Tapdıq, N.Həsənzadə və b. nisbətən sonrakı nəsillərin nümayəndələri olan R.Rövşən, V.Əziz, R.Behrudi, M.İsmayıl, D.Gədəbəyli, S.Qaraçöp, S.Sarvan və başqaları coşğun həvəs və enerji ilə yazıb-yaratmışlar”* [99, s. 439]. Həmin dövrdə yaranmış poema mətnlərinin müəllifləri sırasında sitatdakı adlara rast gəlinir. Azərbaycan müstəqilliyyə qovuşduqdan sonra dünya ədəbiyyatına inteqrasiya nəticəsində “modernizm” cərəyanı Azərbaycan ədəbiyyatında, o cümlədən, poeziyada daha aktiv istifadə edilməyə başladı. Bu cür şeirlər haqqında türk yazarı Osman Özbahçe belə

qənaətə gəlir ki, “*modern şeir, yeniliyi şeirin ana yapısına dönüştürmüşdür*” [226, s. 17]. Yenilik adı verilən bu dəyişmələr Azərbaycan ədəbiyyatında da formalaşırdı. Müstəqillik illərində yaranan ədəbi nümunələr həm mövzu və yanaşma metodu, həm forma və janr baxımından ənənəvi prinsipləri davam etdirir, eyni zamanda novatorluq nəzərə çarpırdı. Ənənəvi üslubu saxlamağa cəhd göstərməklə yanaşı, həm araşdırmaçılar, həm də yazarlar çağdaş dövrün ədəbi meyarlarına meydan verirdilər.

Müstəqillik illərində araşdırma aparan tədqiqatçılar sovet dövrünün poemalarına həssaslıqla yanaşmış, həmin əsərlərin üstün cəhətlərini dəyərləndirmişlər. Nəmin Cahangirli sovet dövründə yazılmış poemalar haqqında fikirlərini belə ifadə edir: “*Bu dövr ümumsovet ədəbiyyatı tarixində poema janrının inkişafındakı yüksəliş də diqqəti çəkir. Bu janr, əsasən, yeni dünya yaratmaq uğrundakı gərgin mübarizədə formalaşan insanın obrazını yaratmağın zəruriliyini ön plana çəkdiyindən bütün sovet ədəbiyyatında müasir ictimai-siyasi hadisələri əks etdirən, sovet qəhrəmanlarını təbliğ edən poemalar yaranırdı*” [30, s. 25]. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatına məxsus poemaların araşdırılması yer alan professor Rafiq Yusifoğlunun monoqrafiyasında qeyd edilir ki, “*Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında poema heç vaxt diqqət mərkəzindən kənarda qalmamış, janrın xüsusiyyətləri, özünəməxsusluğu, mövzu və struktur baxımından təkamülü ayrı-ayrı vaxtlarda müntəzəm şəkildə müzakirə obyektinə çevrilmişdir... Bütün bunlarla yanaşı, təəssüflə qeyd etməliyik ki, poemanın nəzəri problemlərindən bəhs edən müstəqil, miqyaslı monoqrafik tədqiqat əsərləri hələ də azlıq təşkil edir. Oxuculara təqdim olunan bu tədqiqatda Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfədir ki, XX əsr Azərbaycan poemasına məhz bu ölçülərdə nəzər salınır, onun bir əsrlik tarixini yaratmağa cəhd göstərilir*” [213, s. 4]. Sözü gedən tədqiqat əsərinin 1998-ci ildə nəşr olunduğunu nəzərə alsaq, belə qənaətə gəlmək olar ki, XX əsr Azərbaycan poemaları müstəqillik illərinə qədər fundamental şəkildə araşdırılmaqdan kənarda qalmışdır. Rafiq Yusifoğlu həmin monoqrafiyanın təkmilləşdirilmiş ikinci nəşrində yazır: “*...XX əsr Azərbaycan poemalarının böyük əksəriyyəti sovet dövründə yaranmış, sovet dövründə tədqiq edilmişdir. İctimai-siyasi quruluş dəyişdiyindən, Azərbaycan müstəqil, suveren respublikaya çevrildiyindən,*

janrın inkişaf tarixini yeni istiqamətdə tədqiqata cəlb etmək olduqca vacibdir” [216, s. 4]. Sovet dövrü Azərbaycan poemalarının ilk dəfə olaraq sistemli araşdırılmasına nail olunmuş həmin monoqrafiyanın elmi dəyərini tədqiqatçı Yusif Aslanov belə müəyyənləşdirir: *“Monoqrafiyada XX əsrin görkəmli şairlərindən H.Cavidin, S.Vurğunun, S.Rüstəmin, M.Müşfiqin, R.Rzanın, M.Rahimin, O.Sarıvəllinin, M.Dilbazinin, Z.Xəlilin, A.Babayevin, B.Vahabzadənin, N.Xəzrinin, Q.Qasımzadənin, Ə.Kürçaylının, M.Arazın, N.Gəncəlinin, Qabilin, B.Azəroğlunun, Ə.Tudənin, F.Qocanın, N.Həsənzadənin, F.Sadıqın, R.Rövşənin, E.Baxışın, V.İbrahimin və başqa şairlərin poemaları təhlil edilir, zəngin mənbələrə istinad olunaraq diskussiya yaradan məsələlərə tutarlı faktlarla, elmi dəlillərlə cavab verilir*” [16, s. 14]. Vurğulandığı kimi, həmin monoqrafiyada poemanın bir neçə onillik tarixinə ətraflı nəzər salınıb. Deməli, sovet dövründə poema yazılması və onun araşdırılması mütəxəssislərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bununla belə, müəyyən dövəmlərdə janra qarşı laqeyd münasibət göstərilməsini Nəriman Həsənzadə poetik şəkildə belə ifadə etmişdir:

Poemanın “qıfılını” bağlamışdılar,
Elə ki mən açar saldım, qapı açdılar.
“Nəriman”la, “Zümrüd quşu” qoşalaşdılar,
Sonra “Kimin sualı var”, sonra daha nə...
Bəzən darı əkirdilər buğda yerinə [67, s. 692].

Bənddə şair poemalarının adını çəkməklə, janra qarşı yazarlarda maraq oyatdığını dilə gətirmişdir. Bənd ona işarə edir ki, janrın yenidən aktualıq qazanmasında bir müəllif kimi Nəriman Həsənzadənin birbaşa təsiri olmuşdur. Onun həmin dövrdə yazdığı poemalarda janrın özünəməxsus cəhətləri ilə rastlaşmaq mümkündür. Janrın bu səciyyəvi cəhətləri həmişə ədəbiyyatşünaslığı maraqlandırmış, diskussiya səbəbi olmuşdur. Dünya ədəbiyyatşünaslığında belə fikir formalaşmışdır ki, *“poema əsasən lirik çıxışlarla geniş şəkildə nəql edilən, süjetə malik olan böyük poetik əsərdir*” [259]. Bu poetik əsər mütəmadi şəkildə şairlərin müraciət etdiyi janrlardandır. Azərbaycan ədəbiyyatında isə mükəmməl nümunələri ilə öz sözünü demişdir. XIX

əsrə qədər bütöv şəkildə yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı ölkənin bölüşdürülməsi nəticəsində fərqli təmayüllərlə inkişaf etməyə məcbur edilmişdir. XX əsrin 90-cı illərində şimali Azərbaycan müstəqillik əldə etsə də, cənubi Azərbaycan hələ də İranın tərkib hissəsi olaraq qalır. Bununla yanaşı, ədəbiyyatda gedən proseslər şimali Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi səbəbindən bir-birinə yaxınlaşdı, ədəbi mübadilələr daha geniş vüsət almağa başladı. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrının durumu barədə bilgi əldə etmək tədqiqatçılara kifayət qədər asan başa gəldi. Həmin sahədə tədqiqat aparan Esmira Fuad bütöv Azərbaycan poema yaradıcılığı haqqında təsəvvür yaratmaq üçün ayrı-ayrı müəlliflərin poemaları barəsində fikirlərini ümumiləşdirərək yazır: *“Quzey Azərbaycanda şairlər bu gün poema janrına niyə müraciət etmir, yaxud bu janrda nə üçün az əsərlər yazılır? – kimi suallar üzərində düşünülürsə, Güneydə bu problem yoxdur. Təkcə Kiyan Xiyav son illərdə bir-birindən maraqlı 10-dan çox poema qələmə almışdır. “Aman sevgilim!”, “Faciə (avtobioqrafiya)”, “Hopbul-hop”, “İt bayramında qartal ardınca”, “Ölüm-dirim savaşında”, “Gömülmüş bir şəhər içində, yalnız”, “Bir yaşarı, bir öləri torpaqda”, “Şallaq sevgisi” kimi epik təsvirli poemalarında Təbriz dünyası yaradan və yurddaşların qan yaddaşını oyatmaq üçün çaba göstərən K.Xiyav yeknəsəklikdən qaçır”* [56. 51]. Sitatdan göründüyü kimi Esmira Fuad güneydə və quzeydə poema yaradıcılığı prosesini müqayisə edir, müstəqil Azərbaycanda yazılmış poemaların təbliğatının azlığı səbəbindən bu janrda nümunələrin yaranmadığı qənaətinə gəlir.

Poema janrının sovet dönəmində və müstəqillik dövründəki inkişaf yollarına paralel nəzər salmaq üçün Rafiq Yusifoğlu ilə Elnarə Akimovanın fikirlərini müqayisə edə bilərik. R.Yusifoğlu yazır ki, *“Yetmişinci illərin axırı və səksəninci illərdə 50-60-cı illərlə müqayisədə poema janrına maraq azalmışdı... Lakin bu illərdə də yeni yaranan poemalar haqqında xeyli resenziyalar çap olunmuş, şairlərimizin ayrı-ayrı şeir kitabları haqqında yazılan məqalələrdə ötəri də olsa, poemalar haqqında söz söylənilmişdir”* [216, s. 39]. Müstəqillik illərində poema janrında yazılmış əsərlərin bir qismini əhatə edən məqaləsində Elnarə Akimova belə

ümumiləşdirmə aparır: *“Çağdaş ədəbiyyatda poema janrı imkanlarını tükədimi, yoxsa daha müasir, yeni forma və məzmunlu ifadə planında özünü görükdürür? Sualın birinci tərəfini cavablandırsaq, bəli, 30-40 ilin əvvəllərinə nisbətən indi poema janrına müraciət azalıb. Bu nədən irəli gəlir? Zənnimcə, gənclərin daha çox roman janrına meyl edib, poemaya keçmişin qalığı kimi yanaşma laqeydliyindən...”* [8, s. 59]. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət müstəqilliyinin ilk on illiklərində poema janrına kifayət qədər müraciət edən şairlər olub. Hətta ən müasir dövrdə gənclərdən Anar Aminin *“Qara Bəbir”*, *“İstedad”*, *“Abdaldan Şəmşirə qədər”*, *“Otuz ilin ağrısı”*, Faiq Hüseynbəylinin *“Sabahın adamı”*, *“Qaranquş yuvası”*, *“Adsız ucalıq”*, *“Hospital ağrıları”*, *“Xatirələr yağışı”* kimi poemaları onu deməyə əsas verir ki, gənc yazarlar poema janrına müraciət edirlər. Ümumilikdə, janrın bugünkü durumu ilə qane olmayan E.Akimova məsələyə belə yanaşır: *“Daha önəmli bir problem: lirizm epik təsvirləri üstələyir, hətta deyərdim, epik təsvirli poemalar ən kritik həddini yaşayır. Bununla əlaqədar olaraq, poemanın “poema-monoloq”, “poema-dialog”, “süjetsiz poema”, “poema müraciət” formaları funksionallıq qazanır”* [8, s. 59]. Konkret mətnlərə istinad etdikdə həmin fikirlərdən *“poema-müraciət”* haqqında deyilənlər daha çox təsdiqlənir. Bu ən çox konkret şəxslərə həsr edilmiş poemalarda təzahür edir. Mövzu problemi ilə yanaşı, poemaların tipləri barəsində müzakirələri ümumiləşdirən Rafiq Yusifoğlu yazır: *“Elə yazıçılar, tənqidçilər də var idi ki, müasir poemada süjeti köhnəlmiş, gərəksiz hesab edirdilər. Qasım Qasımzadə süjetli, xarakterli poemaların köhnəliyini iddia edən, “lirik poemalara doğru meyl getdikcə daha çox qüvvətlənir, poemada hadisə və əhvalatları göstərmək nisbətən arxa plana keçir, lirik qəhrəman özünü qabağa verir”- deyən Xəlil Rzanın mövqeyi ilə razılaşmır, eyni zamanda poemada “lirikaya səlib yürüşü” elan edən İbrahim Kəbirlinin fikirlərini də düzgün hesab etmirdi. Qasım Qasımzadənin fikirləri ilə Əkbər Ağayevin fikirləri arasında bir uyğunluq var idi”* [216, s. 19]. Sitatda janr ətrafında ənənə və novatorluğun mübarizəsi, həmçinin elmi təfəkkürün məsələyə müdaxiləsi aydın şəkildə hiss olunur. Eyni problemlər müasir dövrümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Hətta yazılan poemanın tipi barəsində müəlliflə tədqiqatçının fikirləri üst-üstə düşməyə bilir. R.Yusifoğlu

tədqiqatında onu da qeyd edir ki, “*Müzakirələrdə “lirik poema”, “sintez-poema”, “poema-dialog”, “poema-monoloq”, “poema-müraciət” tipli əsərlərin yaranmasından söhbət getdiyi kimi, “Nəsimi”, “Zümrüd quşu” kimi epik-dramatik poemaların yaranması poemada epikliyin aradan çıxması fikrini alt-üst edən əhəmiyyətli bədii faktlar kimi xatırladılırdı*” [216, s. 13]. Epik poeziyanın və ya süjetli poemanın müstəqillik illərinə qədərki varlığını təsdiq etmək sitatdan göründüyü tərkib o qədər də çətin deyil. Ona görə ki, ortada konkret mətnlər var. Lakin müstəqillik dövrü poeziyasından danışarkən məsələ bir qədər fərqlidir.

Qeyd edilən monoqrafiyada Rafiq Yusifovlu poemaların tiplərini belə qruplaşdırır: poema-müraciət, poema-monoloq, poema-dialog, nəğmələr poeması, səyahətlər poeması, fraqmentlər poeması, poema-xatirə, poema məktub, poema-gündəlik, poema-reportaj, ballada, poema-peyzaj, alleqorik poema, düşüncələr poeması, poema-əfsanə, poema-rəvayət, publisistik poema, kino-poema, fantastik poema. Müəyyən edilmiş həmin poema tiplərinə müstəqillik dövründə bir sıra əlavə və ixtisarlara edilmişdir. Belə ki, göstərilən tiplərin bəzilərinə sovet dövründə sadəcə eksperiment olaraq müraciət edilmiş və sonralar yenidən həmin tiplərdə poema yazılmamışdır. Tədqiqatçı bunlardan biri olan fantastik poemaya Nüsrət Kəsəmənlinin “Prometey od içində” əsərini misal çəkir, həmin əsərin ilk və son fantastik poema olduğunu qeyd edir. Adı çəkilən poema tiplərindən əlavə müstəqillik dövründə yeni poema tiplərinə rast gəlinir. Formada ənənəvilik mövzuların müasirliyə meyilli olmasına əsasən özünü qoruya bilmir. Çağdaş dövrdə yazılmış poemalarda mövzu daha çox indini müşayiət edir. Bu da formada, yəni poemanın tipində fərqli cəhətlərin meydana gəlməsinə təsir göstərir. Nərimin Cahangirova “*Müasir nəzəriyyələrdə poemaların lirik, lירו-epik və epik növləri müxtəlif prizmalardan fərqləndirilsə də, vahid bölgü demək olar ki, yoxdur*” [31, s.152] – qərarına gəlir. Səbəbi də eyni mətnə adı çəkilən növlərin hər birinin müəyyən elementlərinə rast gəlinməsidir. Bir sıra poemaların tipləri barəsində Vaqif Yusifli ilə Elnarə Akimovanın fikirləri fərqlidir. Vaqif Yusifli yazır ki, “*Əli Rza Xələflinin poema-məktub, müraciət formasında yazılan “Azadlığın qanı” poemasında Babək*

şücaətindən, “Söhrab Tahirə məktub” əsərində Araz həsrətindən bəhs olunsa da, bu qəhrəmanlıq və ağrı simvolikası son olaraq Qarabağ nisgili, Qarabağ dərdi ilə birləşir” [210, s. 61]. Həmin poemalar haqqında Elnarə Akimova belə düşünür: “Ə.R.Xələflinin “Azadlığın qanı” poeması Babəkə, “Söhrab Tahirə məktub” poeması S.Tahirə ithaf olunmuşdur” [8, s. 70]. Tədqiqatçılardan biri həmin poemaları poema-məktuba, digəri poema-ithafa aid edir. Belə fərqlilik poemalarda müraciət olunan mövzulardan irəli gəlir. “Azadlığın qanı, yaxud doqquzuncu əsrə məktub” poeması Prezidentin 6 sentyabr 2011-ci ildə Bakı şəhərində Babəkin abidəsinin ucaldılması sərəncamına mənəvi dəstək kimi yazılmışdır. Hətta əsərdə belə sətirlər yer almışdır: “Cənab Prezidentin sərəncamı var, Babək heykəl olub qayıdır yenə” [199, s. 221]. Sərəncamdan bir gün sonra, sentyabrın yeddisində yazılan poema doqquzuncu əsrə xitabən verilmiş salamlarla başlayır və əsər boyunca bir neçə dəfə doqquzuncu əsrə müraciət olunur. Poemada Babək Azərbaycanın müqəddəs and yeri, Ana yasası kimi qiymətləndirilir. Təbrizin can üstə, Qarabağın əsir olduğu bir dövəmdə hökmü icra edən cəllad dilində danışan tarixin dışının sökülməsi, türklərə qarşı edilmiş ədalətsizliyə cavab kimi dəyərləndirilir. Bu səbəbdən poemada Babəkin apardığı döyüşlərin epik təfəsilatı yox, doqquzuncu əsrlə iyirmi birinci əsrin arasındakı zaman kəsiyinə və türklərə qarşı yönəlmiş haqsızlıqlara münasibət bildirilir:

Erməni patriki, canişinləri,

Sənin himayənə sığındı, qaldı.

Erməni xisləti, erməni şəri,

Bizim xalqımızı bəlaya saldı [199, s. 226].

Yəni poemada əsas məqam tarixlə bu gün arasındakı ziddiyyətləri və oxşarlıqları üzə çıxarmağa yönəlib. Müəllifin məqsədi Babəkin özünəməxsus portretini yaratmaq deyil, vaxtilə Babəkə tələ quran Səhl Sumbatların törəmələrinin hələ də öz əməllərindən çəkinmədiyini göstərməkdir. Mövzu ilk baxışdan ənənəvi görünə bilər, lakin bu poemada indiyə qədər Babək haqqında digər əsərlərdən oxuduğumuz məlum biliklərin təkrarı ilə qarşılaşmırıq. Heç Babəkin bioqrafik məlumatları da nəzmə çəkilmir, amma min illər tarixə malik türkcə qarşı erməni nifrətinin Babəklə əlaqəli

şəkildə nümayişini görürük. Deməli, ilk baxışdan ənənəvilik, mövzu təkrarı nəzərə çarpsa da, əslində müstəqil Azərbaycanın ədəbi tələblərinə məxsus yeni əsər yazılmış, tarixilik müasirlik kontekstində təzahür etmişdir.

Hansı tipdə yazılması mübahisə doğuran əsərlərə Elçin İsgəndərzadənin iki poemasını əlavə edə bilərik. Elnarə Akimovanın məqaləsində poema-ithaf tipinə daxil edilən “Turan savaşıçısının nəğmələri” və “Şahmar şikəstəsi” əsərləri müəllifin “Qürbət hücrəsində” kitabında sadəcə poema janrı kimi verilib. 2011-ci ilin iyulunda yazılan “Turan savaşıçısının nəğmələri” poemasına “*Böyük Ustad Çingiz Ağa Torekul oğlunun əziz xatirəsinə*” [78, s. 106] epigrafi əlavə edilmişdir. Eləcə də, 2011-ci ilin fevral-mart aylarında qələmə alınan “Şahmar şikəstəsi”nə “*Ustad şairimiz Şahmar Əkbərzadənin 70 illiyinə*” [78, s. 120] epigrafi yazılmışdır. Bu epigraflara əsaslanaraq həmin əsərləri poema-ithaf kimi dəyərləndirmək doğru olmaz. Qərib Mehdi adını çəkdiyimiz ikinci əsərin tipi haqqında yazır: “*Şahmar şikəstəsi*”ni *muğam-rekviyem hesab etmək olar. Poema maraqlı quruluşa malikdir*” [91, s. 67]. Nəzərə alsaq ki, Elçin İsgəndərzadə hər bir poemasının adının altında onun janr müəyyənliliyini qeyd edir, o zaman mübahisəli məsələ qalmır. Mətnlərə diqqət etdikdə müəllifin mövqeyi ilə razılaşmalı oluruq. Eyni misala Elçin İsgəndərzadənin “Bu qala bizim qala” poemasını aid edə bilərik. Şair “Qürbət hücrəsində” kitabında çap etdirdiyi əsərini simfonik poema tipində təqdim edir. E.Akimova həmin əsəri poema-müraciət kimi dəyərləndirir. Əslində isə poemanın epigrafinda “*Böyük Vətəndaş və Böyük Alim, Ustadımız, akademik Xudu Məmmədovun işıqlı xatirəsinə*” [78, s. 94] sözləri yazılıb. Eyni məzmununda epigrafi Zəlimxan Yaqubun “İnsan” poemasında da görə bilərik. Əsasən, sərbəst şeir ölçüsündə yazılan “Bu qala bizim qala” poemasının birinci bölümü “*Gecələr səslər gəlir Azıx mağarasından - əcdadlarımızın səsi*” [78, s. 94] misralarıyla başlayır və belə də tamamlanır. Diqqət etsək, görərik ki, poemanın əsas ideyası gecələr gələn həmin səslərin bəzən Tanrı dağlarından, bəzən də yovşan qoxulu türk çöllərindən gəlməsində ifadəsini tapmışdır. Əsərdə Azıx mağarası-Vətən torpağı, torpağın altındakılar isə əcdadlarımız kimi xatırlanaraq əsas diqqət həmin nüansa yönəldilib. Düşmən tapdağında qalmış Azıx mağarası azad edilmədikcə

əcdadlarımızın səslərinin bizi rahat qoymayacağı qeyd edilib. Poemanın yalnız üçüncü bölümündə Xudu Məmmədovun adı çəkilir və müəllif qəhrəmanını bu bahar Mərzilidə bir ağac kölgəsində ulduzlara baxarkən görə bilməsini arzu edir. Xudu Məmmədovun doğulduğu Ağdamın Mərzili kəndi Ermənistanın işğalı altında idi. Şairin istəyinin həyata keçməsi əslində Qarabağın işğaldan azad olunması demək idi. Təbii ki, müəllif burada öz məqsədinə Mərzili kəndini obrazlaşdıraraq nail olub. Poemanın ağırlıq yükü “*Yer üzü Türkün torpağı, Göy üzü Türkün bayrağı*” [78, s. 101] misralarının üzərinə düşür. Əsas mətləb Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad olunmasına yönəldilib. Tanrı yer üzünü türkə ana torpaq olaraq yaradıbsa, onda həmin torpaqların ermənilər tərəfindən işğalı, ilk növbədə tanrının iradəsinə qarşı çıxmaq kimi yozumlanıb. Şair simfonik poemanın sonlarına yaxın haşiyə çıxır. Bu, haçansa qədim insanın bir daş-kristal tapması ilə bağlıdır. Başqa bir qədim insanın bu daşı tapanın əlindən almağı ilə iki qardaşın savaşı baş verərək insan qanının tökülməsi bədii boyalarla ifadə olunur. Daş alətlə zərbə endirilən kristalın bərq vuraraq insanı ovsunlamağı, həmin hadisələrdən çox illər keçdikdən sonra, bir gün qədim insanın tapdığı ilk kristalın Xudu Məmmədovun əlinə düşməsi, onun bərq vuran bu kristala məftun olmağı poemada son dərəcə ibrətamiz şəkildədir. Rəssamların alimi, eləcə də alimlər rəssamı kimi təyin edilən Xudu Məmmədovun kristalın sirrini mozaik qravürlərlə, naxışlarla çözməsi həm həqiqi, həm də məcazi mənada inandırıcı təsir bağışlayır. Alimin dünyagörüşünü ifadə etmək üçün kristalın kainatın rəmzi olaraq verilməsi əsərin bütün fəlsəfi mahiyyətini üzə çıxarır. “*Şair iri həcmli yazılarında da özünə, üslubuna sadıqdır. O, Xudu dünyasını rəmzlərin – Azıx mağarasının, türk hilalının, türk şamanlığının, Xarıbülbülün, daş-kristalın yardımı ilə ustalıqla açır və tamamlayır*” [91, s. 64]. Əsərdə bir-birini əvəzləyən naxışlar zamanın alın yazısı kimi ifadə olunur. Min illərdir ki, zamanın əllərinə hopmuş insan qanının silinməsi üçün Xudu Məmmədovun çalışması müəllif müşahidəsi ilə yanaşı, qəhrəmanın gerçəklikləri kimi təqdim edilir. Poema gecələr gah Azıx mağarasından, gah Tanrı dağlarından, gah da yovşan qoxulu çöllərimizdən gələn səslərin sədalarının təsviri ilə tamamlanır. Göründüyü kimi, əsərin süjetini müəyyən etmək, ümumiyyətlə, süjeti

izləmək mümkün olmur. Sadəcə, əsərdə qarşıya qoyulmuş məqsəd var və bu məqsədin oxucuya çatdırılmasının bədii həlli uğurlu alınıb. Şair müharibə, ümumiyyətlə, qan tökülməsi əleyhinə fikirlərini Xudu Məmmədovun, yəni yurdu işğal olunmuş bir insanın simasında obrazlaşdırı bilmişdir.

Elçin İsgəndərzadənin yeni poema tipləri yaratmağa əsaslanan sınaq poemalarından biri poema-yeddi etüd kimi təqdim etdiyi “Adil Mirseyidin palitrası”dır. 2011-ci ilin avqustunda yazılan poema-yeddi etüd sərbəst şeir ölçüsündə yeddi kiçik parçadan ibarətdir. Birinci və ikinci etüdlərdə Adil Mirseyidin çəkdiyi rəsmlərə baxan şairin təəssüratları yer almışdır. Üçüncü etüd konkret olaraq “Akvarel qadın” rəsinin sözlə ifadəsinin təzahürüdür. Dördüncü etüddə müəllif Adil Mirseyidlə İçərişəhərdə keçirdiyi bir günün xatirələrindən yazır. Beşinci və altıncı etüdlərdə əsəri üzərində işləyərkən rəssamın keçirdiyi anlar qələmə alınıb. Yeddinci etüddə hərtərəfli istedadla malik olan Adil Mirseyidin şeirlərinin rəsm, rəsmlərinin şeir kimi olduğu etiraf edilir. Şair həmin yeddi etüdlə rəssamın şəxsiyyətini mükəmməl şəkildə obrazlaşdırmağa nail olmuşdur. Poemada Adil Mirseyid fələyi təlxək cildində qapısına qədər gətirməyi bacaran, lakin onunla barışmayan bir şəxsiyyət olaraq tərənnüm mənbəyidir. Rəssam-şairə həsr edilmiş poemada Adil Mirseyid surrealizminin təsiri hiss olunur. Bu əsərdə müəllifin digər poemalarında olduğu kimi, obraz seçimi zamanı reallığa əsaslanmağı özünü göstərsə də, təhlil etdiyimiz hər bir əsər orijinal poemadır. Orijinallıq isə mövzuya uyğun forma seçimində və problemin bədii həllinin uğurlu alınmağındadır.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasında konkret olaraq ithaf ruhunda yazılan əsərlərə Eyvaz Borçalının Rəsul Rzanın 90 illiyinə həsr etdiyi “Xoş macal” poemasını misal göstərə bilərik. Üç hissədən ibarət olan poema heca vəznindədir. Əsərin başlanğıcından müəllif Rəsul Rzaya haqq tərəfdarı olan ustad kimi müraciət edir. İkinci bölümdə şair ustad adlandırdığı Rəsul Rzanın gənclərə ədəbi nəsihətlər verdiyini, Füzulini, Sabiri, Nazim Hikməti öyrənməyi tövsiyə etdiyini, yad qafalı tanışın yanında qarğa dili danışmağı məsləhət verdiyini bildirir. Bir yaradıcı şəxsiyyət kimi şeiri, vəzni yeni, haqqa doğru yönü olan Rəsul Rzanın “Min bir çalarlı

“Rənglər”i xatırlanır. Şair Rəsul Rzanın yaşının 90 olması ilə doxsanıncı ilin 20 Yanvar qırğını arasında həmahənglik görür. Sonra onun dünyaya gəldiyi fəslə və ayı vətənin taleyi ilə müqayisə edir: *“Doxsan ikidə, mayda, Sən doğulan bu ayda... Açıldı tərs güllələr; Güllər Cıdır düzündə Qaldı əli üzündə Həddini aşdı kirvə”* [27, s. 6] kimi sətirlərdə ölkənin düşar olduğu müharibənin fəsadlarından danışır. Üçüncü bölümdə Rəsul Rzanın müəlliflə xəyali söhbətləri zamanı eşitdiyi şikayətlərə qəzəb dolu etirazları əks olunub. Eyvaz Borçalının xoş macal adlandırdığı anlar onun şairin ruhu ilə söhbət etmək fürsəti olduğu anlardır. Bu mövzu zaman keçdikcə poeziyamızda ənənəyə çevrilmiş, Rəsul Rza ünvanlı digər poemalar yaranmışdır.

Müstəqillik dövründə yazılmış ithaf poemalarından biri də Ağasəfanın “Ən yaxşı sərnəşin” adlı lirik poemasıdır. Beş hissəli bu lirik poema Cəfər Cabbarlının əziz xatirəsinə həsr edilib. Ədib haqqında professor Asif Rüstəmli yazır ki, *“Ədəbi-mədəni mühitdə günü-gündən fitri-istedadı ilə tanınan, fəal və coşqun yaradıcılığı ilə ictimaiyyətin diqqətini cəlb edən, dövlət quruculuğu prosesində yaxından köməklik göstərən gənc Cabbarlı həqiqi vətənpərvər, istiqlal ideyalarına sadıq milli ruhlu türkçü idi”* [168, s. 62]. Deyilən fikirlər ona həsr edilmiş əsərdə təsdiqini tapmışdır. Poemada əsas proseslər qoca faytonçunun düşüncələri fonunda cərəyan edir. Birinci bölümdə faytonçunun Cəfər Cabbarlını axşam teatra aparmağı əvəzinə, əbədiyyətə qovuşduğunu eşidib sarsılmağından bəhs edilir. İkinci bölümdə hər tərəfin ağ qara, ağ dumana büründüyü bir qış günündə hamının Cəfər üçün nə qədər pərişan olduğu və qoca faytonçunun bu səbəbdən düşüncələrə daldığı təsvir olunur. İndiyədək azı min nəfər sərnəşini olan qoca faytonçunun *“Ən yaxşı sərnəşin kim olub görən? Yaxşısı? Yaxşısı? Yaxşısı-Cəfər!”* [6, s. 4] qərarına gəlməsi əbəs deyil. Faytonçunun evsiz yaşayana ev verən Cəfərin özünün təzə evə köçə bilmədiyinə heyfəsilənməsi dahi sənətkara səmimi rəğbətinin ifadəsi kimi diqqəti çəkir. Üçüncü bölümdə böyük şəxsiyyətin torpağa tapşırılması üçün çiyinlər üstə aparılmağı təsvir edilib. Poemada Cabbarlı böyüklüyü faytonçunun təmənnasız fədakarlığı ilə bütövləşir. O, çox səmimi və içdən gələn bir tövrlə Allaha yalvarır ki, onun canını alıb Cəfəri geri qaytarsın. Dördüncü bölümdə dəfndən sonra faytonçunun məzar ilə ikilikdə qalmağının təsvirini

görürük. Cəfər Cabbarlını tamamlayan bu obraz qəbri tək qoyub getmək istəmir. Son bölümə qocanın başında təzə fikir dolanmağı, fayton çaparaq gəlib teatrın önündə durmağı və bu zaman maraqlı hadisənin baş verməyi təqdim olunub. O axşam çarşabını atmış bir gəlinin qoca faytonçuya sərnəşin olmağı, Cabbarlının bütün həyatı boyu uğrunda mübarizə apardığı türk qiyafəsinin özünə dönüşünün təsdiqidir. Beləliklə, poemada həm ənənəvi təsvirçilik, əhvalatın nəql edilməsi üslubu saxlanılmış, həm də Cabbarlı şəxsiyyətinin təqdimində digər obrazın mükəmməlliyi ifadəsini tapmışdır.

Nəriman Həsənzadənin “Sözü tara verin” (2012) poemasını müstəqillik dövründə poema-ithaf tipində yazılmış əsərlərə aid edə bilərik. “Ədəbiyyat qəzeti”nin 23 iyun 2012-ci il tarixli nömrəsində çap olunan poema ayrıca kitabça kimi nəşr edilmişdir. Nizaməddin Şəmsizadə və Yaşar Qasımbəylinin yazdığı məqalədə xüsusilə vurğulanır ki, *“Xalqımızın sevimli qızı, Vətənimizin birinci xanımı Mehriban xanım Əliyevaya ilhamla ithaf olunmuş bu lirik poema tam əminliklə söyləmək mümkündür ki, muğam və müstəqillik şərəfinə yazılmış ən emosional epik nəğmələrdən biri kimi milli şeirimizin parlaq səhifəsinə çevriləcəkdir”* [68, s. 47]. Proloqla başlayan həmin əsərdə Mehriban xanımın obrazı yaradılmasa da, onun Azərbaycanın muğam sənəti üçün göstərdiyi xidmətlər qələmə alınır. On iki kiçik bölüm və epiloqdan ibarət olan poemanın ilk hissəsində tar günü, muğam günü kimi xatırlanan bir gündə Qarabağ dərdi yaddan çıxarılmır. Muğamın “Segah”, “Bayatı Şiraz”, “Kəsmə şikəstə”, “Şüştər” kimi şöbələrinin adları çəkilir. Vaxtilə bir şair tutulsa, ona hakimdən qabaq yuxarıların hökm oxuduğu dövəmlərlə indi heç bir yasağı olmayan “Qatar”ın azad oxunmağı müqayisə edilir. Belə şərait yaratdığına görə Mir Cəlalın məzardan qalxıb qız nəvəsinə xeyir-dua verməyi lazım bilinir. “Sükutu-Manifest, gülüşü-eyham” təşbehi ilə təqdim edilən ədibin “Bir gəncin manifesti” əsərinə işarə olunur. “Qara bəxtim oyanmazmı” ritorikasına müəllif mübaligə ilə cavab verir: *“Oyanan bəxtinə məəttəl qalır, Füzuli Bağdaddan əl əyləyir, əl”* [68, s. 30]. Epiloqda Bakıda Beynəlxalq Muğam Mərkəzində keçirilən tədbirə görə birinci Müşfiqə xəbər edilməsini, ona bu xoş müjdənin çatdırılmağını istəyir. Epiloq beş bəndlik “Əyləyir”

rədifli qoşma ilə tamamlanır. Poemada Mikayıl Müşfiqin timsalında Azərbaycan şairinin sovet və müstəqillik dövrlərində yaşadıkları cəmiyyətin reallıqları müqayisə edilir. Muğamla bağlı sənətkarlardan Əlibabanın, Arifin, Mənsəmun, Möhlətin, Həbilin adları çəkilir. Poema bütövlükdə “Tar” sözü ətrafında cəmləşən milli kimliyə səsləyən çağırış ruhundadır. Bu tipli ithaf poemalarına nümunə olaraq Sabir Arazlı Özgünün Musa Yaquba həsr etdiyi üç poemanı da qeyd edə bilərik. Həmin silsiləyə “Aylı bir gecədə yazılan məktub”, “Musa Yaqub, səndən məktub almışam”, “Qırx ildir yol gələn görüş” əsərləri daxildir.

Müstəqillik illərində bəzən poema termininin roman termini ilə qoşa işlədilməsini də görürük. Bu, ənənəvi tiplərlə müqayisədə kifayət qədər novatorluğu əks etdirən formadır. Rəşad Məcidin “Roman” adlı kitabında çap etdirdiyi şeirlərin bir-biri ilə bağlılığı və ilk baxışdan nəzərə çarpmayan süjetə malik olmağı əsərin poema kimi təqdim olunmasına əsas verir. Həmin poema haqqında akademik İsa Həbibbəylinin “Bütün yönləri ilə yaradıcı” kitabında hərtərəfli söz açılmışdır. Kitabda qeyd edilir ki, *“Poetik şəkildə ifadə olunan daxili monoloqlar əsasında yazılmasına baxmayaraq, “Roman”da süjetin bütün inkişaf mərhələlərini müəyyən etmək mümkündür. Fikrimizcə, “Tapdım” şeiri, ilk növbədə, “Roman”da proloq funksiyasını yerinə yetirir”* [83, s. 27]. Əslində bu tapılan ilişib bir küncdə qalan sirli fikirlərin açarındır. Poemanın əvvəlində “Bildim, bahar gəlib yenə payızda” detallı təsadüfi verilməyib, çünki əsərin sonlarına yaxın bahar-payız məsələsinə yenidən qayıdılır. Ürək sahibinin beş ildir xəbər almadığı, itmiş ürəyinin yerinin tapılmağı maraqlı başlanğıcdan xəbər verir. Əlli altı adda şeir əsasında yazılan poemada *“Ən doğma insan” şeirinin ilk sətirləri olan “Sən stol deyilsən, stul deyilsən, Tramvay deyilsən, metro deyilsən”* [84, s. 17] misraları əsərin sonluğunda *“İşığa, günəşə ümid yox. Yenə oldum daşın, divarın, stolun, stulun tayı”* [84, s. 78] fikirləri ilə yekunlaşır. “Qisas” şeirində *“Adamı göyə qaldırıb, Sonra ki, yerə vururlar. Elə bil sıfır artırıb Sonra sıfıra vururlar”* [84, s. 25] fikirləri ilə müəllif naçar aşiqin ümitsizliyinin ən dolğun poetik şəklini çəkir. “Son” şeirində izzətlərin dərin həyəcanı hiss olunur. *“Göydən on üç şeir düşdü, Səhv saldım, dedim, almadı”* [84, s. 27] misraları təsdiqləyir ki, bura qədər “Roman”ın 13

şeyri yazılıb, “Amma “Yaxşı ki bu son olmadı” şeyri ilə hadisələr nikbin məcraya düşür, yeni nəfəs qazanır. “Roman”da bir neçə dəfə haşiyə xarakterli şeirlər də yer alıb. Müəllif etiraf edir ki, çoxdan unutduğu hisslər gizli-gizli boy göstərir. Poemanın tipi haqqında akademik İsa Həbibbəyli belə qənaətə gəlir: “*Rəşad Məcidin “Roman”ı ədəbiyyatımızda lirik şeirlərin aparıcılığı, ağırlığı əsasında yazılmış ilk liro-epik poemadır...*” [62, s. 42]. Azərbaycan ədəbiyyatında novatorluq kimi ortaya çıxan bu forma dünya ədəbiyyatşünaslığında təcrübədən keçirilmişdir. “*Liro-epik poema ədəbiyyatın bir növü olub özündə həm süjet xətlə təhkiyəni, həm də əsərin qəhrəmanlarının və hadisələrin nəql edən tərəfindən emosional qiymətləndirməsini ehtiva edir*” [259]. Bu xüsusiyyətlər “Roman”da təzahür etdiyindən onu həmin tipə aid etmək düzgündür. Əsərdəki “*Neyləsən də getməyəcək Əlindəki öpüş yeri*” [84, s. 39], “*Mən sənə neylədim axı, Mən sənə əlindən öpdüm*” [84, s. 40], “*Məni ən gözəl oyunlar, Əyləncələr yordu döndüm*” [84, s. 42] misraları sübut edir ki, lirik təqdimatda verilən bu şeirlər real yaşantıların bədii ifadəsidir. Poemada qoşma, gəraylı, beşlik, altılıq, yeddilik şeir formaları ilə yanaşı, sərbəst şeirlərdən də istifadə edilmişdir. Bu şeirlər vasitəsilə baş verən hadisələrdən xəbərdar oluruq. Sevgiliyə bildirilir ki, səndən ötrü ölən, hüsuruna qul kimi gələn adam dünən saat 17-də öldü. Bununla hadisələrin inkişafı zirvəyə doğru irəliləyir. Şair birdən-birə əvvəldə xatırlatdığımız bahar-payız simmetriyası yaradan fəslə dönür. “*Payızın ortası yazın gəlməyi - Bu bahar havası sənə görədir*” - söyləyir [84, s. 50]. Düynün açılmağı isə çox ziddiyyətlidir. Belə ki, əvvəl hökm verilir, get indi başqası öpsün əlini, başqa bir dodaqda çəkilsin adın, sonra isə bir andaca qərar ləğv edilir, düşməne vermərəm, dostu vermərəm, qoymaram bir kimsə öpə əlini - fikirləri qətiyyəti ifadə edir. “Nə yaxşı yan keçmədik” şeirində “*On üçdə ilişmişdim, Amma arxı adladım. Şükür sənə, ilahi, Şükür qırxı adladım*” [84, s. 63] bəndi ona işarə edir ki, indiyə qədər poemanın 13 şeyri yazılmışdısa, artıq şeirlərin sayı qırxı keçib. Bu isə həmin əsərin, sadəcə şeirlərdən ibarət bir mətn olduğunu yox, müəyyən qanunauyğunluqlara tabe olan poema olduğunu təsdiqləyir. Hadisələrin yenidən təkrarlandığı, növbəti görüşün baş tutduğu qələmə alınır. Yaradılmış mübariz aşiq obrazı yeni fürsəti əldən verməmək

üçün sevdini dilə tutmağa can atır. Lirik qəhrəman artıq böyümüş Uşağın onun üçün nə qədər önəmli olduğunun fərqini belə izah edir: *“Mənə bəxş etdiyin bu xoşbəxtliyin İçində heybətdən donub qalmışam”* [84, s. 67]. Aşıq ayrılıq zamanı özünə Yerdə yer tapa bilmədiyini etiraf edir. Sona yaxın bir neçə şeirdən aydın olur ki, şair növbəti ayrılıqdan sonra sözün həqiqi mənasında soyuq Sibirə üz tutur. Yenə də rus qarısı xatırlanır, bunlar poemadakı hadisələrin real yaşantıların təzahürü olduğunu bir daha təsdiqləyir. Bu dəfə əsər əbədi ayrılıqla tamamlanır: *“Yenə sürünməyə döndü yaşamaq. Ötən il yayacan olduğutək dadını itirdi hər şey”* [83, s. 78]. Poemada baş verən hadisələr müəyyən süjetlə, rəvayət üslubunda nəql edilməsə də, tərənnümə təhkiyənin təsiri hiss olunur. Oxucu mütləq hansısa əhvalatın qələmə alındığının fərqinə varır. Bu da poemada lirik və epik ünsürləri vəhdət halına gətirir. *“Rəşad Məcidin “Roman” adlandırdığı poeziya serialı onun yaradıcılığında şeiriyyətlə epik əlamətlərin sintezinin inkişafı və ümumiləşmiş yekunudur. Onun liro-epik şeirləri “Roman”a keçid üçün körpü funksiyası daşıyır. “Roman” başdan-başa lirik-epik xarakterə malik orijinal əsərdir”* [82. 34]. Ona görə də, poemanın tipinin liro-epik poema adlandırılması qəbul olunandır.

Nümunə gətirdiyimiz bir neçə əsərdən bəlli olduğu kimi, müstəqillik illərində Azərbaycan poeziyasının poema ənənəsi davam etdirilir. İstər mövzu seçimi, istərsə, əsərin başlanğıc və bitmə nöqtələri arasında cərəyan edən hadisələrdə daha çox müasir dövrün poetik tələbləri nəzərə alınır. Klassik poema ənənəsi tamlığı ilə mühafizə olunmur. Klassik Azərbaycan poemaları əsasən məsnəvi formasında yazılırdı. Diqqət yetirsək görərik ki, məsnəvi formasında yazılmış poemaların əksəriyyəti epik süjetə malikdir. Bu, təbii ki, məsnəvinin qafiyə quruluşu ilə daha çox bağlıdır. Yenilənən qafiyələr hadisələri təfsilatı ilə qələmə almağa şairə imkan verir. Digər bir məsələ ondan ibarətdir ki, əgər klassik poemaların əvvəlində dini müqəddəslərə və ya hökmdarlara yer ayrılırdısa, müasir dövrün poemalarında bütövlükdə əsər ithaf təsiri bağışlayır. Həm də çağdaş poemalarda mövzuya birbaşa keçid daha çox nəzərə çarpır. Orta əsr poemaları təkcə minacat, nət, mədhiyyə kimi formalara müraciət edilmir. Əvəzində isə buta almanı xatırladan yuxugörmə

hadisəsinin nəqlini müşahidə edirik. Müəlliflər əsərin yazılması üçün yuxularında onlara xeyir-dua verildiyini yazırlar. Sovet dövrünün poemalarında olduğu kimi, müasir həyatdan və real yaşantılardan alınmış mövzulara üstünlük verilir. Eləcə də, poemaların tədqiqinə həsr edilmiş əsərlərə diqqət yetirdikdə görürük ki, alimlər əsərlərin mövzularında olan ənənə və novatorluqdan daha çox, forma və quruluşundakı fərqliliyə fikir vermişlər. İstənilən halda, müstəqillik illərində yazılan Azərbaycan poemaları həm ümumi ədəbiyyatın ənənələrinə, həm də hər bir müəllifin fərdi üslub ənənələrinə sayğı ilə yanaşmışdır. Belə ki, Nəriman Həsənzadə kimi sənətkarlar müstəqillik illərinə qədər yazıb-yaratdıqları üslublarına sadıq qalmış, lakin ənənəvi üslublarında novatorluq mövqeyi göstərməyə nail olmuşlar. Bu məsələlər hər bir poemanın fərdi xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqca daha aydın şəkildə ortaya çıxır.

Azərbaycan poemalarının inkişafında ənənə və yeni təmayüllər “Müstəqillik illərində yazılmış poemaların dili” [152, s.75-76], “Müstəqillik illərində yazılmış poemaların dili” [151, s. 261-266], “Nizami poemaları və çağdaş Azərbaycan poemaları” [153, s. 115-116], “Azərbaycan ədəbiyyatında müstəqillik illərində yazılmış poemaların xüsusiyyətləri” [132, s. 1060-1062], “Azərbaycan poemalarının inkişafında ənənə və yeni təmayüllər” [235, s. 116-120] adlı məqalələrdə tədqiq olunmuşdur.

1. 2. Müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasında poema janrının yeri

İstər sovet, istərsə də müstəqillik illərində Azərbaycan ədəbiyyatında kifayət qədər müraciət edilən janrlardan biri də poemadır. *“Poema - orta həcmli lirik-epik ədəbi formadır, onda bir deyil, bir neçə hadisə və hiss süjet xətti ilə nəql edilir. Xüsusiyyətləri: açılmış süjet xətti və onunla yanaşı lirik qəhrəmanın daxili aləminə lirik çıxışlarla xüsusi diqqətin ayrılması”* [260]. Belə özəllikləri olan janrı Rafiq

Yusifovlu şərti olaraq üç şəkildə qruplaşdırır: *“Lirik poemalar, epik poemalar, dramatik poemalar. Lirik poemalarda qəhrəmanların duyğu və düşüncələri, onların hiss və həyəcanları ön planda dayanırsa, epik poemalar üçün obrazların xarakterini rəngarəng süjetlər vasitəsi ilə əks etdirmək meyli daha güclüdür. Dramatik poemalar üçün isə konflikt və onun bədii həlli məsələsi səciyyəvidir”* [216, s. 18]. Məsələyə münasibət bildirən Esmira Fuad yazır ki, *“Dramatik poema epopeya və dramatik başlanğıcı özündə ehtiva edən lirik-dramatik janrdır; bu janrda qələmə alınan əsərlər, bir qayda olaraq səhnə üçün nəzərdə tutulmur”* [55, s. 300]. M.Çislov isə lirik poemaları belə xarakterizə edir: *“Lirik poemaların ən yaxşı nümunələri göstərir ki, bu cür əsərlər həyat hadisələrinə getdikcə daha çox yaxınlaşır, insanların mənəvi dünyasının ən dərin qatlarına daxil olmaqla müasirlərimizin xarakterini daha dolğun əks etdirməyə çalışır”* [244, s. 223]. Poemaların tipini müəyyənləşdirmək üçün konkret hansısa meyar yoxdur. *“Poema ədəbiyyatın lirik-epik nəqletmə formalarından biridir, şeirlə süjetli nəqletmədir. Şeirlə yazılmış povest və ya hekayədir”* [240, s. 119]. Janrın özünəməxsus cəhətlərini nəzərə alan Umanskaya belə əsərlərdə epikliyə üstünlük verərək yazır: *“Mən epizmi poemanın ən əsas elementi hesab edirəm”* [241, s. 50]. Araşdırmaçıların münasibət bildirdikləri belə məsələlər bəzən şairlərin özləri tərəfindən həll olunur.

Müstəqillik dövründə yazılmış Azərbaycan poemalarında müəlliflərin özləri əsərlərini çap etdirərkən onun hansı tipə aid olduğunu əsasən qeyd etmişlər. Bununla belə, bu tiplər arasında ayırıcı sərhədləri müəyyən etmək üçün ümumi bir qaydanın olmamağı poemaları mövzusuna görə qruplaşdırmağın daha əlverişli olmağına əsas verir. Formasına görə qruplaşmaya müxtəlif araşdırmaçılar müxtəlif cür münasibət bildirmişdir. Qurban Bayramov qeyd edir ki, poeziya tarixində trilogiya standartına, modelinə tam uyğun gələn nümunələr məhz Azərbaycan ədəbiyyatında yaranmışdır. O, misal olaraq Famil Mehдинin “Göyü çiynində saxlayan adam” poema-trilogiyasını göstərir. Həmin əsərin “Raykom katibi”, “Günəş həmişə səmadadır”, “Gəlimli-gedimli dünya” adlı üç hissədən ibarət olduğunu bildirir. Qurban Bayramov eyni formata uyğun başqa bir əsəri misal gətirərək yazır: *“Şöhrət Əfşarın ayrı-ayrılıqda*

qələmə alıb mətbuatda və kitab halında çap etdirdiyi “Həyat sən öyrədən deyil, müəllim”, “Bu dünyanın havasına oynama” və “Bu dünya düzəlməz, düzəlməz, baba!” lirik-epik poemalarını oxuduqdan sonra bu fakt, doğrusu, məni sevindirdi və belə qərara gəldik ki, vahid süjet, ideya, kompozisiya, poetik-estetik qayə etibarlı ilə birləşən, bütövləşən və biri digərinin davamı olan bu poemaları “Poema-trilogiya” formatında oxuculara təqdim eləyək” [21, s. 22]. Qurban Bayramovun vurğuladığı kimi hər üç poemada aparıcı lirik qəhrəman müəllifin özüdür. Həmin poemaları milli təəssübkeşlik və vətəndaşlıq mövqeyi bir-birinə bağlayır. Belə özünəməxsusluğuna görə əsər haqqında söylənilən fikirlər yüksəkdir: *“Bütün bunlarla yanaşı, bir daha qeyd edirik və o qənaətdəyik ki, şair Şöhlət Əfşar Azərbaycan poeziya tarixində (eləcə də dünya poeziya tarixində) ikinci dəfə olaraq bütün ədəbi-nəzəri tələblərə cavab verən “poema-trilogiya” janrında, formatında ədəbi-poetik nümunə yaratmağa nail olmuşdur və bu fəxredici, təqdir olunası ədəbi-poetik hadisədir...”* [249] Belə hadisələrin Azərbaycan ədəbiyyatında baş verməsi heç də təsadüf deyil, çünki bu ədəbiyyatın Nizami Gəncəvi kimi janra yeniliklər gətirən dühası vardır. Çağdaş poemaların formasından söhbət gedərkən Esmira Fuad qəhrəmannamə sözü ilə yanaşı, miniatür poema terminindən də istifadə edir. Belə əsərlərə Balayar Sadiqin “Qızılbaş fəslı”, Sevil Nurəlibəylinin “Yenə o bağ olaydı”, Fəridə Hicranın “Xocalı sülh istəyir”, Şakir Albalyevin “Durğu işarəsiyəm” poemalarını misal çəkir. Nizami Cəfərov isə Yusif Nəğməkarın poemalarından bəhs edərkən daha fərqli nüanslara toxunur: *“Sizli”, “Ah-naz-Şahnaz”, “Şər şənbə”, “Zal ağacı”, “Vəslin edamı”, “Çingiz çini”, “Çanaqqala”, “Qurbannamə”, “Bəxtiyar” poemalarının kifayət qədər aktual olan ideya-mövzularını bir tərəfə qoyub təkcə sənətkarlıq məziyyətlərinə diqqət yetirsək görərik ki, Yusif Nəğməkar poema yaradıcılığı sahəsində nə qədər yenilikçi, nə qədər müasirdir. Onun hər bir poemasının ümumi janrından başqa “xüsusi” janrı da var: poema-anım, poema-elegiya, poema-esse və s... O, poemalarında ənənəvi olaraq “proloq”, “epiloq” adlandırılan giriş və sonluq əvəzinə ilk dəfə olaraq “ən ön ün”, “ön ün”, “ünləmə”, “sonlama”, “son ün”, “ən*

son ün"-lər yaratmışdır" [109, s. 19]. Bu cəhətləri şairin poemalarına nəzər saldıqca daha yaxından görəcəyik.

Sovet dönəmində ədəbiyyata gələn müəlliflərdən Nəriman Həsənzadə ənənəvi üslubuna sadıq qalmaqla yanaşı, çağdaş poeziyanın tələb və ehtiyaclarına biganəlik göstərməmiş, mövzusunun və aktuallığından asılı olaraq, müxtəlif səpkili poemalar yazmışdır. Nizami Cəfərov şairin əsərləri barəsində yazır: *"Xarı bülbül", "Qaçaq Kərəm", "Nuru paşa" kimi kiçik, "Poylu-beşiyim mənim", "Nizami", "Sözü tara verin" kimi böyükhəcmli poemalarda mövzular fərqli olsa da, şairin əsas qayəsi, məramı, demək olar ki, birdir: bu da yurd-vətən sevgisindən ibarətdir* [34, s. 191]. Nəriman Həsənzadənin Azərbaycan torpaqlarının işğalı və soydaşların yurduvalarından didərgin düşməsindən bəhs edən "Qarabağdan gələn var" poeması real Azərbaycan həqiqətlərini əks etdirdiyinə görə bədii dil publisistik təsvirin kölgəsində qalır. Şair əhvalatları nəzmə çəkir, olmuş həqiqətlər qafiyələrin köməyi ilə məcazlardan uzaq dillə təsvir edilir. Bəzən müəllifin özünün hadisələrin iştirakçısı olduğunu görürük. Əsərin qəhrəmanı qaçqınlıq dövründə başlarına gələnləri müəllifə söyləyir. *"Qurulu ev-eşik, barlı bağ-bağat, erməniyə qaldı bizdən "amanat"* [67, s. 44] tipli misralarda bədii tondan daha çox, tarixi həqiqətin nəqli diqqəti çəkir. İki hissədən ibarət olan poemanın birinci hissəsi Məmməd müəllimə, ikinci hissəsi onun həyat yoldaşı Səyyarə xanıma ithaf olunmuşdur. 1997-ci ildə yazılan poemada şairin qəhrəmanı ilə söhbətlərində müharibənin ölkəyə gətirdiyi fəlakətlərdən söz açılır. Məmməd müəllim qaçqınlıq dövrünün əzablı xatirələrini, müəllif isə müharibədən sonrakı mənəvi-psixoloji problemləri müzakirə obyektinə çevirir. Ünvanı Neftçilər yataqxanası olan Məmməd müəllim vaxtilə məktəb direktoru olmuş, sonralar bağbanlıq işində nə qədər çox çalışsa da, nəticədən həmişə narazı qalır olmuşlar. Şair həmin narazı tipləri "toxların ac mafiyası" kimi qələmə verir. Poemanın ikinci hissəsi Məmməd müəllimin həyat yoldaşının acınacaqlı taleyindən bəhs edir. Qırx illik müəllim təcrübəsi olan qadının müdirdən xidmətçiyə qədər yol gələn ömründə müharibənin təsiri aydınca görünür. Müəllifin bədgümanlığı ilə sona çatan bu əsərində qoyulan problemlər Azərbaycanın xeyrinə həllini tapdı. Əsəri yüksək

dəyərləndirən Qurban Bayramov yazır: *“Azərbaycanın xalq şairi Nəriman Həsənzadə “Qarabağdan gələn var” lirik-epik, psixoloji-dramatik poeması ilə həm öz yaradıcılığını, həm də müasir Azərbaycan poeziyasını növbəti dəfə zənginləşdirdi. Əslində bu Qarabağ dərdinə, qaçqın-köçkün həyatına, Vətəndə vətənsiz yaşayan insanlara ağı, poema-elegiyadır”* [102, s. 554]. Sitatda poemanın tipi barəsində mülahizələr irəli sürülür və əslində hər birinin müəyyən əlamətləri əsərdə sezilir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bu cür nüanslara görə bəzi poemaların tipini konkretləşdirmək çətinlik törədir.

Xalq şairinin 1995-ci ildə qələmə aldığı kiçikhəcmli “Qafqaz” poemasında isə epik təsvirlər lirik təqdimatda verilmişdir. Əsərə diqqətlə nəzər saldıqda aydın olur ki, Qafqazın ən qədim tarixindən bu gününə kimi başına gələn hadisələr uzun təsvirçilik və ya geniş təfərrüat olmadan bəyan edilir. Şair poemada Qafqazı vətəninin vətəni hesab edərək hər kəsin bu məkana haqqı olmadığını ifadə edir: *“Qafqazlıyam deyə bilməz filankəslər, - o kəslər ki, Qarabağı səndən istər, məndən istər”* [67, s. 65]. Bununla belə, Qafqazda çoxsaylı xalqların yaşamağı, burada əfsanəvi Prometeyin, tarixi şəxsiyyət olan Şamilin şərəfli tarix yazmağı, Pompeylərin, Sezarların bu yerlərdə ayaq izlərinin olması vurğulanır. Şair Qafqazın müasir dövrdəki müstəqilliyini azadlıqdan qazanılmış əsarət kimi xarakterizə edib. Bir neçə Qafqaz ölkəsi müstəqilliyini əldə etsə də, bir Qafqaz dövləti olan Ermənistanın digər Qafqaz dövləti olan Azərbaycana təcavüz etməsinə qarşı çıxıb. Müəllifin başqa bir kiçikhəcmli “Xarı bülbül” poeması 2003-cü ildə yazılmışdır. Altı kiçik fraqmentdən ibarət olan əsər “Gedək İsa bulağına” mahnısının sözləri ilə başlayır və lirik üslubda davam edir. “Xarı bülbül” poemasında ilk olaraq Şuşanın müharibədən öncəki əsrarəngiz təbiəti təsvir edilib. Xoş xatirələr yada salınıb: *“Molla Pənah şairlərin yaşıdıydı. Şuşalılar Şuşadaydı”* [67, s. 391] söyləyərək keçmişin reallıqları canlandırılıb. Sonra bütün o gözəlliklərin tapdaq altında qalmağından doğan kədər ifadə olunub.

Nəriman Həsənzadənin doğulduğu kəndə həsr etdiyi “Poylu-beşiyim mənim” poeması iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə “Yaddaşımın sarayı”, ikinci hissə

“Yaddaşımın harayı” adlandırılıb. Müəllifin məhz bu kəndə ayrıca əsər həsr etməsinin səbəbi barədə Vaqif Aşurzadə və Ənvər Yusifoglu belə bir bioqrafik məlumat verir: *“Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi şair, dramaturq, yazıçı və publisist Nəriman Həsənzadə Qazax rayonunun Poylu kəndində anadan olmuşdur. Çox kiçik yaşlarında atasını itirdikdən sonra yetim qalmışdır. Orta məktəbi dördüncü sinfinə kimi Poylu kəndində, sonra müxtəlif səbəblər üzündən başqa məktəblərdə oxumuşdur”* [17, s. 4]. Sitatda verilən bilgiler poemada əksini tapmışdır. Əsər Poylunun ən qədim tarixindən söhbət açmaqla başlayır. Şair Poylu sözünü ilk dəfə şeirə Müşfiqin gətirməsindən, məktəb divar qəzetində Vidadiyə nəzirə yazdığı “Ağlaram” şeirinin çapından, uşaqlıq xatirələrindən boşuna söz açmır. Türk insanının mənəvi dəyərlər üzərində bərqərar olan keçmişinin gələcəyə düzgün yönləndirilməsinin vacibliyini önə çəkir. Şair məktəb və Gəncədə keçirdiyi tələbəlik illərini xatırlamaqla milli adət-ənənədən gələn dəyərləri qorumağa çağırır. O, anasının timsalında türk qadınının övlad sevgisini obrazlaşdıraraq yazır; *“Mənim evdar anamdakı xanımlıq nədir!”* [67, s. 683] Nəriman Həsənzadə poemada bir sıra avtobioqrafik bilgiler verir: o doğulmamışdan öncə anasının yuxuda şair oğlu olacağını görməsi, onun dünyaya gəldiyi gün çinar əkilməsi, uşaq vaxtı dərstdə şeir yazdığına görə onu sinifdən çıxaran müəllimin şairin 70 illiyində ondan üzr istəməsi, Moskvadakı tələbəlik illərinin Xəlil Rza ilə mənalı məqamları, orada tanış olduğu türk şairi Nazim Hikmətin şairin ev almağı üçün Bakı Sovetindən mənzil istəməsi, gənclik illərində Mir Cəlalın evində qalmağı, Səməd Vurğunun ona “zəmanət” verməsi, İlyas Əfəndiyevin onun tamaşalarına sayğı ilə baxmağı Poylunun ona verdiyi xeyir-duanın nəticəsi kimi mənalandırılır. Əsəri oxuyarkən belə təəssürat yaranır ki, şair sanki qələmi qarşısında ömürlük hesabatını verir. Sona yaxın 43 bəndlik beşlik formasında olan parçada ən müxtəlif xatirələrə toxunur. Demək olar ki, reallıqda yaşanılmış əhvalatlar nəql edilir. Seçilmiş forma və mövzu yaxınlığı bu hissəni “Heydərbabaya salam” poemasına bənzədir. Növbəti beşliklər olan bölümdə şair müasirləri ilə olan münasibətini qələmə alır. Göründüyü kimi, əsərin məğzini yaşanılmış həqiqətlərin bədiiləşdirilməsi təşkil edir. Nəriman Həsənzadə yaradıcılıq

ənənəsinə sadıq qalmış, son dövrlərdə qələmə aldığı poemalarında əsərin mükəmməlliyinə xüsusi önəm vermişdir. Onun “İstiqlal əsgəri” poeması haqqında Rüstəm Kamalın şərhı orijinallığı ilə diqqəti çəkir: *“İstiqlal əsgəri” poemasında “səkkizliyin” ritmik havasında, misra keçidlərində şairin canlı səsinı eşıdırsən. Sanki poemanı öncə söyləyib, sonra yazıya alıb. Hər epizodda mövzu- ideyadan asılı olaraq, səs tembri dəyişir. Şairin səsi qəhrəmanının ruhuna güzgü tutur. Qarı düşmənin xislətindən, xəyanətindən danışanda səsində hiddət notları olur, qəhrəmanını öyəndə qürurlanır, Ali Baş Komandandan söz açanda inamlı olur. Şaman mətnlərində olduğu kimi, öncə şəhıdın ruhu ilə əlaqəyə girir, ruhun adını çağırır...”* [256] Sadalanan xüsusiyyətlər bir şair kimi Nəriman Həsənzadəni fərqləndirən cəhətlərdəndir. Onun hər bir poemasında öz ruhunu, öz sözünü oxuyuruq.

Müstəqillik illərində yazılmış poemaların spesifikasından danışarkən Adil Mirseyidin poemalarına xüsusilə diqqət yetirmək lazımdır. Onun poemalarını təhlil edərkən qeyri-adi və orijinal sətirlərin müəmmalarını müəllifin sürrealist sənətkar olmasına bağlaya bilərik. Belə düşünmək olar ki, əslində onun poemaları şeirlərinin və rəsmlərinin asan anlaşılmasına müəllif cəhdidir. Fikrimcə, bu cəhdi elə də uğurlu hesab etmək olmaz. O mənada ki, poemaların bədii təhlilini vermək üçün başqa janrda olan əsərlərini diqqətlə müəlisə etmək lazım gəlir. “Ruhlarla insanlar arasında” kitabındakı nəsrini oxumadan poemalarını tədqiq etmək üçün ip ucu tapmaq olmur. Adil Mirseyidin “Gorrigulum vitae” (2002) poeması başında qara sevdası olan insanın bu yaşında ölümə gedən yolları bula bilməməsindən gileylə başlanır. Ölüm sevdasından sərxoş olan obrazın qırx yaşında düşər olduğu sevdanın ağacları bar vermədən qurusa da, şükür etmək üçün təsəllisi olduğu məlum olur. Əsərdə qara sevdalı abdal Mirseyidin keçmiş istəklərinə qarşı of nıdası yüksəlir. Poemanın bütün sətirləri insanı hər addımda izləyən ölümün müşayiəti ilə yazılır. Ölümün yaxınlaşdığı anı çılpalığı ilə göstərmək üçün kiçik bir təhkiyə verilir:

Gecəyarı pəncərələr sönəndə

Mən bir səfərdən evə dönəndə

Arxadan vurdular tındə

əlimdə çörək vardı
çörək düşdü əlimdən
qanım damcıladı isti çörəyin üstünə
ay gördü bu cinayəti [97, s. 30].

Bu təsvirdə çox güclü gizli məqamlar var. Əsas ziddiyyət ondadır ki, sənin yemək istədiyin çörəyə sən qanını “yedirdirlər” və bütün bu cinayətlər ayın gözləri qarşısında vəqə olur. Niyə məhz ay?! Şair əvvəldən cinayətin gecəyarı baş verdiyini vurğulayır. Gecənin təkbaşına nur saçanı isə aydır. O, qaranlıqda törədilmiş cinayətə işıq salıb hər kəsə göstərmək əvəzinə, cinayətin özünü nurlandırır. Bu hadisədə şair nə sirdirsə yıxılmayıb ayaqüstəcə öldüyünə təəccüblə yanaşır. Əsərin davamında içində bir şeirin misraları ağrıyan şairin özünəməxsus düşüncələrə dalmağının obrazlı ifadəsi əks olunub. Müəllif şairin qanı axıdılarda sakitcə baxan ayın, ulduzun ulduzla sevişməsinə baxıb gülümsəməsində açılmaz sirr gizləndiyini etiraf edir. Şairi göylərin, bizə naməlum qalan asimanın daha çox cəlb etdiyi hiss olunur. Göyün yeddi qatında infarkt vuran ulduzun öləziyən şöləsini düşünür. Ulduzun bu halını əlacı bir qurşuna qalmış insanla müqayisə edir. Poemada müəllif, əsasən, təbiətlə təmasda olduğunu qabardır. Onun insanlardan uzaq dünyası aydın şəkildə hiss olunur. Məsələn, o, son tikəsini böldüyü göyərçindən belə bir şey umur ki, həmin göyərçin bir başqa göyərçinə onun yaşadığı macəranı söyləyərək unudulmağa qoymasın. Poemada cavan ölməyin sevincini duymamaqdan şikayətlənən şair, düşüncələrinə hakim kəsilən qara sevdanın izlərini təbiətin bütün ünsürlərində axtarır. “Bir çiçək yavrusu açmadan solur, solur amma həyadan səsi çıxmır”- tipli misralarda sətiraltı mənanı hiss edirik. “*Göydə ayın skeleti ağarır*” [97, s. 36] misrası ilə poemanın ilkin nəşri tamamlanır. Poemanın 2011-ci ildəki nəşrində sonluğuna iki səhifə əlavə edilib. Əsərin davamında skeleti ağaran ayın gecənin qurd saatında parlamağı, qum üstündə rəsmlər çizən ayrılıq sahilində çırpınan qızıl balığın qıvrılmağı heyranəmiz təbiət hadisəsi kimi canlandırılır. Sonluğa yaxın müəllif artıq insan taleyi ilə maraqlanmadığını, bu biganəliyin öz həyatı timsalında təzahür etdiyini etiraf edir. İçini nə savabın, nə də günahın tərpətmədiyi üçün allahdan bağışlanmağını istəyir. Sonluqda şair yenidən

qara sevdalı abdala müraciət edir, onunla sağollaşır. Adil Mirseyidin “Cazz” poeması (2004) ilk baharın yaratdığı xoş təəssüratın emosional ifadəsinin təsviri ilə başlayır. Sonra özünü kor musiqiçi kimi hiss etsə də, tanrını görərək sonsuz bir yalnızlıq içində çırpınan şairin çabaları və bir küncə qısılaraq məğlubiyyətlə barışmağı hiss olunur. Xatirələr bu məğlubiyyətin acısını daha da artırır: *“Uzun illər öncə Bir nəğmədən qaçmışdın sən Qürbət eldə tapdı səni bu gecə Bəlkə, səninçün deyil Bir başqasıyçün gəlmişdi buralara...”* [97, s. 66] Lirik qəhrəman xatirələrin hüznü təsiri altında uydurma ömür yaşamağın həqiqəti ilə üz-üzə qalır. O, özünü aldadaraq yaşayan insanların ümumiləşdirilmiş surətini aktyor dostunun obrazı vasitəsilə çatdırır. Poemada müəllif özünü daha çox qürbətdə boğulan qara sevdalı şair kimi təqdim edərək, bir qış gecəsində öləcəyinin proqnozunu verir. Reallıqda isə şair qızmar yay günündə dünyasını dəyişir. Bu poemanın da növbəti nəşrində sonluğuna əlavə edilib. Əsər tərkidünyalıq hisslərinin təsiri altında tamamlanaraq şairin digər əsərləri ilə həmahənglik təşkil edir. Adil Mirseyidin 2002-ci ildə yazdığı “Payız hannibalizmi” sürreal poeması Salvador Dalinin xatirəsinə həsr olunub. Ümumiyyətlə, Adil Mirseyidin yaradıcılığında sürrealizmə meyl güclüdür. Bu cərəyan haqqında dünya ədəbiyyatşünaslığında belə bir fikir var ki, *“sürrealizm ədəbiyyatda və incəsənətdə inqilabi hərəkət olub. Bu dəqiq və mətanətli bədii hərəkət idi və Fransada 1924-cü ildə Andre Bretonun “Sürrealizmin manifesti” əsəri ilə başlamışdır. Bu manifestdə incəsənətin, yazıçılığın təntənəsi yüksək səviyyədə işıqlandırılır”* [247, s. 71]. Ola bilsin ki, şair fikirlərini daha yaxşı çatdırmaq üçün həmin cərəyanı ən məqbul hesab etmişdir. Bu səbəbdən də “Payız hannibalizmi” əsərini sürreal poema kimi qələmə almışdır. Əsər qəribə bir detalla başlayır: *“gümüş naxışlı qədim mücrüdə bir cüt göz yaşı zümrüd kimi bərq vurur”* [97, s. 150]. Bu göz yaşı bütövlükdə poemanın simvolikasını xarakterizə edir. Poema ayrı-ayrı şeir parçalarının birləşdirilməsindən yarandığı üçün konkret hədəfi tapmaq və süjet xəttini bütöv halda izləmək olmur. Lakin insan və onu əhatə edən aləmin fəlsəfəsinə toxunulur. Lirik qəhrəman akvariumda üzən balıqlara dənizlərdən danışarkən balıqların ona inanmadığına təəssüfləndiyini dilə gətirir. Əslində gözlərimizin qarşısında olan reallıqları

görməzdən gəldiyimizi, ya da öz kiçik akvariumumuzu dənizlərə bərabər tutub, özümüzü aldatmağımızı qəbul edə bilmədiyini ifadə edir: “*Sən güzgüdən çıxmısan Deyirəm sevdiyim qadına Gülümsəyir amma Güzgüdə yaşadığı ömür gəlmir yadına*” [94, s. 4] - sətirləri sürrealist fikirlərdən daha çox panteist dünyagörüşünü ifadə edir. Belə ki, güzgüyə baxan aşiq orada sevdiyinin üzünü, yəni öz siması əvəzinə onun çöhrəsini görür. Bu, vəhdəti-vücud fəlsəfəsinə yaxınlaşır. Bəlkə də, Adil Mirseyid yaradıcılığındakı qara sevdanın özülünü həmin vəhdətin tamlığını yaşaya bilməməsi təşkil edir. Hətta bu vəhdətin bərpası üçün qürbətdə axtarışlar aparılır. Lakin nəticədə cəhənnəmin qızıl zəncirdən olan açarını boynundan asıb gəzdirməkdən başqa çarə qalmadığı etiraf olunur. Poemanın əvvəlki nəşri bu sətirlərlə tamamlanır: “*to bi or not to bi indi boş bir kəlmədi*” [97, s. 155]. Sonrakı nəşrdə əlavə olunan hissənin ilk sətirləri isə belədir: “*Ölümün xeyrinə işləyir bütün saatlar*” [97, s. 259]. Yeni əlavə olunmuş hissədə aydın olur ki, müəllif Salvador Dalini onu anlayacaq yeganə adam zənn edirmiş. Adil Mirseyidin “Classical music for meditation” poeması məsum bir yağışın vəsfi ilə başlasa da, sonra adəti üzrə mücərrədlik özünü göstərir. Şair dünyada hər ulduzun öz qərib şairi, hər şairin öz qərib bəxt ulduzu olduğuna inam ifadə edir. Fortepianoda Van Qoqun rəsmlərini çaldığını iddia edərək rəsm əsərinin musiqi alətində çalınması kimi ağlasığmaz bir poetizm yaradır. Qiyamət günündən sonra yenidən doğrulacağına işarə vuran şair insanın əbədi yaşarlığı haqqında sürrealist təsəvvürlərini təzahür etdirir. Əski bir sevdası yay gecəsində təsadüfən sərxoş xatirə tərəfindən bıçaqlanan müəllif yaşantılarının obrazlı əksini çox mükəmməl yaradır. Bununla belə, əsərin sonlarına yaxın “mən zamana qarşı gedirəm mənə qarşı gedir zaman” fikirlərində nikbinlik hiss olunur. Onun “Metropol röyaları” poeması isə yağmurlu bir görüşün xatirələrinin təsviri ilə başlayır, “səndən sonra ən gözəl xatirəmdir o səhər”- sözlərindən bəlli olur ki, hər şey keçmişdə qalıb. Təbii ki, xoş çağlar sona yetəndə şairi yenə bədbin düşüncələr əhatəsinə alır. Metropol həyatı şairi sıxmağa başlayır. O, hər kəsin ürəyinin buz dolabına qoyulduğu bir məkanı kinayə ilə tərifləyir. Gənclik illərindəki şairliyini nostalji hisslərlə yada salır. Ona dərddin nədir - deyə sual edənlərə belə cavab verir: “*metro qabağında əl açıb dilənən qaçqın oğlan*

üç gündür görünmür gözümə” [92, s. 293]. Bu poemada digər poemalarından fərqli olaraq cəmiyyətdə baş verən mənəvi aşınmalara da toxunulmuşdur. Əsərin sonunda *“həyatın mənasını axtardım illər boyu ölümün sirrini buldum, ilahi”* [93, s. 103] sətirləri ilə müəllif belə qənaətə gəlir ki, insan həyatın mənasını axtarmağa cəhd etsə də, ancaq ölümün sirrini tapmaq nəsb olur. Həmin sirrin nədən ibarət olduğu isə əsərdə açıqlanmır. Bu, onun bədii yaradıcılığının özünəməxsusluğunun göstəricilərindən biridir. Şairin yaradıcılığı barəsində Elçin İsgəndərzadə ümumiləşdirmə apararaq yazır: *“Adil Mirseyidin özgür poetik aləmində saxta pafosa, sosioloji şərhlərə, skeptisizmə, urapatriotizmə, patetikaya yer yoxdur...”* [77, s. 24]. Şairin yaradıcılığında daha çox diqqəti cəlb edən qara sevdalı aşiqin fəlsəfi baxışlarının ifadə olunmasıdır. Adil Mirseyidin *“Röyaların rəsmləri”* poeması nisbətən realist cizgiləri ilə seçilir. Belə ki, şair poemada öz yuxular aləminin hadisələrini xatırlayır. Poemanın əvvəlində şair yuxularının rəsmini pəncərəsinə çəkdiyini söyləyir. Poemada yuxu motivi ilə yanaşı, ana obrazı diqqəti çəkir. Müəllif onu narahat edən suallarla anasına müraciət edir. Əbədi narahatlığına səbəb olan qara sevdadan, həyatında ilk dəfə baş verən hadisələrdən, günlərlə yuxusuna girən doğrulduğu evdən həzin bir xatirə kimi söz açır. Xatirələrdə hər şey öz yerindədir, bircə anasını soraqlayır. *“Bir qara qış axşamında qızılğüllər içindəydi ölüm yatağında anam dan üzü gün doğmamış əli ovcumda köçdü dünyadan”* [95, s. 58] misraları ilə ən ağırlı anlarının rəsmini çəkir. Əsərdə təsiredici məqamlardan biri yuxularında tez-tez öz ölümünü görməsini etiraf etməsidir. Poemanın sonunda müəllif keçmiş günlərinin ən gözəl anlarını solub qurumuş bayram günləri kimi gələcək günlərinə yadigar saxladığını diqqətə çatdırır. Onun poemaları barəsində Elnarə Akimova yazır ki, *“Adil Mirseyidin avtobioqrafik səciyyə daşıyan “Unio mistika” (“Ulduz” jurnalı, 2014, № 7) və “Bürkü” (“Azərbaycan” jurnalı, 2014, № 7) poemaları yüksək poetik məziyyətləri, irfani dəyəri ilə seçilir”* [9, s. 105]. Məqalədə həmin poemaların xüsusi cəhətləri haqqında geniş şərh verilmişdir. Hər iki poema mövzu və problematikasına görə müəllifin digər əsərləri ilə səsləşir. Şair o qədər azadlıq eşqi ilə yaşayır ki, əsərlərinə ad verərkən xarici dillərdən istifadə edir.

“Unio mistika” əsərinin adının sətri tərcüməsi mistik bağlılıqdır. Əsərdən belə nəticəyə gəlinir ki, həmin bağlılığın açarı insanın öz əlində deyil. “*Bütün sirlərin açarı satılır marketlərdə könüllərin gözləri kor, qulaqları sağır*” [96, s. 39] sətirləri əslində insan acizliyinə etirazdır. Şairin digər poemalarının özülünü təşkil edən qara sevdə yükü bu əsərin də əsas obyektidir. Yaydan sonra payız, payızdan sonra məhzun qış gəldiyi kimi, şair dəli könlünü hara göndərsə, yenə qara sevdalara tuş gəldiyini etiraf edir. Bir neçə poemasının incələnməsindən göründüyü təqdirdə, Adil Mirseyidin poemalarında qara sevdə ruhu əsas leytmotiv olmuşdur. Bir şairin forma və məzmun seçiminəki özəlliyini əsas tutaraq müəyyən dövrün poemaları haqqında fikir yürütmək doğru olmasa da, Adil Mirseyidin poemaları çağdaş poeziyamızın orijinal əsərlərindəndir.

Müstəqillik dövründə bir neçə poema yazan şairlərdən biri də Elxan Zal Qaraxanlıdır. Onun poemaları lirik şeirlərinin mövzu və forma xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayır. Elxan Zalın poeziyasının özünəməxsusluğu və mövzu seçimi haqqında Arif Əmrahoğlu yazır: “*Elxan gerçəklik itkilərinin hələ yaddaş itkisinə çevrilmədiyini, faciənin astanasında dayandığınızı görən yaradıcılardandır*” [42, s. 99]. Bu xüsusiyyəti onun poemalarında da görə bilərik. E.Z.Qaraxanlının 2008-ci ildə yazdığı “Polonez” poeması on səkkiz yarımbaşlıqdan ibarətdir. İlk bölüm olan “qonaq qapısı”ndan məlum olur ki, şaxtalı bir qış günündə Polonyaya səfər edilib. “*İçimdə bir ayrı fəth duyğusu var*” [128, s. 148] misraları poemaya düyün vurur. Oxucuya bu fəth duyğusunun hədəfi maraqlı gəlir. Bozqır oğlunun görüşünə tələsdiyi lirik qəhrəman xəzli mantolu polyak qızı Annadır. Onunla danslar, şeirləşmələr, ormanda ulduz dərimi də şairi türk gələnəyindən ayıra bilmir. Atdıqları hər addımda müəllif rastına avropadakı türkün (qıpçaqların) ayaq izlərinin (nalın timsalında) çıxmasını qələmə alır. “ave İsida” adlı hissədə katolik kilsə ayinləri ilə azan müqayisə edilir, azanın Allah kəlamı olması qənaətinə gəlir. Ümumiyyətlə, poemanın kişi qəhrəmanı elə müəllifin özüdür. Bu lirik qəhrəman fikirlərini nə qədər Annanın üzərinə cəmləmək istəsə də, Avropada Annanın yanında da içində bir fatehin doğrulmasını hiss etdiyini nəzərə çatdırır. O, özünü Türk Don Juan, Annanı isə lex

kimi təqdim edir. Poemada həmçinin müasir Avropanın düşdüyü mənəvi aşınmanın tablosu əks olunur. Türklərdən Avropaya keçən at yarışlarının Anna üçün maraqlı olub-olmadığını soruşan lirik qəhrəman qərbli qızın varlığında bir türk elementi axtarır: *“gülüşün, baxışın qıpçağa çəkir, yovşan ətirlidir öpüşlərin də”* [128, s. 163]. Sonda müəllif Annaya Bakıya gəlməyi tövsiyə edir, çünki orada duaların göyə daha tez çatdığına inanır. Qafiyəsiz dördlük formasında yazılan poemada çoxlu sayda əcnəbi sözlər işlədilib. Elxan Zalın 2003-cü ildə yazılmış “Güney göyərçini” poeması doqquz yarımbaşlıqdan ibarətdir. Kiçikhəcmli əsərin ilk bölümü “Göyərçinli yol” adlanır. Bu yolun haradan və necə keçdiyini şair vətən fəthinin sorusuz olmağı ilə bağlayır. Bir vaxtlar hamının Arazı günahlandırmağını xatırladır və bildirir ki, *“ağırdı bir baxış uzaqlığında vətəni itirmək”* [128, s. 166]. Bu itirilən vətəndə Savalan kimi ruhların saxlanc, peyğəmbərin merac yerinə, hürremilərin hürriyyət sığınacaqları olan Bəzz qalasının tarixinə və bu gününə nəzər salır. Urmiyanın suyunu zənzəmə bənzədir, həmin şəhərlə hər görüşdə neçə dastan doğulduğunu vurğulayır. “Ayrılığın zamanı” adlı son bölümündə birləşəcəyimizə ümid ifadə olunur. Poemanın özünəməxsus strukturu, orijinal poetik dili müəllifin digər əsərləri ilə səsleşir.

Yusif Həsənbəyin 2006-cı ildə sərbəst şeir ölçüsündə yazdığı “Cənnətin bağlı yolları” poeması iki hissədən ibarətdir. Əsər *“Kim dedi ki, ölüm haqdı?”* [64, s. 62] ritorikası ilə başlayır. Sonra haqq olan bu ölümü qazanmaq üçün haqqımız olmalıdır qənaətinə gəlir. Ölüm hər kəsin qismətində olan reallıq olsa da, cənnəti qazanmağın müşkül olduğunu diqqətə çatdıran müəllif Azərbaycanın cənnət kimi torpaqlarının işğal altına düşməsinə qəbul etməyib. İşğalı sağlığımızda özümüzü cənnəti görməkdən məhrum etməyimiz kimi ifadə edərək, onunla barışa bilməyib. Şair inandırmağa çalışır ki, Cənnət eynən İsa bulağı, Turşsu yaylağı kimi çal-çağırılı bir yerdir. Sağlığında belə cənnətdən məhrum edilmiş şair ölməyə də qorxdığını ifadə edib. Qarabağın işğalından sonra ölkədə yaranmış müəyyən xoşagəlməzliklər haqlı narazılığa səbəb olub, belə cənnət guşəsi işğal altında olan bir toplumun onu xilas etmək əvəzinə, mənəvi uçurumlara doğru getməsinə etiraz edilib. Ölünün pulla yuyulmağı, qəbir yerinin pulla alınmağı, “Turşsu”yun, “Qarqar”ın bulaq gözlərindən

su əvəzinə laxta-laxta qan axmağı, Kürdən su yerinə Kür dolu qurum axması kimi detalları şair ölüm mövzusu ətrafında ictimailəşdirmişdir. Ermənilərin nəinki Azərbaycan insanına qarşı, hətta maddi-mənəvi sərvətlərinə qarşı amansız olduğu göstərilib. Buna görə də, şair cənnətin yollarının açılmasının açarını həmin torpaqların işğaldan azad olunmasında görürdü. Əsərdə Azərbaycana qarşı haqsız mövqedə dayanan qonşu dövlətlər belə obrazlaşdırılıb: *“Yeddi uşaq anası dul bibim, corabları kürüş-kürüş pul bibim. Aferist, artist kimi rola girməsin, Tez-tez də köks ötürməsin Biclərin bici dayım”* [64, s. 72]. Bu “obrazlara” əsərdə bir neçə dəfə rast gəlirik və onların rəmzi mənə daşdığını görürük. Ola bilsin ki, yeddi uşaq anası dedikdə “böyük yeddilər” nəzərdə tutulub. Şair işğal altındakı torpaqların qaytarılma bilməməsinin kökündə milli özünüdərkdən uzaq düşməyin durduğunu vurğulayıb. Bu uzaqlığın qıpçaqlar yəhudiləşdikcə, oğuzlar xristianlaşdıqca, gitarın qaraçı simləri saza bağlandıqca, Ələsgərin ruhu diksindikcə daha ağır nəticələr verdiyi nəzərə çatdırılıb. Cənnətə qayıda bilməyimizin əsas yolunun özümüzdə dönməyimizdən keçdiyi təbliğ edilib. Azərbaycanın problemlərini həll etməklə məşğul olan dövlətlərin tarixən başqa dövlətlərə problemlər yaradan olduğu, özü problem yaradan dövlətlərdən problem həll etməyi gözləməyin düzgün olmadığına diqqət yönəldib. Buna misal olaraq göstərilir ki, *“Amerika Yaponiyanı xışmaladı, sürüdü. Naqasaki parça-parça üfləndi göyə, Ağ-ağ atom cücüləri, Yedi əjdaha insanları. Xirosima kül altında çürüdü”* [64, s. 76]. Belə misralarda özləri ağır cinayətlər törətmiş dövlətlərdən Xocalı faciəsinə ədalət gözləməyin nəticəsiz qalacağını bildirmək istəyi ifadə olunub. Şair kül altında çürüyən Xirosima ilə torpaq altında şişman qarın kimi enib-qalxan Xocalını müqayisə edib. Xocalının Xirosimadan fərqli olaraq canını tapşırmadığı, illərdir yaraları sızlaya-sızlaya sağalacağı günə ümid etməsi çox ağırlı şəkildə qələmə alınıb. Buna görə də, şair tanrıdan həmin yaraların sağalacağı günü görmək üçün ömür möhləti istəyib. Qeyrətli başlardan düşən papaq kimi mənalandırılan Qarabağın qaytarılmağı üçün Tanrıdan intiqam cihadına kömək diləyib.

Bu poema ilə səsleşən əsərlərdən biri Fikrət Qocanın “Cənnətdən qovulanlar” poemasıdır. Həmin poema “Ol”- dedin kainat oldu”- misraları ilə başlayır. Göstərilir ki, Adəmlə Həvvanın tanrının sözündən çıxıb cənnətdən qovulmasının cəzası bu günə qədər davam edir. Hələ də insanlar süni cənnətlər yaratmağa can atırlar. Digər tərəfdən əsərdə Allah bir insan yaratdısa, sonralar bu çoxmillətliiliyin necə meydana çıxması sualı diqqəti çəkir. Dünyanın hər yerində itin, atın, donuzun eyni olmağına rəğmən, insanın türk, rus, fars kimi millətlərə bölünərək böyük dövlətlərin kiçik dövlətləri, böyük xalqların kiçik xalqları yer üzündə cənnət qurmaq adıyla məhv etməsinə qarşı çıxır. Poemada tanrı və onun insan həyatındakı mövqeyi məsələsi də qoyulub. Müəllifin fikrincə, insan özü bir dara düşməyincə yadına düşmür ki, tanrı da təkdir. Poemada həm tanrının yazdığı yazıya, taleyə, həm də hər kəsin şərəfinin, şöhrətinin özünün ağılı qədər olmağına inam hissi əks olunub. Sonra xalq olaraq düşdüyümüz mənəvi böhranların kökləri axtarılır, başqa millətlərlə müqayisələr aparmaqdansa, vahid Azərbaycan olmaq istəyənlərin azlığından gileylənir. *“Müəllif qonşu dövlətlərin yardımını dəstəkləsə də, el məsələni xatırladır ki, qonşu işığına ümid olan qaranlıqda qalar. Özün əkib-becərməsən başında turp əkəcəklər- deyə xəbərdarlıq edir. Şair “millət” və bu sözün tərkibindəki “illət” sözünə açıqlama verir. Hər iki sözün izahı fonunda inkişaf və məhvə yuvarlanmaq anlayışlarına aydınlıq gətirir. Min il əvvəl olmuş İmam Hüseyn müsibətinə başına, döşünə qara bağlayıb yas saxlayan xalqın öz Qarabağ dərindən, əsirlikdə olan qızlara, gəlinlərə, körpələrə yas saxlamamağı illətin başlamağı kimi qələmə verilib. Fatimeyi-Zəhra Azərbaycanın bu gününü görsə, balalarını unudub dərdimizə şaxsey deyəcəyi halda, bizim öz fəlakətlərimizin fərqlində deyilmişik kimi, özümüzü xoşbəxt göstərməyə, başqalarına təsəlli verməyə meyl etməyimizi qəbul edilməz gerçəkliklər kimi əks etdirib”* [184, s. 161]. Bu yerdə müəllif milli düşüncədən irəli gələn bir deyimi xatırladır: *“Türklər gözüünüzdə yaş qalıbsa, öz halınıza ağlayın- deyərdi”* [163, s. 233]. Bəşəriyyətin diqqətini özümüze yönəldib, Azərbaycanın problemlərinin həllinə çağırmaqdsansa, başqalarının fikrini çəkməyimizin əbəs olduğunu yazıb. Allahın cənnətdən qovduğu Adəmlə cənnətdən özü qaçan bəzi yerlilərimiz müqayisə olunaraq hazırda onların

Bakıda yeddinci mərtəbədə qaçaq həyatı yaşadıklarına istehza edilib. Şair onları məqsədli şəkildə qaçqın adlandırmır. Humanitar yardımla gələn saqqızı bazarda satanların bunu ehtiyac üzündən yox, öz kefindən etdiyinə ikrahla yanaşır. Bütün bunların ölkədə xaosa gətirib çıxarması, toxun prezident olmaq istəməsi, acın icra başçısı keçməyə pul yığması poemada kinayə ilə işlənilib. Baş nazirlə yanaşı, ürək nazir, qarın nazir, göbək nazirlərin olmasına təəssüf hissi eyni zamanda özündə bir etiraz ruhu daşıyır. Bunların müqabilində isə cəfakeş el-obanın ac qarına vətən qeyrəti, azadlıq qeyrəti çəkməyinə rəğbət ifadə olunub. Sona yaxın müəllif Azərbaycanın ikiye parçalanmasına da toxunur. Əsər boyu ilk insanın cənnətdən qovulmağından sonra törədə biləcəyi cinayətləri Azərbaycanın timsalında göstərən şair sonda belə qənaətə gəlir ki, *“Cənnətdən qovulmaqdı, bəlkə, insanın uğuru”* [163, s. 237]. Təbii ki, bu uğur sözünü tamamilə həqiqi mənada anlamaq düzgün olmaz. Çünki əsərin gedişatında insan və insanlıq üçün uğursuzluq hesab edilə bilən kifayət qədər nüanslara toxunulub.

Ümumiyyətlə, şairin yaradıcılığı bir çox tədqiqatçıların diqqətini çəkmişdir. Yaşar Qasımbəyli onun poeziyası barəsində yazır: *“Yeni Azərbaycan şeirinin parlaq nümayəndələrindən sayılan Fikrət Qocanın ictimai-fəlsəfi pafosla yoğrulmuş və özünəməxsus sənətkarlıqla yaradılmış poetik rəmzləri altmışıncılar nəslinin bədii uğurlarının milli-estetik fikir tarixində tamamilə təzə bir mərhələ olduğunu göstərən inkar edilməz dəlil-sübutlardan biri kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir”* [129, s. 26]. Sitatdakı fikirləri onun çağdaş poemalarına da şamil etmək olar. Fikrət Qocanın 2011-ci ildə qələmə aldığı *“Bakı-Quba yolu”* poeması dövlət müstəqilliyinin bərpasının iyirmi illiyinə həsr edilmişdir. Əsər nikbin əhval-ruhiyyə ilə lirik notlar üzərində yazılıb. Bakıdan Qubaya yol alan şairi yolların təmiri çaşdıracaq dərəcədə sevindirir. Bölgələrdəki quruculuq və abadlıq işləri onu heyran qoyur, təzə Heydər muzeyini yeni bir Tacmahalla müqayisə edir. Xınalığın abadlaşıb göz oxşamağı bir vətəndaş olaraq şairi fərəhləndirir. O, bərpa olunan bu yolları keçmişdən gəlib gələcəyə gedən yol kimi mənalandırır. Keçmişdən gələn yolun XX əsrin əvvəllərində ermənilərin Qubada törətdikləri qırğınlarla kəsişməsi əsərdə xüsusilə qabardılır.

“Poemada həmin vəhşiliyin başında duran Lalayanın əməllərinə lənət yağdırılır. Bütün bu zülmərə rəğmən Azərbaycanın dünyada özünü təsdiqləyə bilməsi ideyası güclü vətəndaşlıq pafosu ilə çatdırılır. Müəllif Lalayan oğlu Balayanı gəlib Milli parkda dolaşaraq Azərbaycanın göz önündə olan inkişafını görməyə və böhtan dolu yazdıqlarından utanmağa səsləyir” [184, s. 163]. Əsərin yekunu nikbin sonluqla bitir, zəfər yürüşünə hər an hazır olmağımıza əminlik ifadə edilir. *“Fikrət Qocanın 2010-cu ildə yazılmış “Qəbələ” poeması da kiçik parçaların bir mövzu ətrafında cəm olunmağı ilə səciyyəvi keyfiyyətlər qazanır”* [184, s. 164]. Əsərin başlanğıcından şairin yayın istisindən baş götürüb Qəbələyə qaçdığı və uşaqlıq yaddaşında qalan Dürca, Qəmərvan yaylağı kimi yerləri xatırladığı bəlli olur. Lakin Qəbələyə həmin vaxtlar verilən qondarma adı olan Qutqaşının xoşuna gəlmədiyini etiraf edir. Bölgəyə sonrakı gəlişinin şairi sözün yaxşı mənasında təəccübləndirməsi əsərin yazılmağına səbəb olmuşdur. Palçıqlı və keçilməz kimi tanıdığı yolların indi tamamilə abadlaşmağına vətəndaşlıq hissi ilə sevinən müəllif bunu əsərdə xüsusi şövqlə canlandırır. Qocalığını soyadı ilə boynuna aldığını etiraf edən şair ömrünün bu çağlarını Qəbələdən uzaqda, Bakıda 13-cü mərtəbədə yaşamağına sanki təəssüflənib. Qəbələdə keçirilən Beynəlxalq Musiqi Festivalı belə yad edilir: *“Musiqi ulduzları Bütün dünyadan gəlib Qəbələdə sayrışır”* [163, s. 202]. Nəvəsi ilə rayonun müasirliyinə heyran qalan şair burada eyni zamanda özünü dörd fəsildə hiss etməyin mümkün olduğuna heyranlıqla yanaşır. Son bölüm olan “Bizim eradan əvvəl” adlı hissədə Qəbələnin qədim tarixindən söz açılır. Torpağın arxivindən durub ayağa qalxan ən qədim-yeni şəhərin müasir sivilizasiya ilə uyğunlaşa bilməsinə sevinir. Xalq şairi Fikrət Qocanın təhənnüsdən şikayətlərlə başlanan “Dörd addım” poeması 2008-ci ildə yazılmışdır. Əsərdə yalnızlığın ölçü vahidi kimi göstərilən dörd addım təqdim edildikdən sonra, ümumi yaşamdan gileylərə yer verilir. *“Yaxın dost-tanışdan narazılıq edib, ehtiyacı olan anlarda yanında olmadıqları üçün onları qınayır. Birdən əsərin axarında dəyişiklik yaranır, lirik qəhrəmanın tanrıya şükranlığı başlayır”* [184, s. 164]. Hikkəsinin yazıq ağına zindan olmağını boynuna alır. Hətta hansısa qeyri-müəyyən ölümdən söz açıb, qatil olduğunu etiraf edir. Zindanın rəmzi simvolu kimi

təqdim edilən dörd divara, bəzən qanunu və ədaləti qorumaq üçün addım atanda da düşmək mümkün olduğunu qeyd edir. Poemanın lirik qəhrəmanı polis işləyərkən bir harın biznes adamını öldürdüyü üçün həbsxana divarları arasında düşüncələrə dalmağa məhkum edilmiş şəxsdir. Onun keçirdiyi hisslər belə ifadə olunur: *“Bu dörd divar daş deyil, Daşa dönmüş səbirdi”* [163, s. 224]. Bu səbrin daşmağı ilə dörd divarın məğlubiyyətini sübut etmək mümkün olduğuna işarə edilir. Əgər daşa dönmüş səbir daşarsa, ədalətin qələbəsinə şahid olmuş olarıq. Göründüyü kimi, Fikrət Qocanın poemalarının əsas mövzusu müasir Azərbaycanın gerçəklikləridir. Bu gerçəkliklər müstəqillik illərində yaranan əsərlərin çağdaş qəhrəmanlarının simasında bir daha özünü göstərir. Bu cür özünəməxsus qəhrəmanların davranışı və psixologiyası Vaqif Bəhmənlinin “Diaqnoz” poemasında da nəzərə çarpır.

Vaqif Bəhmənlinin “Diaqnoz” poeması həm struktur, həm məzmun baxımından orijinal poemadır. Poetik məziyyətlərinə görə poema janrında yazılsa da, müəllif əsərini roman kimi qələmə verir: *“Bu silsiləyə daxil olan yazıların hər biri əslində ayrıca yaranıb. Amma bir-birilərinə yaxın müddətlərdə; 2008-ci ilin on-on beş qızmar yay günüündə... “Diaqnoz” romanı siyasi traktat deyil, romanda əgər varsa, poetik məziyyətləri, bir az da cəmiyyət qarşısında məhz idarəedən siyasi, ekonomi, mədəni elitadan və xalq kütlələrindən deyil, məhz fərdlərdən asılı olan borcu hiss etsəniz kifayətdir...”* [25, s. 261] Bu əsərdəki mövzular o qədər sərbəstdir ki, bölümlərin yerini dəyişdikdə nə mənə, nə də “süjet” pozulmur. Həmin fərqi əsərin kitabda və “Azərbaycan” jurnalında çapları arasında da görmək olur. Ümumiyyətlə, 16 bölümü olan poema jurnalda ixtisarla nəşr edilib. Həm də bəzi bölümlərin sıralanma ardıcılığı fərqlidir. Əsərin 14-cü bölümü olan “Müslüm Maqomayevin dəfn gününə elegiya” və ya “Əbədiyyətin doğuluşu” [24] isə tamamilə orijinal poemadır və ayırca kitab kimi nəşr olunub. Həmin əsər proloqla başlayır və epiloqla bitir. “Diaqnoz”dakı şeirlərin əksəriyyəti heca vəznində dördlük şəklindədir. Poemada “Üz qabığı” adlanan ilk bölümə dərdin uzun olması səbəbindən uzun yazmağa məcbur qaldığından giley ifadə olunur. Dərdinin toplaşdığı “Can” dibi dəşik olmadığına görə daşmayan səbir kasasına bənzədilir. Bircə arzusu öz əcəli ilə

ölməyən müəllif, bədənini şəhidlər xiyabanı ilə müqayisə edir. Şəhidlər vətənin gələcəyi uğrunda “Can” verirlər, arzular isə insanın xoşbəxtliyi üçün məhv olur. Çünki insan hər hansı bir arzusuna qovuşanda artıq o arzu “Can”-ını tapşırır. Bizi yaradanın göydə olmağına rəğmən, onun bəndələrinə yuxarıdan aşağı baxmağı “Üzüaşağı” adlanan bölümdə ifadəsini tapıb. Əsərin ən orijinal hissəsi dördüncü bölüm olan “Diaqnoz” hissəsidir. Həmin parça “Azərbaycan” jurnalında birinci bölmə kimi “Ürək çatışmazlığı” adı ilə dərc olunub. Bu hissədə bəşəriyyətin bütün problemlərinin kökündə ürək çatışmazlığı olduğunun diaqnozu qoyulur. Bu həm tibbi xəstəlik, həm də insanların ürəksizləşməsi anlamına gəlir. Cəmiyyətdəki ən naqis xəbərlərin kökündə dayanan ürək çatışmazlığının sirli diaqnozu üçün fərmanı Allah versə də, altından Baş həkimin öz imzasını atdığına ironik münasibət görünür. Beşinci bölmə “Tısbağa” adlanır ki, onun da 13 kiçik parçası var. Əruz vəznində olduğu deyilən bu tısbağa şairin bağ evində mənzil salıb, öz həyatını yaşayır. Lakin şair bu yaşayışda bədii cizgilər kəşf edir. Ən ləng heyvan hesab edilən tısbağanın qabarlı kürəyində tarixdən öncəki tarix daşımağı, boynunda qalstukla, əynində kostyumla ictimai vəzifələrdə jurnalist, hakim, müəllim, həkim, müvəkkil, gizir və s. işləməsi onun çoxfunksiyalı olmağından xəbər verir. Əsərin “Güzgü” və “İynə” hissələrindən sonra avtobioqrafik məlumatlarla zəngin olan “Rus oğlu” bölümü gəlir. Müəllif rusların xalqımıza etdiklərini 1905-ci ildən başlayıb, 1937-ci ildən keçərək 1990-cı ilin 20 Yanvarına qədər hamısını xatırladıqdan sonra etiraf edir ki, mən də bir az rus oğluyam... Dərhal sığortalanmaq üçün bəy nəslindən olan atasından tutmuş, ana babası Həsənqulu oğlu Qəbilədək hamısını təqdim edir. Bəy balalarına sonralar İnkilab, İttifaq, İnzibat adları qoyulmağına kinayə ilə münasibətini bildirir. Təpədən-dırnağa Vaqif Diləfruz oğlu olduğunu söyləyən şair, rus oğlu olmağını heç cür yadından çıxara bilmədiyini etiraf edir. Çünki ilk dəfə rus hərfləri ilə rus kağızına “ana”, “ata”, “Vətən” sözünü yazdığını yaxşı xatırlayır. Böyüdükcə pioner qalstuku, komsomol nişanı, partiya bileti kimi “rusdanqalma” mükafatlara sahib olan insanın sonralar həyatında hər şeyin “çerez Moskva” həll olunduğu milli problemlərin qaynağı kimi hədəf seçilib. *“Lap sonda bunu da deməsəm olmaz: Rus oğlu da mənə*

bənzəyir bir az” [23, s. 28] misraları ilə müqayisə obyektlərini tarazlaşdırır. “Təyyarələr”, “Telefon” bölümlərində çağdaş dünyanın texniki inkişafının bəhrəsi olan bu icadların müasir insanın həyatına birbaşa müdaxilə edə bilməsini xarab telefontək oğlanların susmağı, qızların bala-bala qloballaşmağı ilə müqayisə edir. “Zorakılıq əlaməti” başlıqlı bölümündə qatil zamanənin insan boğazındakı əl izlərini korun da görə biləcəyi qədər nəzərə çarpdığına eyham vurur. “Qərribə at”, “Ana” və s. bölümlər son bölümlərdir. “Diaqnoz” poeması “Öləndə” və “Sən” bölümləri ilə tamamlanır. Poema bütövlükdə müasir cəmiyyətin kəsirlərini və eyblərini sərgiləyən əsər kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Vaqif Bəhmənli 2011-ci ildə yazdığı kiçikhəcmli “Cəza” poemasına Cabir Novruzun “Sağlığında qiymət verin insanlara” misrasını epigraf gətirmişdir. Əsasən 16 hecalı misralardan ibarət olan əsər beşlik və altılıq formasında yazılan on iki bənddən ibarətdir. Əsərin əsas qayəsi insanlara sağlığında diri-diri cəza verməyə, hər kəslə layiq olduğu kimi rəftar etməyə çağırışdır. “*Zatıqırıq əclafların süd dişinə döş basmayın, Quru odun tonqalına su əndərib daş basmayın*” [22, s. 114] misralarında insanların bu cür yanlışlıqlarla bəşəriyyəti daha global problemlərə sürüklədiyinə qarşı barışmaz mövqe nümayiş etdirilir. Bu tipli poemalarla səsləşən əsərlərdən biri barəsində Elnarə Akimova belə qənaətə gəlir: “*Qələndər Xaçınçaylının “Gözləmə” poeması cəmiyyət kultunun deformasiyasını göstərməyə yönəlmiş əsərdir. Poemada qüsurlar dəqiq və ətraflı təsvir olunsa da, oxucuya şairin fərdi ağrısını “ötürə” bilmir. Halbuki, təsvirin xarici deyil, “daxili” məqamlara yönəlməsi, milli düşüncədəki boşluqların poetik təqdimi realizəsini tapsaydı, poema daha uğurlu alına bilərdi*” [10, s. 67]. Hər üç əsərdə cəmiyyət və onun həll olunmalı problemlərinin qabardılması məsələsi gündəmə gətirilir, təcili çözüm yollarının tapılmasına səsləniş özünü göstərir.

Müstəqillik dövründə Əli Rza Xələflinin “Üzü Qarabağa” kitabında “Azadlığın qanı”, “Allahların görüşü”, “Göyəzəndən bəri gəl”, “Damcılı” kimi poemaları yer alıb. Bundan əlavə “Həsrət körpüsü” kitabındakı poemaları haqqında Təyyar Salamoğlu belə ümumiləşdirmə aparmışdır: “*Həsrət körpüsü*” kitabında Əli Rzanın

üç poeması verilib: “Bir Xələfli var imiş...”, “İçəri şəhər: Daşlar-insanlar”, “İnsan tarix və zaman”. Hər üç əsərin çağdaş poeziyada janrın ideya-estetik zənginliyini üzə çıxarmaq imkanlarının genişliyini qeyd etməklə bərabər, “Bir Xələfli var imiş...” poemasını uğurlu sənət faktı kimi xüsusi fərqləndirmək istəyirik...” [180, s. 406] Bu poemalar öz poetik məziyyətləri, mövzu və məzmun xüsusiyyətləri ilə müstəqillik dövrü Azərbaycan poemaları sırasında fərqlənən əsərlərdir.

Çağdaş poemalardan biri Balasadıqın “Atəşgahda möcüzə” (1999) poemasıdır. Əsər gül-çiçəkli yollarla maşının qədim Suraxanıya Füzuli babanı ziyarətə getməsinin təsviri ilə başlayır. İkinci bölüm olan “Dərviş, Kahin” adlı hissədə ziyarətçilərin atəşgahın daş qapısından keçib özlərini on yeddinci yüzilliyin möcüzələri ilə əhatə olunmuş görmələri təsvir olunub. Burada kahinlərin oda səcdə etmələri, od aşıqlərinin saflığı, paklığı, eşqi, inamı odda yanmaqda görmələri tarixi inamla əlaqələndirilir. Poemada hücrədən çıxan cansız, guşənişin qoca dərvişin əlində kəşkül “yahu”- deyə-deyə söz meydanına girib “Yox” rədifli qəsidə söyləyərək kahinə “sən hind əhlisənsə, mən də Rəştiyəm”- deyə özünü təqdim etməsi ilə atəşgahın sirləri haqqında təsəvvür yaradılır. Əlini oda uzadarkən yalnız barmağındakı üzüyün odda əriməsi kahinin gizli sirri olsa da, dərvişin bundan xəbərdar olmağı onu təəccübləndirir. Əslində bu əhvalatın təsvirinin mahiyyəti ondadır ki, od ilə təmasda olanda gərək kahinə yad əl toxunmasın. Həmin elmin banisinin bu sirri əmanət kimi qorumaq üçün min ildir onun açarını sandığa qoyub Nilə atdığı qeyd edilir. Kahin bu müdrik qocanın onların elminin sirlərinə necə və harada bələd olduğunu anlamadığı üçün çaşıb qalsa da, şair əhvalatların təsvirini bu yerdə dayandırır və həmin hadisədən sonra Atəşgahı tərk etdiklərini, atəşpərəstlikdən məst olub orada günaha batmadıqlarını yazır. “Dünənin təsiri” adlı üçüncü hissədə Azərbaycanın başına gələnələr onun keçmişinin atəşpərəst olmağı ilə əlaqələndirilir. Azərbaycanı kimlərsə qazanın qaynamağı üçün məqsədli şəkildə yandırdıqlarına üsyan edir. Ocağı özü kimi qaragöz olan bu millətin söndürülmüş ocaqlarının göz dağına dönməsindən heyfsilənir. Yazar ulu hatəm məmləkətinə üz tutaraq ondan başına gələnlərə və gətirilənlərə baxmayaraq, yenə özünəməxsusluğunu saxlamağını xahiş

edir. Son iki bölməyə ad verilməsə də, ümumi mahiyyət ədəbi zövq haqqında düşüncələrdən ibarətdir. Bu hissədə şairin Füzulinin məşhur "...bir dağ ilə" şeirinə yazdığı nəzirə yer alıb. Ən son bölümdə Füzuli bayramının beləcə bitməsi qeyd edilir. *"Gələnlər nə tapdı, onlardan soruş, Gələ bilməyənlər çox şey itirdi"* [20, s. 85] sözləri ilə həmin bayramdan zövq aldığını vurğulayır. Poemada keçmiş atəşpərəst olan bir millətin bu günündə odlara qalanmasının səbəbləri həqiqi və məcazi mənada diqqətə çatdırılır. Bir zamanlar odlar yurdu kimi tanınan Azərbaycanın bir neçə bölgəsinin ermənilər tərəfindən yandırılmasına tarixi ədalətsizlik kimi qiymət verilib.

Reallıqların təsvirinə əsaslanan Cabir Novruzun *"Xalça əfsanəsi"* (2002) əsərinin epiqrafında müəllifin; *"Qələmə aldığım poemanın kökündə həqiqət durur. Amma bir növ əfsanəyə bənzəyir. Çünki burada təsvir olunan hadisələr o qədər sərt, qeyri-adi vəziyyətdə qələmə alınır ki, insan elə bil bir növ reallıqla nağıl arasında yaşayır, insanı öz qanadlarına alıb əfsanələr qucağına aparır"* [121, s. 42]- etirafları yer alıb. Əsər davanın ən ağır illərinin aclıqdan ölüm gətirdiyi vaxtlarının təsviri ilə başlayır. O vaxtlar uşaq olsa da, qonşudakı Nargilənin və Müslümün aclıqdan öldüyünü dərk edən müəllif anasının çarəsiz qalıb gəlinlik paltarını dəllalə satdığını unuda bilmədiyini poemada acı xatirələrlə anır. Cabir Novruz o illər kolxoz sədri işləmiş dayısından Hitlerin sonuncu kartı olan Bakını ələ keçirmək planları haqqında eşitdiklərini qələmə almaqla yanaşı, müharibənin dəhşətlərini təsvir etməklə onun sadə insanlara hansı faciələri yaşatdığını nümayiş etdirmişdir. Müəllif xalı və müharibə mövzusunun insan faciəsinin kulminasiya nöqtəsini göstərmək üçün ustalıqla istifadə etmişdir. Aclığın səbəbkarı müharibə və tənha qalmış ananın övladına məhəbbətinin təzahürü olaraq toxunan xalı əsərdə dramatik məqamlarla qarşılaşdırılır. Müəllif müharibəyə insanlarla, neftlə dolu gedib, boş gələn qatarları əsərinin əsl məramı üçün təqdim edir. Geriyə dönənlərin Mahir kimi şikəst, Şəhriyar kimi qıc olmuş qayıtdığı dövrlərdə insanların ümitsizləşməsi, müharibənin ən ağır dəhşəti olan aclığın əlində çarəsizləşməsi illər keçsə də, şairin unutmayacağı reallıqlar kimi yaddaşına həkk olunmuşdur. Aclıq başlarının üstünü kəsdirəndə anasının axıncı ümid yeri olan xalını satmaq məcburiyyətində qalması poemada son

dərəcə təsirli şəkildə əksini tapmışdır. Şair xalının ailəsi üçün nə qədər önəmli olduğunu vurğulamaqdan ötrü onun tarixi ilə oxucusunu tanış edərək yazır ki, anasının 12 övladından yalnız onunla bacısı sağ qalmışdır. Müəllif hətta iki qardaşının uşaq ikən mart qırğınında məhv edildiyini, nə ölüsünün, nə də dirisinin tapılmadığını ürək yangısı ilə yada salır. Öz ailəsinin faciəsi timsalında XX əsrin əvvəllərində Bakıda ermənilərin törətdikləri qırğınların miqyasına nəzər yetirir. Bacısı Balacaxanım beş yaşa girəndə Cabir Novruzun doğulması, ona yeddi il qurban kəsilməsi xalının dəyərli olduğunu göstərən faktlar kimi poemada əks olunur. Anası haqqın dərğahında əhd edir ki, Cabirim salamat qalsın adına bir xalça toxuyacağam. Elə bir zaman yetişir ki, ana balasına ad eləyib toxuduğu xalını satmağa balaca oğlu ilə getməyə məcbur qalır. İnsanların həmin heyvətəmiz xalıya necə heyvətlə tamaşa etdikləri gələcək şairin yaddaşına həkk olunur. Əlacsız ananın çox bahalı olan xalısını ucuz, havayı qiymətə satsa da, həmin gündən göz yaşlarının qurumamağı bu əsərin yazılmasına zəmin yaratmışdır. Ölənədək xalının xiffətini çəkən ana oğluna tapşırır ki, harada xalı görsə, diqqətlə baxsın, birdən onların xalısı olar. Cabir Novruz bu səbəbdən bir övladlıq borcu kimi hər yerdə xalçanı axtardığını yazır. Əsərin maraqlı cəhətlərindən biri kimi bir axşam həmin xalının birbaşa Ermitajdan xəbərinin gəlməsini göstərə bilərik. Şair gedib xalıya baş çəkdiyini, onun müəllifinin şəklini aparıb xalının baş ucundan asdığını diqqətə çatdırır. Poemanın yazılma səbəbi elə bu əfsanəyə bənzər gerçəkliyi insanların yaddaşına hopdurmaq, bir xalının timsalında bir ailənin, bir insan ömrünün keçdiyi keşməkeşli yolları göstərməkdir. Əhvalatların mərkəzində müharibə fəlakətləri dayansa da, bir neçə nüansa diqqət yetirmək lazımdır. Bunlardan biri odur ki, xalı məcburiyyədən satılsa da, insafı və sənətdən başı çıxan adamın əlinə keçir. Digər cəhət isə hazırda dünyanın ən böyük muzeylərindən biri olan Ermitajda bir Azərbaycan xalısının öz müəllifinin adı ilə nümayiş etdirilməsidir. Şair poemada bir detal əsasında müxtəlif zaman kəsiklərindəki məntiqi əlaqənin trayektoriyasını sənətkarlıqla açıb göstərə bilmişdir.

Baloğlan Cəlil İdrisinin “Körpə harayı” lirik poemasında isə anasını ilan çalmış bir uşağın fəryadından doğan nidaların əksini görürük. Bu nidalar poemanın lirik

poema kimi yazılmasını qabarıqlaşdırsa da, əsərdə diqqətdən yayınmayan epik ünsürlər mövcuddur. Mütəxəsislər lirik poema termini ilə yanaşı, lirik-epik poema terminindən də istifadə edirlər: *“Lirik-epik poemaların romantikasının daxilində öz davamlı bədii quruluşu ilə fərqlənən bir neçə janrın mövcudluğundan danışmaq olar. Lirik-epik poemaların müqayisəli analizi aydın şəkildə “şərq poeması”, himn, milli qəhrəmanlıq poemaları kimi janr formalarını görməyə imkan verir. Bu formaların hər birinin özünəməxsus ədəbi quruluşu vardır”* [258]. Bu mənada “Körpə harayı” poemasında lirik ünsürlər üstünlük təşkil etsə də, epik əlamətlərin təzahürünü görmək olur. Əsərdə təqdim olunan hadisələrin gerçəkliyin nəqlinə əsaslanmağı epik əsərlər üçün xarakterik cəhətlərdəndir. Əsər yazılan vaxtlar otuz beş ildir anasını itirmiş şairin yaşadığı anasızlıq acılarının xiffəti poemanın mərkəzi xəttini təşkil edir. Anasını ilan çaldığını ağı kəsəndə öyrənən müəllif bu itkiyə dözməyən nənəsinin sarsıldığını, bala itkisindən havalanıb çoxlu bayatılar qoşduğunu yazır. Həmin bayatılardan beşi və iki yerdə nəslrlə şərhələr əsərin lirik təqdimatına xələl gətirmir. Bir ilanının ailəyə gətirdiyi müsibət ailənin hər bir üzvünün həyatına təsir edir:

Deyirlər həmin gün böyük qardaşım,
Az qalıb özünü qayadan ata.
O zalım ilanı üç gün, üç gecə,
Ağlaya-ağlaya axtarıb atam [75, s. 137].

Beş balanı yetim qoyan ananın vaxtsız ölümü övladlarının gələcək taleyinə təsirsiz qalmır. Müəllif on iki yaşlı bacısının təndir qalayıb çörək bişirməkdən birdən-birə on il böyüdüyünü, ana əvəzinə döndüyünü ən ağırlı xatirələri kimi xatırlayır. Şairi bu qədər göynədən isə anası ilə bağlı sinəsini yandırıb yaxan bir xatirəsinin olmamağıdır. Bəzən düşünür ki, bəlkə, heç anası da olmayıb, bacılarına baxır ki, hansınisa anasına bənzədə, lakin yaddaşında ana siması qalmadığı üçün bu müqayisəni apara bilmir. Etiraf edilir ki, 35 ildir sinəsini göynədən körpə harayı susmur. Əsərin mahiyyətini real yaşantıların poetik dillə söylənilməsi təşkil edir. Adi bir təsadüf nəticəsində itirilən ananın yerinin bütün uşaqların həyatında necə

görünməsi, onların gələcək taleyinə necə təsir etməsi poemanın əsas mahiyyətini təşkil edir.

Ümumiyyətlə, bu illərdə yazılan poemaların əksəriyyətində yazarların öz həqiqətləri əks olunmuşdur. Bu cür əsər müəlliflərindən biri Elçin İsgəndərzadədir. Arif Əmrahoglu E.İsgəndərzadənin poemaları barəsində yazır: *“Poemaların az yazıldığı bir vaxtda “Qürbət hücrəsində” kitabına şairin “Bu qala bizim qala”, “Turan savaşıçısının nəğmələri”, “Şahmar şikəstəsi”, “Adil Mirseyidin palitrası”, “Mavi mərmərə”, “Biganəlik iqlimi”, “Oğlum Əliyə dualar” və “Eşq” poemaları daxil edilmişdir”* [44, s. 32]. Həmin poemalar forma və məzmun özəlliyinə görə seçildiyi üçün ayrı-ayrı zamanlarda müxtəlif sənət adamları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Adil Mirseyid onun başqa bir əsəri haqqında belə təəssürat yaradır: *“Elçin İsgəndərzadənin “Salvador Dali üçün madrigal” sürrealist mənzuməsindən bəzi fraqmentlərə baxaq; Hər gecə ulduzlardan və ümidlərdən ölümə tor hörmək istəyirəm”* [225, s. 44]. Nümunədən sonra Adil Mirseyid şairin rəssam haqqında olan özünəməxsus düşüncələrinə şərh verir. Elçin İsgəndərzadənin *“Mavi Mərmərə”* (2011) poema-rekviyemi türk bayrağı altında üzərək əlləri qanlı ölümün caynağında çırpınan Qəzzaya yol alan gəmiyə ithaf edilmişdir. Şair Fələstin uşaqlarının sinəsində çarpan ürəyi bir əl qumbarasına bənzədir. Müəllif acı həqiqətin poetik obrazını yaradaraq yazır: *“Əslində dinlərə sığınıb Qardaş qanı tökür insanlar. Və əllərinin qanı hələ qurumamış gedib bir məbəd küncündə diz çökürlər insanlar”* [78, s. 153]. Din pərdəsi altında axıdılan qanlar, Fələstinin düşdüyü acınacaqlı vəziyyət şairin yadına düşdüğü Şuşanı salıb. Şuşa işğaldan azad olmadıqca Xaribülbülün ağlayacağını xatırlatsa da, əsərin sonlarına yaxın müəllif nikbin olmağın tərəfdarı kimi çıxış edib. Poemada həmçinin döyüşkənlərin ümumiləşdirilmiş obrazıtək Mahmud Dərvişə müraciətlər yer alıb. Ümiddən ümid kəsilməyəcəyinə, artıq ölümün səadət qatillərinin izinə düşməsinə inam, bir gün müqəddəs Qüds şəhərindən mehtər marşları ilə keçəcəyimizə inamla birləşir. Poemada bəşəri problemlərlə milli problemlərin birgə həllinə can atmaq duyğusu qabarıqdır. Onun *“Biganəlik iqlimi”* (2011) poeması altı fraqmentdən-parçadan

ibarətdir. İlk fraqmentdə həbsxanada olanların taleyindən, ikinci fraqmentdə gənc oğlu şəhid olmuş atanın nadan məmurun qapısında çəkdiyi çilədən, üçüncü fraqmentdə rüşvət verə bilmədiyi üçün imtahandan kəsilmiş qaçqın qızın acınacaqlı vəziyyətindən bəhs edilir. Dördüncü parçada isə övladları tərəfindən atılmış ananın faciəsi qabardılır. Növbəti hissədə sevdiyi doğma məmləkətində gizli mühacir kimi yaşayan şair dostunun timsalında təmiz ömür sürmək istəyən insanların qayğı dolu həyatları ümumiləşdirilib. Son bölümdə şair Murovda bu şəhər şəhid olan əsgərin yarımçıq qalmış ömrünə acıyır və vaqonlarda yaşayan şəhid ailələrinin aqibətini real cizgilərlə canlandırır. Əsərdə bütün parçaların sonu suallarla bitir. Bu suallardan vətəndaşlıq cavabı tələb olunur. O suallar həm bütün insanlara, həm də konkret həmin sahə ilə məşğul olan məmurlara ünvanlanıb; *“Qulağı sırğalı oğlanların nə dəxli var, mənim balam, Qarabağ davasına?”* [78, s. 166] Poemada ifadə edilən biganəlik gücü bu sualların cavabına biganə qalaraq onların həllinə çalışanların olmadığına etirazdır. Müəllifin 2011-ci ildə yazdığı *“Oğlum Əliyə dualar”* poeması əslində türklüyə tapınmağa səslənişdir. Özü Cıdır düzündə ayaq açıb iməkləyən ata övladına Türk oğlunun qurd kimi ulasa da, köpək kimi hürmədiyini söyləməklə onu milli kimliyi ilə tanış edir. Poemada bir gün oğlunu Tanrı dağlarına aparıb ona əsl milli kimliyini göstərmək istəyən atanın hissləri yer almışdır. Övladının öz doğma torpağı olan Şuşanı unutmağını istəməyən ata -*“Orada Cıdır düzündə at çaparıq səninlə...”* [78, s. 149] sözləri ilə həmin arzusunun gerçəkləşəcəyinə ümidli olduğunu dilə gətirib. Atanın bir məqsədi var ki, oğlu milli özünüdərkini anlasın, Dədə Qorqud öyüdünə, saz ruhuna bağlı olduğunu şüurlu şəkildə qəbul etsin. Şairin ömür-gün yoldaşına həsr etdiyi *“Eşq”* simfonik muğam-poeması 2003-2011-ci illərdə yazılıb. Bu tipdə yazılan əsərlər müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasında çox nəzərə çarpmasa da, kifayət qədər işləkliyi olan formadır. Bu forma barədə Aytən Babayeva yazır ki, *“Ümumiyyətlə, ədəbi-lirik məzmunu malik simfonik poemalardan danışarkən mütləq qeyd etmək lazımdır ki, burada yalnız şair təfəkkürünün əsərləri ilə yanaşı, xalq qaynaqlarından gələn mövzulara da rast gəlinir. Bu da hər şeydən əvvəl dastan, əfsanə, nağıl sujetləri ilə bağlıdır. A.Məlikovun “Nağıl”, S.İbrahimovanın “Əsli və*

Kərəm”, N.Osmanovun “*Məhəbbət əfsanəsi*” poemaları bu ənənənin bilavasitə davamıdır” [253]. Sitatda qeyd edilən poemalar həm də musiqi mətnləri olmuşdur, Elçin İsgəndərzadənin poeması isə özünəməxsus mövzusu ilə seçilir. Poema on altı yarımbaşlıqdan və epiloqdan ibarətdir. Poemanın ilk bölümündən bəlli olur ki, şair öz lirik qəhrəmanına bir şeir yazmaq istəyir. Elə poema gəzdiyi bütün ölkələrdə, olduğu bütün məkanlarda sevdiyini xatırladan hər şeyə həsr edilmiş şeirlərin birliyindən yaranmışdır. Şair harada olmağından asılı olmayaraq sevdiyini düşünür. “*Tanrıdan sənli ömür və səndən öncə ölüm dilədim*” [78, s. 185]- söyləyir. Peterburqda, Ərəfatda, Sofiyada, Bişkekdə, Tarsusda, Əskişəhərdə, Gəncədə, Moskvada, Parisdə, Madriddə, Romada, Varşavada, Şamda, Təbrizdə, Daşkənddə gəzib-dolaşdıqca oxucusunu o yerlərin mənəvi dünyası ilə tanış edir, atdığı hər addımda sevdiyi insanın bir şeir şəklində qarşısında təzahür etdiyini yazır.

Çağdaş yazarlar içərisində poemalara müraciət edənlərdən biri Balayar Sadiqdir. “*Onun “Qan” poeması 1996-cı ildə nəsr və nəzmin əlaqələndirilməsi şəklində yazılmışdır. Eləcə də, poemanın tərkibindəki şeirlər hər biri ayrıca şeir təsiri bağışlayır. Bununla belə, hər bir şeir özlüyündə çox mükəmməldir, mükəmməl poetik dili var. Əslində poemanın əsas ağırlıq mərkəzi nəsr parçalarının üzərinə düşür. Əsərin yarısına qədər yuxu motivi üstünlük təşkil edir*” [184, s. 219]. Nəhayət, məlum olur ki, yuxusunda ona rahatlıq verməyən, gah atasının, gah babasının qəbri şəklində təzahür edən bu sirr qan yaddaşının nağılı imiş. “*Atamdan, babamdan keçib, Qanımda axan kişnərti*” [176, s. 110] misralarından göründüyü kimi, poemanın əsas məğzini ulu keçmişin unudulmamağı, at üstündə gəzən babaların mərdanəliyinə sadıqlıq təşkil edir. Onun poeziyasındakı at simvolu barədə Allahverdi Eminov yazır: “*At mərdlik, vəfalılıq, kişilik simvoludur, at kişnərtisi döyüşdən soraq verir. Ata oğlunu uzun-uzadı nəsihətə tutmur, şair şeirin (əsl mənada, ritorikadan uzaq) çərçivəsinə sığınıb mətləbini poetikləşdirir*” [47, s. 20]. Ona görə də, müəllif poemalarında ata qayıdışı, milli özünə qayıdış kimi səciyyələndirir. Balayar Sadiqin “*Yol*” (1996) poeması da nəsr və nəzm hissələrindən ibarətdir. Poemanın əsas ideyası “*Öz yolunu tutdu bu yol*” [176, s. 112] sətirlərində ifadə olunub. Atalarımız,

babalarımız keçən həmin yolun baxışlarının indi yaxamıza bağlanmağı poemada əsas mətləb kimi verilib. Əsərdə yolun ömrümüzdən keçdiyinə, bir ömür yolçuluq etdiyimizə işarə edən məqamlar vardır. Balayar Sadiqin həcm etibarilə çox kiçik olan “Başdaşı” (1996) poemasındakı şeirlər mükəmməl poetizmə malikdir. *“Ümumiyyətlə, poemada istifadə edilmiş beş şeirin başdaşı ilə əlaqəsini tapmaq olmur”* [184, s. 220]. Şairin digər kiçikhəcmli poeması olan “Edam günü”ndə (1996) həmin gün dar ağaclarının yallı getməsinə, edam gününün mücərrəd bir zaman kəsiyi olmasına fəlsəfi yanaşma vardır. İnsanın hər an rastlaşa biləcəyi ölümə hazır olmağı, həmişə əbədiyyət vaxtı ilə saatın neçə olduğunu bilməsi poetik şəkildə ifadəsini tapır. “Bir ovuc yaddaş torpağı” (1998) poeması digər poemaları kimi eyni strukturda yazılıb. Bu əsərdə yaddaş torpağının həm də torpağın yaddaşı olması, ölümün torpağın qoynuna tapşırılaraq torpağın yaddaşına əbədi həkk olunması məsələləri öz əksini tapıb. Çürüyüb torpağa qarışan cəsəd isə yaddaşın torpağı kimi qələmə verilir. Əsər *“Ucaldı əcəl bayrağı, Kölgəsi bir ada düşdü”* [176, s. 145] kimi çox mükəmməl misralarla yekunlaşır. 1996-cı ildə yazılmış “Zindan görüşləri” poemasında nəsr parçaları olmasa da, beş yarımbaşlıqdan istifadə edilmişdir. *“Əldən verilmiş hər fürsət zindana düşmüş insan ömrü ilə müqayisə edilir. İkinci bölümündə ictimai narazılıqlar dilə gətirilir, azadlığın zindanların bətnindən doğulması qəribə bir təzadla verilir. Ölüm azadlıqdan utansa da, Zülmün utanmamağı heyrat doğurur”* [184, s. 221]. Bununla belə, əsərin sonunda Azadlığın mütləq qalib olacağına inam vardır. Ümumiyyətlə, poemaları oxuduqca tamamilə əmin olursan ki, Balayar Sadiq sözə zərgər dəqiqliyi ilə yanaşır. Ən gözəl ifadələri şeirdə mükəmməl şəkildə obrazlaşdırır. Bu fikirləri poemaların nəsr dilinə də aid edə bilərik.

Çağdaş dövrdə yazılmış poemalar sırasında Qəşəm Nəcəfzadənin “Ulduz” jurnalında çap olunmuş kiçikhəcmli “Şəhid anası” poemasını misal göstərə bilərik. Poemada bir gündə baş verən hadisələr haqqında o qədər lakonik və ətraflı təsəvvür yaradılır ki, əsərin kiçikhəcmli olması arxa plana keçir. Əsər belə başlayır: *“Kəndimizə şəhid gətirdilər bu şəhər... Anası göyə çıxmaq istədi, Ayağından çəktilər”* [107, s. 38]. Daha sonra gün ərzində şəhidin atasının özünü qaldırıb yerə

çırpması, bacılarının saç-saça bağlanmaları, nişanlısının fəryadla yasa gəlməsi kimi hadisələr təsvir olunur. Ailə üzvlərinin faciəsi ilə yasa gələnlərin şablon davranışları ustalıqla qarşılaşdırılır. Mollanın adəti üzrə öz işini görməsi, kənd icra nümayəndəsinin mollanın sözlərini təkrarlamağı, hərbi komissarlığın saralmış köhnə kağızdan oxuduğu sözlərlə başsağlığı verməsi hər biri reallığı əks etdirən detallar olaraq işlənilmişdir. İcra Başçısının bir kisə düyüsü, bir kisə yağı, bir kisə qəndi də gözdən pərdə asmağa hesablanmış formal vəzifə borcu kimi əks olunub. Televiziyadan gələnlərin ananın saçlarını daradıb çəkiliş etməkləri, ailənin adının tələsik ev növbəsinə yazdırılmağı kinayə ilə təqdim olunur. Hətta ailənin bəzi kommunal xərclərdən xilas edilməsinin əsl səbəbinə eyham vurulur. “Qoyun, gedim oğlumu ağlayım”- deyən arvadı axırda güldürməyə nail olanların həqiqi simaları əsl tənqid hədəfi kimi seçilib. Bu gülüşün içindəki ironiya açıq-aydındır. Bir insan şəhid olur, bir ailənin böyük ümidlərlə gələcək pənahı kimi böyütdüyü övladı torpağa tapşırılır, qarşılığında isə biganəliyin hökm sürdüyü standart davranışlar sərgilənir. Bütün bu cür çatışmazlıqlar poemada ifşa hədəfi kimi təqdim edilib.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasının milli şairlərindən olan Zəlimxan Yaqubun kiçikhəcmli “Allahım, mənə bir ağsaqqal yetir”, “Qurtuluş dastanı” (1997), “Azərbaycan oxusun” (1994), “Xalqın ehtiyacı var” (1992) və s. əsərləri dövrün poema janrının real mənzərəsi barədə əyani təsəvvür yaradır. Onların içində nisbətən irihəcmli “Ey vətən oğulları!”dır. Əsər 1994-cü ilin aprel-may aylarında yazılıb. Poema “Çevrilin” rədifli 7 bəndlik 14 hecalı çağırış ruhlu şeirlə başlayır. Şairin əsas məqsədi üzünü Vətən oğullarına tutaraq bütün xalqı bir mənafe ətrafında birləşməyə çağırışdır. Qonşular cəsarət dərsi keçəndə, bizim dözümlü haqqında dərslər öyrənməyimizin məğlubiyyətə gətirən səbəblər olduğu poemada təəssüflə qeyd edilib. Təbrizsiz, Dərbəndsiz, Göyçəsiz qalmağa öyrəşən millət Şuşasız, Laçınsız qalmağa öyrəşməməyə çağırılıb. Əsərdə on bir yerdə “ey vətən oğulları” müraciəti işlədilib. Vətən övladının birçə dəfə adına fərari deyilsə, artıq Allahın özünün belə, nə qədər istəsə, onun dadına çata bilməyəcəyi poemanın ideyasını təşkil edir. Poemada 20-ci ilin aprelində Leninin səkkiz generalımızı güllələmək üçün göstəriş verməsi bugünkü

faciələrimizin bünövrəsi kimi nəzərə çatdırılıb. “Ov bizim, ovlaq bizim”- deyə mahnı oxusaq da, özümüzü ovlarımızdan, ovlaqlarımızdan məhrum etdiyimizə təəssüf hissi qabardılıb. Əsərin sonlarına yaxın şair üzünü düşmənlərə tutaraq: “*Kimlər sənə haqq verir ki, Bu dənizdən o dənizə yol çəkəsən! Kimlər sənə haqq verir ki, Bir millətin taleyinə, Kəfin necə istəyirsə eləcə də qol çəkəsən?!*” [204, s. 210] sualı ilə Azərbaycanın öz müqəddəratını özü həll etmək hüququ olduğunu vurğulayıb. Diqqət yetirdikdə poemanın yazılma səbəbinin həmin qolu çəkənlərə etiraz olduğunu hiss etmək mümkündür. Milli duyğuların bəşəri düşüncələr fonunda qələmə alındığı poemalar kifayət qədər olsa da, şifahi ədəbiyyatın təzahürləri əks olunan poemalara rast gəlmək olur.

Bu dövrdə yaranan bir sıra poemaların mövzusunun folklordan alınmağı heç də təsadüfə deyil. Bəllidir ki, folklor yalnız poemanın yox, digər janrların mövzu qaynağıdır. Aynur Rzayevanın “*Azərbaycan ədəbiyyatında folklor süjetli nəsr əsərləri*” məqaləsində qeyd edilir ki, “*Dünya nəsrində folklorizm ögələri geniş yayılmış bir ədəbi təzahürdür*” [227, s. 65]. Bununla yanaşı, şifahi xalq ədəbiyyatı həm də yazara öz milli kimliyini təqdim etmək üçün daha zəngin material verir. Azərbaycan yazarlarının folklor nümunəsi kimi daha çox yararlandıkları əsərlərdən biri “Dədə Qorqud” dastanıdır. “*Böyük yazarımız Anar və şair Ali Akbaşa ədəbiyyat söhbəti*” məqaləsində xalq yazıçısı qeyd edir ki, “*Mən yazana qədər Azərbaycanda Dədə Qorquddan xəbərləri yox idi. Mən yazdım. Mən orada olmayan bir şeyi də yazdım, bir toprağı savunmursan onu əkməyə, işləməyə də dəyməz; bir toprağı ki əkib işləmirsən onu savunmağa dəyməz. İndi hər kəs deyir, Dədə Qorqud 1300 il öncə belə söyləmiş*” [224, s. 64]. Göründüyü kimi, Dədə Qorqud motivlərinə müraciət əsasında yazılan əsərlər o qədər sürətlə kütləviləşir ki, bəzən qarşılaşdığımız mətnin dastandan və ya başqa əsərdən olduğunu ayırd etmək çətinləşir. Bu da dastanın yayılma arenasının genişliyindən və təsir gücündən irəli gəlir. Dastanın türk xalqları arasındakı nüfuzu barədə akademik İsa Həbibbəyli yazır: “*Dədə Qorqud*” oğuz türkcəsinin misilsiz xəzinəsidir. Oğuz eli qəhrəmanlarının azı 1300 il bundan əvvəlki həyat tərzi, dünyagörüşü, adət və ənənələri “*Dədə Qorqud*” dastanında canlı olaraq

yaşamaqdadır [63, s.14]. Buna görə də XX əsrdə olduğu kimi, XXI əsrdə də Dədə Qorqud motivlərinə müraciət edərək əsər yazan müəlliflər vardır. Bu mövzuda ən çox diqqəti çəkən yazarlardan biri Kamal Abdulladır. O, “Yarımçıq əlyazma” kimi bir romanı həmin mövzuya həsr etməklə kifayətlənməyib, kiçik poemalar da yazmışdır. Kamal Abdullanın “Dədə Qorqud: “Mənlik deyil” poeması “Dəxi mən də durum gedim- gec oldu...” misraları ilə başlayır. Bu gedişin səbəbi və istiqaməti o qədər də anlaşılmır. Folklorun güclü təsiri poemada daha çox dastanın xüsusi cümlələrinin təhrif olunmadan işlədilməsində biruzə verir. Dastanın obrazlarından Basatın, Beyrəyin, Uruzun, Qanturalının, Bəkilin, Burla Xatunun, Selcan Xatunun, Banuçiçəyin adları bir neçə dəfə çəkilir. On üç bölümdən ibarət olan əsərin onuncu bölümündə birdən-birə naməlum yolçu yola salınır, on ikinci bölümə kafir qızı xatırladılır. Bütün bölümlərin yekunu kimi son bölüm də “*Yum verəlim, dəxi mən də durum gedim. Mənlik deyil*” [1, s. 122] etirafı ilə tamamlanır. Poemada müəllifin qayəsi oxucu üçün bir qədər qaranlıq qalır. Üç bölümlü “Ümid qaldı sabaha...” poemasında “Yarımçıq əlyazma”nın ana xəttini təşkil edən casusluq mövzusu gündəmə gətirilir. Əsər sanki Boğazcıq Fatmanın dilindən söylənilən “əziz, təmiz, kimsəsiz” balasını yatıran ananın laylası təsiri bağışlayır. Balasını buralardan getməyə razı salmağa çalışan ana buralardan ona Vətən olmayacağını başa salır. Əvvəlki əsərdə naməlum gedənin kimliyi indi məlum olur. Əsərin əvvəlində “əziz, təmiz, kimsəsiz” bala kimi təqdim olunan obrazda əsər boyu əzizlik çuğulluqla, təmizlik dələduzluqla, kimsəsizlik casusluqla əvəzlənir. Əsərin yekununda həmin “kimsəsiz” bala birdən-birə “Bəkil balam”a, “Qazan balam”a, “Aruz balam”a çevrilir. Əvvəllərdə sualla verilsə də, təkrarən qəti şəkildə “ümid qaldı sabaha” söylənilir. Göründüyü kimi, kiçikhəcmli bu poemalarla müəllif dastanın özünəməxsus şərhini verməyə çalışmışdır. Professor Niyazi Mehdi həmin poemalar barədə fikirlərini belə açıqlayır. “*Ancaq Kamal Abdulla mif haqqında mif yaradaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”u çox dərin mənaların qaynağı etmişdir və indi də bu işi öz bədii tekstləri ilə kitaba mənalar yazaraq davam etdirir*” [90, s. 188]. Tekst üzərində yeni mənalar əks etdirməyə çalışan, silsilənin üçüncü əsəri “Dədə Qorqud: “Mən nə edim?!”

poemasıdır. Əsər Dədə Qorqudun bəylərə- Salur Qazana, Şirşəmsəddinə, Qaragünəyə, Bəkilə, Baybura bəyə “xoş gəldiniz” söyləməsi ilə başlayır. İkinci bölümdə uca tanrıdan gələn səsin şəhid Beyrəyin qanının yerdə qalmamağını tələb etməsi poemanın əsas ideya və qayəsini nişan verir. Lakin poema “*Mən nə edim?!* ” [1, s. 133] sualı ilə tamamlanır. Sonuncu əsər olan “Bəkilin Xatunu: Dilim, dilim, vay dilim...” poemasında süjet anlaşılmır, demək olar ki, əsərdə süjet xətti yoxdur. Xatun tərəfindən iki igid dəyərləndirilir. Biri Bəkildir ki, onun haqqında belə məlumat verir: “*Bəkil məni ata yıxdı, Az qala idi canım çıxdı, Yəhərə məni elə sıxdı ağca mənim üzüm al qan oldu, Təpəgözün sitəmləri yalan oldu, Bədənimdən ruhum çıxdı, talan oldu*” [1, s. 136]. Alp Rüstəm isə tam olaraq təqdim olunmur. Anlaşılmır ki, Bəkilin qardaşıdır mı, yoxsa Xatunun nakam eşqidirmi? Sadəcə belə bir işarə var: “*Mən Bəkili sevə durdum. Övrət oldum, evə durdum. Ana evim, baba yurdum atdı məni. Mən Bəkili atmadım. Alp Rüstəmi unutdum getdi, Göz yaşımı qurutdum getdi*” [1, s. 137]. Belə anlaşılar ki, unudulan Alp Rüstəm xatunun sevgisiymiş. Niyəsi bilinmədən Bəkilin oğlu atasının hirsinə tuş gəlir. Anası isə “*Sən İmrana qıymagınən. Düşməne varmaq istəyir- qoymagınən*” [1, s. 142] söyləyir. İmrandan söhbət gedərkən onu iki qardaş bəbəyi kimi təqdim edir. Belə başa düşülür ki, İmran atasından üz döndərüb, düşməne, yəni əmisi alp Rüstəmə pənah aparmaq istəyir. Buna görə Dədə Qorquddan düzgün hərəkət etmək üçün məsləhət alırlar. Ümumiyyətlə, poemaların dil-üslub xüsusiyyətləri dastanın dilinə çox yaxındır. Hətta cümlələrin qrammatik quruluşu və semantik mənası dastanda olan cümlələrlə həmahəng səsləşir. Poemalar bütövlükdə “Yarımçıq əlyazma”nın tamamlanmağına cəhd edilməsi təsiri bağışlayır. Yəni mövzu Dədə Qorqud movitləri olsa da, işlənmə dərəcəsi romandakı kimidir. Poemada ənənədən çox, modern münasibət diqqət çəkir. Dastanda rastımıza çıxmayan, tamamilə bədii təxəyyülün məhsulu olan fikirlərin poemada yer almağı diqqəti çəkən məziyyətlərdəndir. Eyni mövzuda yazılmış digər bir poema haqqında Esmira Fuad yazır: “*S.A.Özgünün bu sırada yer alan “Qorqud ataya salam” poeması əvvəlkilərdən bir sıra cəhətlərinə görə fərqlənir. Şair bədii priyom işlədərək Dədə Qorqudla bu günümüzdə görüşür, el ağsaqqalı ilə dərdləşir, ondan məsləhət diləyir*”

[50, s. 128]. Bu cür müraciətlərin fasiləsiz olaraq davam etməsi Dədə Qorqud dastanının nə dərəcədə ilham mənbəyi olmasının sübutudur. Formalaşmadığından əsrlər keçsə də, bu mükəmməl türk dastanı hələ də yazarlar üçün orijinal mövzu mənbəyi olmaq qüdrətini qoruyub saxlayır.

Çağdaş dövrün poemaları içərisində Dəyanət Osmanlının “Nəfəsimin qatili” kitabında yer alan dörd poeması diqqəti çəkir. “Ölüm dəngəsi” adlanan beş kiçik hissədən ibarət ilk poema sərbəst şeir formasında yazılmışdır. Poemada ölümün insana lap yaxınlaşmağı, sonra fikrini dəyişib getməsindən doğan təəssüratlar yer alıb. Ölüm sənin lap yaxınına, evinin içinə qədər gəlir, sənin yerini tam dəqiqləşdirir, amma fikrini dəyişib geri dönəndə səni öz gəlişindən xəbərdar etmək üçün bir nişanə qoyub gedir. Poemada belə maraqlı nişanələrdən biri şairin öz əlləri ilə becərilmiş dibçəklərin yarpaqlarındakı ölüm nişanıdır. Əsərin ümumi ruhunda ölümə qalib gəlməyin təntənəsi hiss olunur. Bu qalibiyyətin əsl səbəbi kimi həqiqi insan ömrü yaşamaq göstərilir. Poemadan belə nəticə çıxır ki, son addımlığa qədər gəlmiş əcəl də, əsl insanlıq qarşısında əl saxlamağı özünə borc bilir. Şairin “Yağmur saati” adlanan digər poeması sərbəst şeir şəklində yazılmış on bir kiçik bölümdən ibarətdir. Əsərin əvvəlində müəllif fevral yağışının pıçıltıları altında tanrıyla həmsöhbət olur. Tanrıya dəfələrlə verilən “bu sənmişən” sualında dünyanın çatışmazlıqları sadalanır. Bütün eybəcərliklərə göz yumanın, doğrudan da, həmin tanrı olduğuna inanmaq istəmir. İnsanların bu qədər dəyişməsi, dünyanın ən qoca sahibi olan tanrını hərdənbir keçmişlə bağlı bir arzutək yada salmaqları poemada heyranlıq etiraza səbəb olur. Müəllifin tanrıya ünvanlanan “*Bu sənmişən, Tanrım, verdiyin dillə əzizlənib, can əvəzi verdiyin sözlə söyüldün və güc verdiyin qolla döyüldün...*” [124, s. 140] müraciətində şair sanki tanrının seyirçi mövqeyinə təəccüblənir. Əsərin sonlarında müəllif: “*Səniydin, Tanrım, qadağan olunmuş səmavi kitablarda adından fərmanlar verilən*” [124, s. 142]-deyərək tanrının gözündən yayınan zülmə etiraz edir. Bütövlükdə poema bəşəri ədalətsizliyə qarşı tanrıdan ədalət istəyinin bədii ifadəsidir. Dəyanət Osmanlının “Tələş içində” poeması sərbəst şeir şəklində yazılmış on dörd bölümdən ibarətdir. Bu tələş əslində insanın öz həyatı üçün keçirdiyi narahatlıq

hissidir. Əsərin yazıldığı zamana kimi 48 il ömür sürmüş şair, balaları Aytər, Dunay və Osmana öz həyatının timsalında insan ömrünün fəlsəfəsini göstərir. Əsərin ümumi ruhunda vəsiyyət hissi də duyulur. Onun həyat fəlsəfəsinə görə səmtini görmədiyin yanlış yerdə yaşamaq, sevmədiyin ürəkdə vaxt öldürmək olmaz. Hətta müəllif avtobioqrafik məlumatlar verir: “*Ata yurdum sizə bəlli, Borçalının Saraçlı köyündə Osman əfəndinin ocağında doğuldum*” [124, s. 154]. Poemada şairin milli kökünə, yurduna, torpağına bağlılığı və bu bağlılığın ənənə halını almağına çağırış vardır. O, qəbri üstə Şiş güneydən, Qara qayadan bir qaya parçası dikəldilməsini və üstündə bu sözlərin yazılmasını istədiyini dilə gətirir: “*Bu daşın altında Sükuta dönmüş Tənha bir Söz yatır...*” [124, s. 154] Poema insanın özünə dönüşü, həyat missiyası barədə düşüncələrin toplusudur. Müəllif öz yaşantılarını və yaşaya bilmədiklərini balalarına söyləyir. Məqsəd odur ki, onlar həyatı necə yaşamaq lazımdır sualına cavab tapsınlar. Dəyanət Osmanlının on üç bölümdən ibarət “Suya qarışmış izlər” poeması sərbəst şeir formasında yazılsa da, özünün mövzu və struktur əlamətləri ilə seçilir. Poemada insanın özündən sonra iz qoymağı, yaşadığca günlərin qurtarmadığını, zamanın saymazıyana yanıımızdan keçdiyini dərk etməyə çağırış ruhu var. Poemanın əsas ideyası ömrün dəyərini bilmək, boşuna qurban verdiyimiz anların ömrümüzdən getdiyini anlatmaqdır.

Gətirilən nümunələr onu göstərir ki, müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasında poema janrının yeri və bədii xüsusiyyətləri özünəməxsus yolla inkişaf etmişdir. Belə ki, poemalarda istər ənənəvi məzmun və formalara müraciət, istərsə yeni təmayüllərin təzahürü fərqli şəkildə büruzə verir. Müəlliflər ən müxtəlif mövzuları poema üçün aktuallaşdırır, mövzuya uyğun forma seçimində tamamilə sərbəstlik nümayiş etdirirlər. Yəni folklordan alınmış bir mövzunun sərbəst şeir şəklində yazılmağını bədii normativ kimi təqdim edirlər. Elçin İsgəndərzadə kimi şairlərin yaradıcılığına diqqət etdikdə görürük ki, onların poemaları hərəsi bir tipdə yazılsa da, yazarın üslubuna görə bənzərdir. Bu cür şairlər öz poemalarını janrın müxtəlif tiplərində fərqləndirməyə meyl edirlər. Balayar Sadiq kimi şairlər daha çox yığcamlığa can atırlar, həmçinin poemaya nəsr parçaları əlavə edirlər. Fikrət Qoca, Nəriman

Həsənzadə kimi şairlər poemalarında nəsr parçalarına üstünlük vermirlər. Adil Mirseyidin poemaları isə sürrealizmə meylili olub, “qara sevdə” fəlsəfəsinin dərinliklərinə enməsilə seçilir. Quruluşundan və həcmindən asılı olmayaraq dövrün poemalarını poetik tələblərə cavab verən əsərlər hesab etmək olar. Bütün özünəməxsusluqları ilə yanaşı, çağdaş dövr Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrı kifayət qədər müraciət edilən janrlardan olmuşdur.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasında poema janrının yeri kimi məsələlər müəllifin “Müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasında poema janrının yeri və bədii xüsusiyyətləri” [144, s. 198-203], “Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrının tipləri” [131, s. 66-68] və “Müstəqillik dövründə yazılmış Azərbaycan poemaları” [233, s. 98-100] məqalələrində də araşdırılmışdır.

II FƏSİL. MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA POEMA JANRININ MÖVZU VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2. 1. Poemalarda tarixi və ictimai-siyasi hadisələrin bədii dərki

Tarixin müəyyən dövrlərində müstəmləkə əsarətinə düşsə də, Azərbaycan ümumtürk varlığının tərkib hissəsi olaraq ağır sınaqlardan çıxıb bildi. “1990-cı illərdən sonra Azərbaycan həyatı ədəbiyyata elə mövzu, problematika, pafos və yanaşmalar diqtə və təklif edir ki, daha əvvəlki dövrün ədəbiyyatında təsadüf, habelə təsəvvür də olunmur: 20 Yanvar faciəsi, Qarabağ müharibəsi, qlobal tənhalıq və lokal əlacsızlıq, milli cəmiyyətin dünyaya integrasiyası, ictimai və milli “mən” duyğusunun yenidən təşkili və təşəkkülü və s” [101, s. 84]. Bütün bunlar ədəbiyyatın digər janrları ilə yanaşı poemada da təsirini buraxmışdır. Müstəqillik dövrü Azərbaycan poemalarında ölkənin ikiyə parçalanmağı, azadlıq uğrunda mücadilə və bu mücadilə zamanı verdiyi qurbanlar tez-tez müraciət edilən mövzulardandır. Azərbaycanın azadlıq uğrunda mübarizə tarixinin ən qanlı səhifəsi olan 20 Yanvar faciəsinə Çingiz Aytmatov belə qiymət verir: “Bəli, Azərbaycanın müstəqillik tarixi qan ilə yazıldı; amma sınınmış bir həqiqət də var ki, mücadilə nəticəsində, qan tökərək qazanılan azadlıq daha uzun ömürlü olur” [222, s. 26]. Həmin faciənin törədilmə səbəbləri və nəticələri barədə yazılanlar həqiqətləri ifadə edir: “Bakının küçələri top atəşindən parça-parça olmuş, pulemyot və avtomat güllələri ilə deşik-deşik edilmiş, tankların tırtılları altında eybəcər hala salınmış insan cəsədləri ilə doldu” [48, s. 59]. Məhəmməd Nərimanoğlu və Bilal Ənsərin tərtib etdiyi kitabda həmin faciənin nəticələri belə qeyd olunur: “Qanlı şənbə gecəsində 131 nəfər qətlə yetirilmiş, 744 nəfər yaralanmış, 321 nəfər itkin düşmüş, 841 nəfər həbs edilmişdir” [117, s. 16]. Bu tarixi faciə Azərbaycanın sonrakı ictimai-siyasi həyatına təsirsiz ötüşmədi. Bəxtiyar Vahabzadə “Şəhidlər” poemasını məhz həmin qırğının faktları əsasında yazıb. Bəkir Nəbiyev poemaya bu cür münasibət bildirib: “B.Vahabzadə

hələ 20 il əvvəl, öz poemasının finalında şəhidlərin xalq tarixindəki mövqeyini belə qiymətləndirmişdi: “Qatil gülləsinə qurban gedirkən Gözünü sabaha dikdi şəhidlər” [103, s. 214]. Bəxtiyar Vahabzadənin həmin faciəyə birmənalı etirazını xalq yazıçısı Anar da dəstəkləmişdir: *“Qara yanvar gecəsinin ertəsi günü ziyalıların təşəbbüsüylə Akademiyanın binasında çağırılmış iclası mən aparırdım. Elə həmin gün Bəxtiyar Vahabzadənin radio ilə çıxışından sonra toplanan Ali Sovetin bütün gecə davam edən iclasında iştirak və çıxış etdim, dünya ictimaiyyətinə müraciət yazıb xitabət kürsüsündən səsləndirdim”* [12, s. 401]. Sitatdan göründüyü kimi, həmin anlarda bir çox ziyalılar və yazarlar haqsız qırğına qarşı etirazda birgə mübarizə aparırdılar. Elnarə Akimova yazarların o dövrdəki söz birliyini belə xarakterizə edir: *“Faciənin baş verməsindən az sonra qələmə alınan B.Vahabzadənin “Şəhidlər” poeması 20 Yanvar faciəsinin fəlsəfi-poetik dərkində öz bədii-estetik siqlətini bu günədək qoruyub saxlayır. N.Xəzrinin “Salatın”, H.Arifin “Ülvi”, A.Cəmilin “Qan borcu” poemaları, Qabilin “Mərsiyə”si, Məmməd İsmayılın “Bu qan yerdə qalan deyil”, Məmməd Aslanın “Ağla, qərənfil, ağla” şeiri və s. kimi nümunələr göstərir ki, ədiblər baş verən faciələrə dərhal reaksiya vermiş, onları bədii söz vasitəsilə inikas etdirməyə çalışmışlar”* [7, s. 24]. Sitatda şeir kimi təqdim edilən Məmməd Aslanın “Ağla, qərənfil, ağla” əsərinə xüsusi nəzər salaq.

Məmməd Aslanın “Ağla, qərənfil, ağla” əsəri hər bir vətəndaşa yaddaş ağrısı kimi təqdim olunur. Poema müəllifin müxtəlif kitablarında işıq üzü görsə də, ilk dəfə ayrıca kitab halında 2014-cü ildə nəşr edilmişdir. Həmin nəşrin ön sözündə Eldar Kərimov yazır ki, *“Ağla, Qərənfil, ağla” 1990-cı il 20 Yanvar faciəsi günündə, şəhidlər məzarlığına aparılan şəhidlərimizin arxasınca onların xatirəsinə həsr edilmiş ilk şeir oldu”* [14, s. 6]. Sitatda qeyd edildiyi kimi, əsər yazılarkən şeir adlandırılıb. Lakin əsərin həcminə və problematik yükünə görə həmin şeiri poema kimi təqdim edə bilərik. Müəllifin əsərə nəsr ilə yazdığı “Qərənfil - şəhid qanı” başlıqlı girişdə beş misralıq dörd bənd yer almışdır. Şair etiraf edir ki, *“Qanı axıdılmış yaralara- istər insan olsun, istər torpaq, istərsə də, yolkənarı ağacların qol-budağı - ümumiyyətlə, bu yaralarımıza məlhəm kimi qoyulan qərənfillərə bir şəhid qanı kimi*

baxdım” [14, s. 11]. Həmin şeir “Dağlara gün düşübdü: Açıl, bənövşəm, açıl” və onun əksi olan “Dağlara qar düşübdü: Yumul, bənövşəm, yumul!..” misralarının ahənginə uyğun qurulub. Yəni “açıl” əvəzinə “ağla” və “bənövşəm” əvəzinə “qərənfil”, təkrarən “açıl” yerinə “ağla” sözləri işlədilmişdir. İlk baxışdan lirik bəndlər toplusu kimi görünən əsər özünəməxsus daxili süjetə malik poemadır. Belə ki, Məmməd Aslan əsərin başlanğıcında göylərin - tanrının məskəninə qarışıq olduğunu, məhz “bu gecə nəşə” olacağını “gecənin fitnə toxumasından” duyduğunu ifadə edir. Belə bir gecədə şairin verdiyi “Kim yazır, kim oxuyur?!” sualı ekspozisiyanı-girişi tamamlayır. “Cırıdanın nağlı”ndakı divin verdiyi “Kim yatıb, kim oyaq?!” sualı yada düşür. Azğınlaşmış divə bənzədilən sovet ordusunun Azərbaycan xalqının qanını xəlbirlə daşınması mümkün olacaq qədər axıtmağına üsyankar etiraz diqqəti çəkir. Bundan sonra əsərin zavyazka mərhələsində orijinal düyün vurulur. Həmin gecəni belə fərqli, özünəməxsus olmağa vadar edən sovet qoşununun Göy qübbəsini yerə çökdürərək hönkür-hönkür ağlatmağı bacarmasına heyrət ifadə olunur. Qırmızı imperiya ordusunun törətdiyi həmin qırğının “bu gecə şərin doğulmasına” bais olacağına əminlik əksini tapır. Şərin doğuluşuna səbəb olan gücün əliyalın Azərbaycan xalqına qarşı istifadə edildiyini göstərməklə şair əsərin kulminasiya nöqtəsini müəyyənləşdirir. Tankların qarşısında ələcsiz qalmış insanlara yardım üçün şair tarixi simaları- Qarabəkir paşanı, Ənvər paşanı, Nuru paşanı XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi imdada səsləyir. Bu mərhələdən sonra poemanın razvyazka hissəsində “Düşünülmüş planlar”ın gerçəkləşdirilməsinin niyəsi belə açıqlanır: “*Qırırlar- bizik deyə! Haqqına düzük deyə! Astarsız üzük deyə, Ağla, qərənfil, ağla!*” [14, s. 49] Ev-eşikləri gülləbaran edən, gəncləri, qocaları qurşuna tuş gətirən belə bir tarixi fəlakətin illərdir cavabsız qalan sualı: -“can gedib, cəsəd hanı?!“- misralarında ifadə olunub. Günahsızların qanı ilə Abşeronun qan dənizinə döndərilməsi şəhidlərə bacı olan qərənfilin ağlar qalmağına səbəb olduğu üçün türk millətinin al qanına batmış qərənfilin özünü xonçalarda gülməkdən, toylarda gəlməkdən məhrum etdiyi çox təsirli misralarla əks olunub. Hər dəfə gözə qərənfil dəyəndə yada yalnız o

gecənin düşdüyünü şair ağırlı hisslərlə qələmə alır. Təqdim etdiyimiz kimi, əsərdə ciddi süjet xəttinin izlənilməsi epik hadisələri sərgiləyən lirik poemanın əlamətləridir.

20 Yanvar faciəsi o qədər genişmiqyaslı cinayətdir ki, onun haqqında faktlardan bəhs edən xeyli kitablar nəşr edilmişdir. Belə araşdırmalardan olan “Analar yanar ağlar” kitabçasında yazılır ki, *“XI Qırmızı Ordunun abidəsi yanında asfaltın bir yeri çökmüşdü və orada qan gölü yaranmışdı. Elə oradaca su köşkünün arxasında, metronun girəcəyi tərəfdə nə qədər qan tökülmüşdüsə, torpaq səhərə qədər onu canına çəkə bilməmişdi...”* [11, s. 7] Bu cür dəhşətli təfərrüatları əks etdirən poemalardan biri Əhməd Qəşəmoğlunun “Cavanşir” poemasıdır. Əsərin qəhrəmanı Cavanşirdir. Onun özü kimi cəsur sevgilisi Humayla birgə mübarizə apardığı qeyd edilir. Poemanın “20 Yanvar” adlı hissəsində həmin faciənin bütün gerçəklikləri təfəsilatı ilə verilir. Yanvarın 19-da axşamçağı bir qrup gəncin Biləcəri yolunun üstündə ocaq qalayıb Bakıda baş verən hadisələri müzakirə etməsinin təsviri ilə əhvalatlar davam etdirilir. Sonra televiziyanın partladılmağı, Bakı kəndlərindən sovet tanklarının hücumu keçməsi bütün detalları ilə göstərilir. Sovet ordusunun vəhşiliyi nə qədər realistsəsinə təsvir olunursa, Azərbaycan xalqının mətinliklə mübarizəsi bir o qədər dəqiqliklə təqdim edilir. “Şanlı” ordu hesab etdikləri sovet ordusunun öz vətəndaşlarını qanlarına qaltan edəcəyinə inana bilməyən insanlar yaralı halda digər yaralılara kömək etmək istəyəndə tankların onların üstünə sürülməsi vəhşiliyin nümayişi kimi əksini tapır. Bu dəhşətin ictimaiyyətə başqa cür çatdırılmağı poemada real cizgilərlə əks olunub. Kremldəki qoşunbaşının Bakını azad etdiklərini bəyan etməsi əsərdə ifadəsini belə tapır: *“...zırıldadı Moskva televizorları:- Bakıda bir dəstə narkoman, avara insanlar rusları, erməniləri qırmaq istərkən qarşısını aldı rəşadətli sovet əsgəri...”* [159, s. 16] Bütün bunlar yaxın tarixin şahidi olduğumuz həqiqətləridir. Həmin həqiqətlər barəsində nə qədər çox təbliğat aparılsa da, cəzasını almayan cinayətkarların qalması, azğınlaşmış cəlladlara qarşı ikrah hissinin aşılmağı və mübarizlik ruhunun yaşadılması əsərin əsas leytmotivini təşkil edir. Bununla belə, son dərəcə publisistik dildə yazılmış əsərdə müəllif sanki baş verən hadisələri nəsr şəklində nəql edir. Qafiyələrə az hallarda rast gəlinir, konkret hadisə

canlandırılrsa da, əsər ümumilikdə epik səciyyədən uzaqdır. Poemada daha çox faciənin ağırlığı və nəticələri barədə düşüncələr lirik planda təqdim olunur.

Həmin faciənin əks olunduğu Yusif Nəğməkarın on altı yarımbaşlıqlı “Şər şənbə” poeması “Ön ün” bölümü ilə başlayıb, “Son ağı” və “Son ün” bölümləri ilə tamamlanır. Poemanın bədii sanbalı haqqında akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Yusif Nəğməkarın “Şər şənbə” poeması müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin “Şəhidlər” poemasından sonra “qara yanvar-şəhidlik” mövzusunda bu janrda yazılmış ən yaxşı bədii əsərdir” [61, s. 12]. “Qırğın” rədifli gəraylı ilə başlayan əsərin əvvəlində şair qırğının bütün “leksik mənasını” ortaya qoyur. Bu sözün incələnməsi “imperianın xilas üçün çaldığı çırtıq, NATO-nun sevinc payından atılan artıq” anlamlarının sübutu olur. Poemanın “Əlac” adlı bölümündə müəllif Münəccimoviçə suallar ünvanlayır. “*Təzə-tər ölümlər doğan güllələrin azadlıq eşqini güllələdiyi Şənbə gecəsində ölkəni guya qaydaya salan Mixail Qorbaçovun qaniçənliyi hiddətlə nəzmə çəkilir. Əsərdə o Qara Gecə beynəlmiləl havaların qan meydanında qol açıb oynadığı an kimi yozumlanır. Bu əsərdə Yusif Nəğməkar Bəxtiyar Vahabzadənin “Şəhidlər” poemasından sitatlar gətirir. Onun akademiya üz tutaraq növbədənənar sessiya çağırılmağını tələb etməsi, pərən-pərən düşən deputatlara radiodan səslənməsi inamla cəsarətin təntənəsi kimi ifadə olunur. Oradan çıxarkən sovet generalının təqibinə məruz qalan şairin onun üzünə tüpürməyi şəhidlik mərtəbəsi kimi xarakterizə edilir*” [183, s. 7]. İlhamın, Fərizənin, Azərin, İlqarın ruhlarının onlara qarşı edilən haqsızlıqlara üsyan etməsi poemada diqqətdən yayınmır. Müəllif “*Varsa bacarığın, a meyit yığan, Əzilmiş bədənin başını tanı*” [108, s. 465] kimi sətirlərlə həmin qırğının amansızlıqlarını sözlə ifadə etmişdir. Poemanın “İttiham” bölümündə şair qanunun əzənlər iradəsinə qul olmağından şikayətçi olaraq, xalqına qarşı törədilmiş bu cinayətin cəzasız qalmasına üsyankar mövqe nümayiş etdirir.

Təhlil etdiyimiz poemalardan göründüyütək şəhidlərə həsr edilmiş əsərlərdə əsas mətləb milli mübarizənin qələbəsini nümayiş etdirmək olmuşdur. Bununla belə həmin mövzuda yazılmış əsərlər barəsində Südabə Ağabalayeva belə qənaətə gəlir:

“Şəhidlik mövzusunda yazılan şeirlərdə, poemalarda iki motiv daha çox diqqəti cəlb edirdi və qeyd edək ki, bu iki motiv həmin mövzuya münasibətin iki aspektini təşkil edir. Hər iki motiv 2000-ci illərə qədər paralel şəkildə davam etmişdir. Birinci motiv: ağı, elegiya, matəm motividir. İkincisi isə şəhidliyin fəlsəfi estetik dərkə və qəhrəmanlıq səviyyəsində təqdimidir. Bu iki motivin bəzən bir şeirdə, ya da poemada çulğalaşdığını, vəhdət təşkil etdiyini də görmək mümkündür” [4, s. 47]. Şeirlərdən fərqli olaraq poemalarda qəhrəmanlığın təbliği, onların mücadiləsinin bir örnək kimi təqdimi daha çox yayılmışdır.

Çağdaş Azərbaycan poemalarında təcəssümünü tapan mövzulardan biri 20 Yanvar faciəsidirsə, digəri Qarabağ münaqişəsidir. Bəllidir ki, həmin müharibənin kökü bir neçə əsr əvvələ gedir. Ermənilərə qarşı ədalətli mübarizə barədə Nazim Axundov “Qarabağnamələr”in tədqiqinə həsr olunmuş “Qarabağ salnamələri” əsərində yazır: “İbrahim Xəlil xan erməni Xəmsə məliklərinin xəyanətinə, habelə ətrafdakı xanların Qarabağa basqınına son qoydu” [19, s. 71]. İstər Pənahəli xanın, istərsə onun oğlunun xanlığı dövründə Qarabağın türk mənşəli hakimiyyəti və əhalisi ermənilərin separatçılığına qarşı çıxmış, dinc şəraitdə yaşamağa üstünlük vermişdir. Azərbaycan xanlıqları Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra ermənilərin məqsədlərinə çatmaqları asanlaşdı. Çarlıq dövründə onların tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi başlandı. Bir əsrdən çox çəkən ermənipərəst siyasət, öz bəhrəsini verdi. Bu barədə 1926-cı ildə Moskvada yayımlanan “Böyük Sovet Ensiklopediyası”nda V.Qurko-Kryajin yazırdı: “*Daşnaklar Ermənistan Respublikası müttəfiqlərindən Kars vilayətini, İrəvan quberniyasını geri aldı ki, bu da Ermənistan ərazisinin 17.500 ingilis kvadratmilinə, əhalisinin 1.510.000 nəfərə (795.000 nəfər erməni, 575.000 nəfər müsəlman, 140.000 nəfər digər millət) çatmasına imkan verdi*” [195, s. 28]. Ermənilər öz riyakar məqsədlərinə çatmaq üçün bütöv Azərbaycan torpaqlarında işğalçılıq siyasəti yürüdükdülər. Azərbaycanın torpaqlarının itirilməsi, XX əsr boyu soydaşlarının öz yurd-yuvalarından didərgin salınmağı yazarların mütəmadi olaraq müraciət etdikləri mövzulardandır. Bu çətinliklərin bədii ifadəsi

digər janrlarda olduğu kimi, poema janrında da təzahür edir. Həmin problemlər daha çox köçürülmə və köçkünlük mövzularında olan əsərlərdə üzə çıxır.

Köçürülmə və köçkünlük, sürgün və mühacirət mövzusunda olan əsərlərə S.A.Özgünün “Dar çadır dərd dadır”, “El dərdi”, Cavad Cavadlının “Sürgündə gördüyüm analar”, “Ata yurdu”, “Canlı şəhidlər”, “XX əsrin dərdi”, Xasay Qərvəndlinin “Didərginlər” poemalarını aid edə bilərik. 1993-cü ilin 13 mayında tamamlanan “Didərginlər” poeması XX əsrin əvvəllərindən sonuna kimi Ermənistandan qovulmuş azərbaycanlılara və Özbəkistandan qovulmuş məhsəti türklərinə ithaf olunub. Poemanın əvvəllərində bir quru baxışa bir kəndi satanların, erməni qızlarından ötrü dəmir yolu çəkib, körpü salanların millət üçün nə qədər böyük cinayət törətdiklərinə tarixi qəbahət kimi münasibət sərgilənir. Şair XX əsrin əvvəllərindən bəri ermənilərin dəfələrlə Azərbaycan torpaqlarına təcavüz etmələrini və yurddaşların öz el-obasından didərgin salınmağını tarixi ardıcılıq və faktlarla əsaslandırır. Azərbaycanlıların vətənlərindən köçürülmələri üçün Mikoyanın Stalinlə sövdələşməsi, Mir Cəfər Bağirovun buna etiraz edərək mübarizə aparmağı yaxın tarixin gerçəklikləri kimi çatdırılır. Xalqın başına gətirilən köçürmə fəlakətləri azmış kimi, insanların kölətək işlədilərək, bununla fəxr etməyə məcbur edilmələri poemada keçmişin bir yanlışı olaraq əksini tapıb. Bu sosial zülmərlə yanaşı, “milli günahlarımızın” bəlalərimizə təkan verməsi kəskin tənqid olunur. “*Arvad aldıq ermənidən– can – dedik, Nə sirrimiz varsa, bütün qan– dedik, Sənə qurban bu Azərbaycan– dedik...*” [158, s. 93] - tipli sətirlərdə sonralar yaşanan faciələrin ilkin səbəbi göstərilib. Bunlardan əlavə Qorbaçovun hakimiyyətə gəlməsi ilə ermənilərə əsl tarixi fürsətin verilməsi, onun ABŞ-a səfəri zamanı Gülbekiyana İrəvanda birçə nəfər də azərbaycanlı qoymayacağına söz verməsi poemada tarixi hadisələrin bədii ifadə imkanlarını əks etdirir. Həmçinin Xocalı soyqırımı, Qarabağın işğal olunması kimi müsibətlərə də əsərdə münasibət bildirilib.

Tarixdən bəlli olduğu kimi, qarlı qış günlərində ermənilər tərəfindən türklərin qərbi Azərbaycan torpaqlarından qovulması prosesinə başlanılıb. XX əsrin axırlarında sonuncu azərbaycanlıların öz yurd-yuvasından qovulmasının bədii

təcəssümü Musa Urudun “Bu dəstə hara gedir” poemasında əks olunub. “Etiraf” adlı hissə ilə başlayan əsərin ikinci bölümü “Hüseyn kişi” adlanır. “Bu dəstə hara gedir” bölümündə min doqquz yüz on səkkizinci ildən üzü bəri yetmiş ildə azərbaycanlıların başına gətirilən bəlalardan, qırx yeddinci il köçürülməsindən, köçkün dəstəsinin tanrıdan gileyli, haqdan bədgüman son nəfəsləri ilə qurşaqdan yuxarı qarı olan dağları aşib yola düzəlməsindən söz açılıb. “Üzü didərginliyə” və “Didərgin qəbri” başlığıyla verilən hissədə konkret insanların didərginlik köçü zamanı yaşamağa məhkum edildikləri faciələrdən bəhs olunub. Didərgin qəbri deyilərkən Narxanım ananın 35 yaşlı lal-kar oğlu Fəxrəddinin qəbri nəzərdə tutulub. Təsvir edilir ki, çovğunlu-boranlı, yoxuşlu-yarğanlı yollarda taqətdən düşüb qar üstə yıxılan anasını xilas etməyə gücü çatmayan Fəxrəddinin ürəyi dağın zirvəsində, tanrıya ən yaxın yerdə partlayır. Onu dəfn etmək üçün buza dönmüş qarı dırnaq-dırnaq eşsələr də, ovuc-ovuc qaşısalar da, bir dırnaq da torpaq qopara bilmirlər. Əldən düşüb axırda Fəxrəddini iki daş arasında “dəfn etmək” məcburiyyətində qalan insanların acizliyi ermənilərin qəddarlığının nəticəsi olaraq təqdim edilib. Fəxrəddin o kəndin torpaqsız dəfn edilən ilk ölüsü kimi əsərin əsas qəhrəmanına çevrilib. Bu “dəfn mərasimi”nin təsvirində şair həmvətənlərinin üzləşdikləri dözülməz müsibətləri tarixi ibrət kimi yaddaşlara həkk etməyə təşəbbüs göstərib. Yaşanılan faciələrin qisasının alınacağına əminliyini folklor motivləri ilə əlaqələndirib: *“İsgəndərin buynuzu var. Buynuzu... Və gələn gün buynuzsuz qoçun qisasını buynuzluda qoymayacaq”* [191, s. 74]. “Son söz yerinə” adlanan üç bəndlik qoşma ilə tamamlanan əsərdə 80-ci illərin sonlarında türklərin öz torpaqlarından qovulmağı təsvir edilirsə, başqa poemalarda bu köçün daha acınacaqlı davamından bəhs olunur.

Belə əsərlər sırasına Sərraf Şiruyənin poemalarını əlavə edə bilərik. Onun “Ayrılıq belə düşdü” və “Dəmir Yelmar” poemaları həmin mövzudadır. Niftalı Göyçəli yazır ki, *“Ayrılıq belə düşdü” poeması Göyçənin tarixindəki bir zaman kəsiyinin epik-lirik formada pafosla orijinal təqdimatıdır* [252]. Eləcə də, Sərraf Şiruyənin Qarabağ müharibəsinin gerçəkliklərindən bəhs edən poeması barəsində Hüseyn Bayramovun fikirləri əsər haqqında ətraflı məlumat verir: *“Poemada*

Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı, batalyon komandiri Yelmar Edilovun Qarabağ müharibəsinin hələ lap əvvəlindən keçirdiyi narahatçılıq, Edilovlarla, başqa qoçaq oğlanlarla özünümüdafiə dəstəsi düzəltməsi, sonradan ona kəşfiyyatçı "Qartal" bölməsi adının verilməsi, nəhayət, Yelmar və bütün dəstənin rəsmi olaraq Azərbaycan ordusunda xidməti, göstərdiyi qoçaqlıqlar ardıcılıqla axıcı məsnəvi forması ilə oxuculara çatdırılır" [248, s.194]. Müharibə iştirakçılarının gerçekliklərini özündə qoruyaraq milli mübarizənin aparılmasında və Qarabağ müharibəsinin bədii dərkində bu cür əsərlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Həm müharibə, həm də qaçqın və köçkünlərin problemlərini qabardan, onları bədii mətndə təzahür etdirən əsərlərdən biri Kəmaləddin Qədimin "Köç" poemasıdır. Şairin 1992-2012-ci illərdə qələmə aldığı "Köç" poemasında qaçqınlıq və köçkünlük mövzusu inikasını tapmışdır. Heca vəznində yazılan altı yarımbaşlığı olan poemada köç sözü bir çox mənalarda işlədilib, lakin bu söz daha çox öz doğma torpaqlarından köçkün salınanlara şamil edilib. Poemada köçkünlüyün özünə şəhərcik yaradacaq qüdrətə malik olması və xaricdən gələnlərin həmin şəhərciklə tanış edilməsi yaxın tarixin acınacaqlı gerçeklikləridir. Poemanın ən təsirli bölməsi "Tanrı Şuşadan köçür" adlı hissəsidir. Adamları köçüb gedən yurdda Tanrının da köçkünlüyə məhkum edilməsi mübaliğədən daha çox fəlakətin böyüklüyünə işarə edib. Zaman keçdikcə problemin həll olunmaqdan, böyüməsinin səbəbi isə vahid düşməyə qarşı birlikdə mübarizə aparmaq əvəzinə, düşməni evin içində axtarmağımızla əlaqələndirilib. *"Düşməni biz evin içində gəzdik, Lap yaxın dost-doğma biçimdə gəzdik"* [157, s. 188] misralarında daxili düşmənlər axtarır ermənilərə vaxt qazandırmaq əvəzinə, konkret bəlli olan düşməyə qarşı birgə mübarizə aparılması vurğulanıb. Poemanın ümumi məzmununda narahatlıq və narazılıq nə qədər özünü göstərsə də, sonu xoş xəbərin gələcəyinə olan ümidlə bitib. Bu əsərdə müharibə və onun gətirdiyi müsibətlərin məntiqi nəticəsi köç sözü ilə ifadə olunub. Çağdaş dövrdə yazılan əsərlərdə müharibənin gedişatının təsvirindən daha çox, onun insan taleyində oynadığı amansız rolundan bəhs edilir. Ən yeni tarixin ədalətsiz müharibələrindən biri olan Qarabağ müharibəsinin baş vermə səbəbləri və törədilən qırğınların kökündə dayanan ictimai-

siyasi prinsipləri Cavad Heyət belə xarakterizə edir: *“Bu savaş erməni-azəri savaşından çox xristian-müsəlman davası və xaç savaşlarının yenidən canlanmasıdır”* [69, s. 682]. Müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasına məxsus poemalardan bir neçəsinə nəzər salmaqla Qarabağ müharibəsinin necə əks edildiyini görə bilərik.

Rizvan Nəsiboğlunun heca vəznində yazdığı “Dörd yol” poeması Qarabağın 20 ildən çox dörd yol ayrıcında qalmasına etirazın bədii ifadəsidir. Müəllif atdığı hər addımda dörd yolun ayrıcında çabalamağın ona mane olduğunu etiraf edib. Arxasında Bərdə, solunda Ağcabədi, sağında Tərtər, önündə Ağdam dayanan şair, ruhunun Qarabağ ağrısından aşısuzən kimi dəşik-dəşik olmağından şikayətlənib. Poemada Qarabağ üçün vətən səngərlərində canını qurban edən igidlər, namusunu uca tutub Kəlbəcər dağlarından qayaaşağı “uçan” qız-gəlinlər ehtiramla xatırlanıb. Qaçqınlıq həyatı yaşamağa məhkum edilənləri şair bu cür təsvir edib: *“Körpələrin gözündə dərdin məzarına bax. Tanrım əyib tərəzin haqqın bazarına bax”* [118, s. 88]. Əsərin sonlarına yaxın şair Xocalı dərini qanmayan dünyaya illərlə yalvarmağın əbəs olduğunu yada salıb. Illərlə Qarabağın dörd yolun astanasından keçə bilməməyinin Azərbaycan üçün nə qədər böyük problemlər yaratdığına təəssüflənib. Bu mövzuda yazılan əsərlərin xüsusiyyətlərini nəzərə alan Mərziyyə Nəcəfova belə qənaətə gəlir: *“Araşdırmalar göstərir ki, Qarabağ müharibəsinə həsr olunmuş şeirlərin kontekstləri, o illərin reallıqlarının gerçək rənglərinin təsviri ilə yanaşı, canlı hisslər və emosiyalar, cəsarət, vətənpərvərlik və qəhrəmanlığa çağırır”* [246]. Ümumiyyətlə, Qarabağ müharibəsinin müxtəlif səhnələrinin poemalarda canlandırılmasına kifayət qədər nümunələr gətirmək olar.

Ələmdar Cabbarlının “Kəlbəcər tacıdır Azərbaycanın” poeması yaşanılmış ağrıların təzahürü formasında meydana çıxıb. Poemanın ilk mısrası olan “Yenə köklənmişəm Kəlbəcər üstə” sətirlərindən görünür ki, şair bu əsəri “qürbət”də yaşamaqdan tənqə gələrək yazıb. Müəllifin fikrincə, Kəlbəcərə, eləcə də, Qarabağa qayıtmaq üçün bütün Azərbaycan sonacan qana-qan deməli, dünyanın növbəti möcüzəsi kimi mənalandırılan bu boyda dözümlü, səbrin sonu çatmalıdır. Babasının

qəbri tapdaqda olanların düşməyə bir güllə atmaqdan ötrü kimdənsə icazə almağına gərək olmadığını qeyd edən şair “*Kəndimin suyundan içib yuxuda, Səhər dururam ki, dişim göynəyir*” [28, s. 26] misralarında üzünə həsrət qaldığı yurdunun buz bulaqlarını anmaqla yanaşı, həsrətin şiddətini ifadə etmişdir. Ə.Cabbarlının poeziyasında özünə yer tutan Kəlbəcər həsrətinə 2020-ci ilin noyabrında ermənilərin məğlubiyyəti ilə son qoyuldu. Torpaq itkisindən yaranan ağrıların təzahürü yalnız Kəlbəcərin işğalına həsr olunmuş əsərlərlə məhdudlaşmayıb. Ötən əsrin ən dəhşətli faciəsi olan Xocalı soyqırımına həsr edilən əsərlər də eyni ağrı ilə yazılmışdır. Həmin qırğının törədilməsində əli olan erməni rəhbərliyi barəsində professor Bədirxan Əhmədli yazır ki, “*Xocalı soyqırımının təşkilatçısı və iştirakçısı R.Koçəryanın erməni siyasi olimpidə yer alması ermənilərin terroru və seperatizmi milli strategiyanın əsası hesab etmələrindən başqa bir şey deyil*” [40, s. 4]. Ermənilərin məqsədli şəkildə türklərə qarşı həyata keçirdikləri həmin soyqırımın bədii əksi olan epik poeziya nümunələrinə Elbariz Məmmədlinin “Mən savaşa çağırıram”, Ələkbər Salahzadənin “Xocalı xəcilləri”, Ədalət Əsgəroğlunun “Xocam, Xocalı” və s. poemaları göstərə bilərik.

Elbariz Məmmədlinin heca vəznində yazılmış “Mən savaşa çağırıram” poeması dünya xəritəsinin haqsızlar tərəfindən bölünməyinə etiraz motivləri ilə başlayır. Xocalıda cəsədi donmuş, süngüyə keçirilmiş, alnı soyulmuş uşaqları bütün dünyanın gözü baxa-baxa ermənilərin məhv etdiyinə qəzəb ifadə olunub. Hər tərəfin qarla örtüldüyü bir gündə tökülən qanlara bayram edən Moskva və Yerevan cəlladlarını bir gün bu qanın tutacağına əminlik poemada inam kimi təzahür edib. Həmin faciənin kökləri Azərbaycanın ikiyə parçalanmağında, ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsində axtarılıb: “*Ordan-burdan köçə-köçə Erməninin Qarabağda nəyi vardı?*” [86, s. 153]- sualı ilə bugünkü qırğınların kökündə tarixi bir siyasətin dayandığına işarə edilib. Qarabağ kimi bir bölgəni “yan”lara qurban verməmək üçün əsərin sonunda hər kəs haqq savaşına çağırılıb.

Ümumiyyətlə, Qarabağ müharibəsinə qarşı istər ictimai-siyasi fəaliyyətində, istərsə də bədii mətnlərində kəskin etiraz edən Zəlimxan Yaqub Milli Məclisdəki

çıxışında qeyd edirdi ki, “*Əgər MBT-nin dörd məlum qətnaməsinə, ATƏT-in Budapeşt və Lissabon sammitlərinin sənədlərinə Ermənistan məhəl qoymursa, BMT öz qətnamələrinin icrası ilə ciddi məşğul olursa... onda Azərbaycan yeni yollar axtarmalı, hər şeyi təzədən başlamalıdır*” [202, s. 28]. Şairin bu cür qətiyyətli çıxışlarını tamamlayan əsərlərindən biri 2001-ci ilin iyun-iyul aylarında yazdığı “*Tanı məni, Amerika*” poemasıdır. Azərbaycanın haqq səsinin hayqırıqlarını dünyaya çatdıran, sərbəst formada yazılmış əsərdə şair üzünü cənab senatora tutaraq ölkəsinin coğrafiyası, tarixi, ədəbiyyatı, iki yüzillik parçalanmaya məruz qalması barədə təəssürat yaradıb. Şair “*Arxivlərdə çürümək üçün Bir saralmış varaq oldu BMT-nin qətnaməsi*” [204, s. 243] sətirləri ilə konkret mövqeyini ortaya qoyub, heç bir işə yaramayan dünya siyasətinə qarşı əks mövqe nümayiş etdirib. Ermənistanın özünə güvənc hesab etdiyi Rusiyadan pay aldığı silahlara, Fransa senatında, Nyu-Yorkda apardığı təbliğata qarşı açıq etirazını bildirib. Doqquz kiçik parçadan ibarət, heca vəzninə yaxın sərbəst şeir formasında yazılan poemanın sonlarında şair Amerikani ədalətin tərəfində olmağa dəvət edib.

Bu tipli əsərlərlə yanaşı, o da Xocalı faciəsini əks etdirən “*O qızın göz yaşları*” (2005) adlı poema müəllifidir. Xocalı uşağının timsalı olaraq Zəlimxan Yaqubun məhz Xəzangülün həyat tarixçəsini qələmə almağının səbəbini Mübariz Məsimoglundun yazdıqlarından oxuyaq: “*Kimdi bu qız! Bu qızın adı Xəzangüldü. Xocalı sakinidi... Bu qızın bacısı 5, anası 36 yaşında Əsgəran meşələrində güllələrlə dəlik-deşik edilib...*” [220, s. 322] Həqiqi tarixi hadisəyə istinad edilərək yazılan “*O qızın göz yaşları*” poemasında real Azərbaycan övladı olan Xəzangülün atası Təvəkkülün, anası Rayanın, bacısı Yeganənin amansızlıqla öldürülməsinin ifadəsi düşməyə nifrət hissini gücləndirir. On yeddi parçadan ibarət olan poemanın özəyini təşkil edən həqiqət barədə müəllif epigrafdə məlumat verib. İlk bölümləri müstəqil şeirlər təsiri bağışlayan poemada üçüncü şeirdən sonra əsas mövzu olan Xocalı soyqırımını haqqında söz açılıb. Əsərə düyün vuran “*Qanlı*” rədifli qoşmada tökülən qanından qayalara, dağların köksünə xına yaxan türk insanının faciəsindən bəhs edilib. Bir türk uşağının günahsızcasına axıdılan göz yaşları erməni cinayətkarlarının

əsl kimliyini tanıتماğa yetib. O qızın göz yaşlarındakı həqiqətlərin içində ermənilərin əllərdən çıxardıqları dırnaqlar, damaqlardan çıxardıqları dişlər, sinələrə basdıqları dağlar da ifadəsini tapıb. Poemanın “O qızın göz yaşları” bölümü o qədər həssaslıqla və ürək yanğısı ilə qələmə alınıb ki, oxuyan mütləq həmin misraların təsiri altına düşərək Xocalı faciəsinin dəhşətlərini bir daha yaşamağı olur. Axıdılan göz yaşlarının qisas hissinin bir gün mütləq hesabat istəyəcəyi poemada inandırıcı şəkildə çatdırılıb. O qız göz yaşları içində Metələrin, Bilgələrin türk ruhunu canında daşıyan övladlar dünyaya gətirəcəyini bəyan etməklə türkün sındırılmaz iradəsinə işarə edib. Xəzangülün əyilməzliyini nümayiş etdirdikdən sonra, müəllif müharibə dövrünün gerçəkliklərinin tablosunu yaradıb. Qızın atasının ağaca necə sarınıb balasının gözü qabağında diri-diri yandırılmağını qovrula-qovrula təsvir edib. Atasının işgəncələrinə dözməyən qızcığazın huşunu itirməsi, göz açanda atasından əsər-ələmət qalmadığını görməsi qorxunc səhnə kimi göz önündə canlandırılıb. Mərziyyə Nəcəfova düşmənin belə amansızlığı barəsində yazır: *“Zəlimxan Yaqubun “O qızın göz yaşları” poemasında yaratdığı düşmən obrazı öz tamlığı, bitkinliyi, düşmənin bütün qəddar, məkrli, cinayətkar əzəlliliklərini hərtərəfli özündə əks etdirməsi ilə bu mövzuda yazılmış əsərlərdən seçilir, desək, yanılmazıq”* [106, s. 226]. Lakin bu amansızlıqları görməyə məhkum edilən bir Azərbaycan qızı sınırmır, düşməne olan nifrətindən daha da güc alır. *“Bu qədər inanılmaz əzəblərin içində Mərd durub sərt dayanmaq düşməne son sözüydü”* [205, s. 265] misralarını, atası üçün deyilsə də, qızına da şamil etmək olar. Poemanın son bölümü olan altı bəndlik “Xocalı” rədifli divanidə bu qırğının niyə və nə üçün törədilməsinin tarixi köklərinə toxunulub.

Bu faciə o qədər geniş miqyaslı vəhşiliyin təzahürüdür ki, onun barəsində nəinki Azərbaycan ziyalıları, eləcə də xarici ziyalılar əsər yaratmışlar. Belə müəlliflərdən biri fransalı bəstəkar Pyer Tiloydur. *“Pyer Tiloyun “Xocalı 613” simfonik poeması Ermənistan silahlı qüvvələrinin 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xocalıda törətdiyi soyqırımı zamanı qətlə yetirilmiş 613 mülki azərbaycanlının xatirəsinə ithaf olunub”*. [255]. Dünya sənətsünaslarının belə bir mövzuya müraciət etməsi həmin qətləmin səbəb olduğu bəşəri problemlərə qarşı üsyanın rəmzidir.

Həmin faciədən bəhs edən Nurəngiz Günün “Xocalı simfoniyası” rekviyemi ingilis və rus dillərinə tərcümə olunaraq 2006-cı ildə kitabça kimi çap olunmuşdur. Əsər müəllifin ritorik sualları şəklində publisistik tonda yazılıb. Poema qafiyəli şeirdən daha çox nəsr əsərini xatırladır. “İlahi! Sən Onlara rahatlıq ver...” çağırışı ilə başlayan əsər “İlahi! Sən Onları rahat et...” yalvarışları ilə tamamlanıb. Poemanın ilk parçaları Rüzgara müraciətlə başlayır. Ümumiyyətlə, bir sıra canlı və cansız varlıqlar obrazlaşdırılıb. Torpağın altındakı dipdiri ölümlərin diksinməyini istəməyən müəllif günahsız qətlə yetirilənlərin “dünyadan axan səsləri” eşitmək istəmədiklərini Rüzgarın diqqətinə çatdırıb. Sivil dünyanın bir şey anlaması üçün indi “Böyük Hürkü”yə çevrilmiş həmin öldürülən insanlar “simvolik Marsilyoza vıyılması oxumaqla” qatillərinə cəza tələb edirlər. Müəllif ədalətsizliyə üsyanın simvolu kimi mənalandırdığı həmin xoru “Əsrin Simfoniyası- Ölülər himni” adlandırır. Məlul Xocalı obrazında təqdim olunan şəhər Bəd Qonşu- Yazıq Erməni- Qırmızı Qospodin birliyi tərəfindən Xrosima dəhşətini, Xatın faciəsini çox-çox arxada qoyub, İnsanın ən pik vəhşilik həddini sübut edib. Əsərdə faciəni törədənlərin dini mənsubiyyətini diqqətə çatdırmaq üçün şair Məryəm Anaya, Mariyaya da suallar yağdırıb. Kilsə zənglərinin zorla müsəlman obasına soxulmağını məcazi mənada işlətsə də, əslində Kilsə və Müsəlman sözlərinin obraz kimi təqdim olunması diqqətdən yayınmır. Şair bu işarələrlə xristian birliyinin türklərə qarşı antiinsanlıq siyasəti yürütdüyünə nəzər cəlb edərək, Mariyadan- gözəl anadan etina gözləməyin faydasız olduğunu etiraf edib. Məryəmin diqqətinə çatdırıb ki;

Ancaq ki, ana məməsi istəyir

körpələr torpağın altında!

Heç bir şey anlamır İnqalar!..

İnqalar ana döşü əvəzinə

İndicə torpağı əməcəklər!.. [58, s. 20]

Müəllif xristian birliyi tərəfindən türk körpələrinə qarşı törədilmiş amansızlığı məqsədyönlü işlərin tərkib hissəsi kimi təqdim edib. Ona görə uşaqlar məhv edilir ki, onlar böyüyüb türk soyunu davam etdirməsinlər. Şum edilmiş insanların Kütləvi

Qırğının səbəb budur. Bütün bunları müəllif “Nəhəng Ana- Ən Nəhəng Qüssə” adlandıraraq “Qlobal Ahın” şəklini çəkib Dünyaya nümayiş etdirmək, “Cahanın Canavar İştahlı Cümlə Adamyeyənlər Kolunun Cümlə Yırtıcılarını” əməllərinə görə cəzalandırılmasını istəyib. Erməni işğalı altındakı torpaqların kilsə səslərinə etiraz etdiklərini, azan səsləri istədiklərini dilə gətirib. Poemada körpələrlə yanaşı, onları itirməyin faciəsi ilə qovrulan anaların hıçqırıqları da obrazlaşdırılıb. Həmin səslər “Cahanşümül Şümürlərə, Cahan Goreşənlərinə, Alış-veriş Əmilərinə” cavabdehsiz!- deyə bağırır. İnsanlığını itirmiş “Bəşəri Zalımlara” “Üşüdürmü Sizləri hərdənbir xərək-xərək Ölülər?”- deyə suallar ünvanlayıb. Sona yaxın müəllif Dünya Kələkbazlarını düşünməyə səsləyərək, onları xəbərdar edib ki, dünya yalnız sizin deyil!

Ələkbər Salahzadənin “Xocalı xəcilləri” poeması xroniki torpaq xəstələrinin Xocalını Xrosimadan betər günə qoymaqlarına etiraz əlaməti olaraq yazılıb. Əsərin əvvəlində şair Xocalı qətliamının dəhşətli səhnələrini göz önündə canlandırır:

... Qanqarışıq qarlı düzdə
Baş daş üstə, daş baş üstə,
qol bir yanda, qıç bir yanda,
lent bir yanda, saç bir yanda.
Axıb körpə dodağından
donub qalıb süd döş üstə.
Hələ də yol çəkə-çəkə
necə düşüb göz qaş üstə?
Qoca nə vaxt qaxac olub nəvəsini qucan yerdə,
bu qarını kim gömüb kim, mərmə çıxur açan yerdə?
Buz bağlayan bacı-qardaş sanki Siam əkizləri,
qıpqırmızı çiçək açıb südtək bəyaz köksləri [179, s. 5].

Ananın yarı, balanın yarı cəsədlərindən yaranmış məzarlığa qarğaların qar-qar səsləri ilə hücum etmələri, o boyda hay-küyün Avropada, Asiyada, Amerikada, Afrikada sükutla qarşılanması dünyanın “Sus”u yox “SOS”u kimi mənalandırılıb. Bu

fəlakəti onlara hayqırmaq istəyən Çingiz Mustafayevin nəticəsiz qalan çabaları əsərin mərkəzi xəttini təşkil edir. Qan naxışlı buz yorğanlar altında susdurulan anasını çağırıb kiryən balaların dəhşətli aqibətinə Çingizin hönkürə-hönkürə sarsılması əsərdə son dərəcə təsirlidir. Ayı utanıb gizlənən, ulduzları pörtən gecədə planetin Xocalı boyda yanıb sönməsini Çingizin kamera yaddaşına həkk etməsinin ağrı-acıları inandırıcı formada əksini tapıb. Poemada Xocalı- Çingiz Mustafayev- Səfir üçbucağı xüsusilə nəzərə çarpır. Xocalı vəhşi ədalətsizliyin qurbanı, Çingiz bu vəhşiliyi açıb göstərmək istəyən, Səfir isə ört-basdır etmək istəyən obraz kimi diqqəti çəkir. Şair 20 noyabrlara, 20 Yanvarlara, 26 fevralara göz yumduqca gec-tez 11 sentyabrların yetişəcəyini Səfirin simasında ədalətsizliyə göz yumanlara bəyan edib. “*Üzünə çıxmaq çox ağır, özüənə çıxın Qarabağın*” [179, s. 24] misralarında qətilik və hökm əlamətləri hiss olunur. Müəllif BMT-nin dörd qətnaməsinin kif atıb, qat kəsməsinə qarşı çıxıb. Hətta həmişə türkün qanını tökən ermənilərin özlərini dünyaya haqsızlığa uğramış kimi göstərməklərinə münasibət bildirib. Poemanın daha təsirli məqamlarından biri başını bazarlar qatan, dədə-baba məzarları yuxularına girməyən soydaşlarının unutmazlığına münasibətdir. Poemanın sonunda şair yenidən Çingizin xidmətlərini xatırlayaraq, hətta onun kamerasının başına gələn müsibətləri, öz xilas bilənlərə tənə ilə yanaşıb: “*Qırılan lentlərilə çoxlarını şad elədi kamera, yurd-yuvadan erkən qorxub qaçanları sanki azad elədi*” [179, s. 44]. Əsər “XXI əsrin “X” ilinin xronikası” ilə tamamlanıb.

Ələmdar Quluzadənin “Şəhid şəhər” poeması 1992-1994-cü illərdə yazılsa da, ayrıca kitabça şəklində 1998-ci ildə işıq üzü görüb. Poemanın əvvəllərində Qərvənd, Tuğ, Meşəli, Cəmilli, Kərkicahan, Quşçular, Malıbəyli, Qaradağlı kimi yaşayış yerlərinin faciəvi aqibəti canlandırılıb. Zəngibasar, Xankəndi kimi yerlərdən Xocalıya pənah gətirənlərin başdan elənməsi, dərdlərinə çarə tapılmamağı Xocalı faciəsinin təməli kimi əks olunub. Faciənin baş verməsinə zəmin yaradan şəraitin təfərrüatları “Eşidilməyən haray” bölümündə verilib:

Evlər də veribdir kürək-kürəyə,

Ocaq küləklərdən odu borc alır.

Səsini bayraqtək qaldırıb göyə

Həyəcan təbili çalır Xocalı [164, s. 18].

Poema ümumilikdə lirik səpkidə yazılsa da, bəzi epiklik əlamətləri nəzərə çarpır. Bu səhnələr daha çox Xocalıdan olan qızın Bakıya həyəcanla zəng edib yardım istəməsində, rəhbərliyi təmsil edənlərin “*Lazım olsa, özüm də Şirin candan keçəcəm*” [164. s, 19] kimi bəyanatlarında özünü göstərir. Poemanın bir bölümü “366...” yarımbaşlığı ilə verilib. Həmin rəqəmin mahiyyəti bu misralarla çatdırılıb: “366 - *çörəyim ilə Boy atan alçaqdır, piy basan qarın*” [164. s, 22]. Poemada bir məsələ yada salınır ki, həmin 366-nın belə məhvedicilik qüdrətinə malik olması özbaşına deyildi, bunun üçün ona “*Vatikan oxuyub xeyir-duanı, Moskva vermişdi icazəsini*” [164. s, 22]. Bu misralar Xocalı faciəsinin yalnız ermənilər tərəfindən deyil, həm də onların havadarları tərəfindən törədildiyini təsdiq edir. Şair eyni zamanda öz şəxsi faciəsinə ictimailəşdirib: “*Sən mənim atama əl qaldırmısan, Mən sənə atana borcluyam demək*” [164. s, 25]. Bu sətirlər müəllifin atasının təmsalında erməni vəhşiliyinin qocalara tutduğu divanı özündə ehtiva edir. Əsərin “Qançıçəyi” bölümündə faciənin real görüntüləri yaradılıb. Əlif, Elçin, Tofiq, Araz, Adil, Rəşid, Elxan, Qaçay, Mürşüd, Əkbər, Taleh, Şöhrət, Əbülfət, David, Hidayət, Tahir, Novruz, Rövşən, Müseyib, Əzim, Kamran, Vaqif, Ələsgər, Zahid, Savalan, Xaqani kimi şəhidlərin qəhrəmanlıqla həlak olmaqları bədii boyalarla verilib. “*Əsirlər, girovlar*” bölümündə yazılmış “*Dili ipə-sapa yatmayanların Ürəyi, böyrəyi xaricdə dollar...*” və ya “*Əsir düşənləri düşərgələr yox, Hardasa gözləyir qəssabxanalar*” [164, s. 42] misralarında erməni fərsətcilliyinin daha amansız bir tərəfi nümayiş etdirilib. Onların türk insanının cismindən də gəlir əldə etmək üçün vəhşicəsinə istifadə etməyinə hiddətlə etiraz səsi yüksəldilib. Nə qədər ağırlı olsa da, faciənin həqiqətləri çılpaq boyalarla təqdim olunub: “*Ananın sinəsi qan çeşməsidir, Körpənin dodağı döş gəzir hələ*” [164, s. 45]. Xalqın başına gətirilmiş müsibətdən sarsılmış müəllif öz atasının da həmin gün erməni vandalizminin qurbanı olduğunu daxili iztirabla qələmə alıb: “*88 ili halal yaşadı, Halal zəhmət idi imanı, dini, Allahverdi idi atamın adı, Bəlkə, Allah aldı öz verdiyini*” [164, s. 50]. Erməni qansızlığının qurbanı olmuş qoca

atasının cəsədini günlərlə dəfn etmək mümkün olmayıb. “*Novruz bayramına bir gün qalanda Atamı torpağa tapşıra bildik*” [164, s. 53] sətirləri 26 fevral və 21 mart tarixləri arasındakı zaman kəsiyinin hansı müsibətlərə şahidlik etdiyini göstərir. Poemanın “Çingiz Mustafayev”, “Təlatüm”, “Xatın-Xirosima-Xocalı yolu” bölümlərində düşmənin məkri və amansızlığı bütün çılpalığı ilə təsvir edilib. “Alver dünyası” başlıqlı son bölümündə Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Qubadlı, Cəbrayıl, Zəngilan rayonlarının işğalı, onun səbəb və nəticələri göstərilir. Bu müsibətlərin sadəcə bir ölkə tərəfindən yox, Azərbaycanı istismar etmək istəyən müstəmləkəçilərin dəstəyi ilə törədilməsi bəyan edilib. Eyni zamanda həyata keçirdikləri soyqırımları ört-basdır etmək üçün özlərini yardımsevər kimi göstərmələrinə bu cür sətirlərdə kinayə ifadə olunub: “*Gözü sərvətimdə olan ölkənin Balası balama paltar göndərir*” [164, s. 64]. Digər tərəfdən Ermənistanla Azərbaycana qarşı olan münasibətdəki ayrışmışlıq poemada ifşa hədəfidir. “*Qonşum yardım alır mərmini, topu, Mənə gələn yükə yuxu dərmanı*” [164, s. 65] - misraları həm həqiqi, həm də məcazi mənəni ifadə edib. Heca vəznində yazılmış əsərin dili son dərəcə poetikdir: “*Vətənə xəyanət edənlər varsa, Əhdinə dönüklük muştuluq imiş*” [164, s. 8], “*Vətənin çörəyi ucuz tutulsa, Torpağın qiyməti bir cibə sığar*” [164. s, 8], “*Dizimə dolaşan kötüük dərd deyil, Divara hördüyüm daş xain çıxır*” [164. s, 8], “*Torpağı qoruya bilməyənlərə, Əkinçi dərşini keçdi siyasət*” [164. s, 12], “*Vətən dediyiniz bərilər indi Didir bir-birini kabinet üstə*” [164. s, 17], “*Öldürsəm, cəsədin qarğa yemidir, Ölsəm, torpağıma qarışacağam*” [164. s, 36] kimi milli koloritli sətirlər həm orijinal poetik mənaları, həm də həqiqətin yalansız təqdimi ilə seçilir. Bu mövzulu əsərlərdə Çingiz Mustafayevin obrazına ayrıca yer verilib, onun xidmətləri diqqətdən yayınmayıb. Digər tərəfdən ilk hərfləri eyni olan Xocalı-Xirosima-Xatın şəhərlərinin tale bənzərliyi əksər poemalarda müqayisə edilib. Fəciənin baş vermə zamanına və məkanına görə Xocalı soyqırımı onlardan müsibətli qətlə kimi təqdim olunub.

Xocalı soyqırımı kimi Şuşa şəhərinin də işğalı poemalarda daha çox əksini tapan mövzulardan idi. Vaxtı ilə Qarabağ xanlığının paytaxtı olan şəhər çağdaş əsərlərdə

sanki məhv edilmiş əzəmətli keçmişin faciəvi simvolu kimi obrazlaşdırılırdı. Zəlimxan Yaqub da şəhərin faciəsinə biganə qalmamış, “Şuşa şikəstəsi” poemasını həmin mövzuda yazmışdır. Nəslə yazılmış kiçik giriş və klassiklərdən gətirilən sitatlarla başlayan poema süjetsiz olub, ayrı-ayrı şeirlərin qovuşuğundan yaranmışdır. Əsərdə qəzəl, qoşma, gəraylı, bayatı kimi janrlar Şuşa ağırlı məzmunu ilə bir-birini tamamlayır. Poemada şəhərin tarixi şəxsiyyətlərinin keçmişdəki məğlubedilməzliyi ilə Şuşanın sonrakı məğlub durumu arasındakı uçurumun yaratdığı acı təəssüratlar müəllifi durmadan narahat etmişdir. Türkün əbədi və əzəli torpağı olan Şuşanın erməni işğalında qalmağını şair beynəlxalq ədalətsizlik kimi mənalandırıb. “*Şuşanın dağları başı dumanlı, Tüstüdən, dumandan göz açmaq olmur. Daşaltı qəlbimdə dönüb bir daşa, İsa bulağından söz açmaq olmur*” [207, s. 7] bəndində adı çəkilən İsa bulağı ilə yanaşı, bir çox bulaqların adını poemada işlətməkdə şairin məqsədi həmin torpaqların toponomik adlarına diqqət yetirməyə və o adların türk kökənli olduğuna fikir verməyə səsləməkdir. Bunlardan əlavə hər birində tarix yatan Qara daşın, Sarı daşın, Qızıl daşın, Ağ daşın, “Xəzinə qayası”nın, “Qız qayası”nın adları tarixi salnamə kimi çəkilib. Poemada istifadə olunan üç qəzəldən biri “Bax” rədiflidir. Həmin qəzəl M.P.Vaqifin eyniadlı qəzəli kimi M.V.Vidadiyə müraciətlə başlayıb. Əsərin ən təsirli şeirlərindən biri “Nə cavab verim” rədifli qoşmadır. Şair həm tarixi simaların, həm də müasir şəhidlərin ruhları qarşısında suallara cavab tapa bilmirdi. Şəhərin simvolu olan Şuşa qalası şairin timsalında müasir Azərbaycan övladına suallar ünvanlayıb. Şəhərin itkisinin nələrə səbəb olduğunu müəllif belə ifadə edib: “*Təkcə Şuşa deyil əlimdən gedən, Zülfünün avazı, Xanın səsidir. Mirmövsüm Nəvvabın ilmələridir, “Mahur”du, “Qarabağ şikəstəsi”dir*” [207. 15]. Təsadüfi deyil ki, poema “Dünyada ən böyük sərvətim, Şuşam!”-misraları ilə tamamlanıb. Bu sərvətin erməni işğalçıları tərəfindən talanmasının bədii əksi bir neçə poemada ifadə olunmuşdur.

Həmin şəhərin işğalından bəhs edən Cabir Novruzun üç parçalı “Şuşa yolu” poeması 1991-ci ilin mayından 2001-ci ilin noyabrınadək yazılıb. Şair əsərin ilk başlanğıcında düz on ildir Şuşasızlıqdan qovrulduğunu ifadə edib. Şuşanı düşmən

ayağına atdığımız, şan-şöhrətə, vəzifəyə satdığımız üçün onun qarşısında xalqımızla, elimizlə günahkar olduğumuzu bildirib. Əsərdə ən qəbul edilməz məqam kimi çəkməmizi dilləri ilə silənlərə məğlub olduğumuz göstərilir. Şair xatirələrindəki Şuşanı düşünür. Vaxtı ilə səksən birinci ilin yanvar ayında, hər yerin başdan-başa ağ geydiyi bir gündə M.P.Vaqifin mavzoleyinin təntənəli açılışını yada salmışdır. Hələ o zamanlardan “*Mənfur, paxıl ermənilər məzlum-məzlum baxırdılar, süzürdülər. Özlərini üzürdülər... Vaqifin bu mavzoleyi onlar üçün Göz dağıydı bilirdilər*” [120, s. 7]. Sonralar o xatirələri yada salan şair düz on illik Şuşa dərdinin Dərbənd, Təbriz dərdini yalan etdiyini vurğulayıb. Azərbaycanın müstəqilliyinin bütövlüyünə xələl gətirən həmin itkilərin tezliklə bərpa olunacağına ümid edərək, Şuşasız azadlığı qəbul etmədiyini bildirib. Müəllif Şuşanı bu tayda Təbrizin əvəzi hesab edərək, Şuşa yolunun Təbrizdən uzaq olmağı ilə barışa bilmirdi. Şair Şuşa yolunu Qarabağı birləşdirən qoşa polad qol kimi mənalandırıb. Hər qarışı yağılar tərəfindən minalanıb çəpərlənmiş bu yolun özümüzdə qarşı çevrilməsi ilə heç cür razılaşmayıb. Vətənin, torpağın azad olmağına baxmayaraq Şuşa boyda şahlıq tacının çatışmamağının azadlığımıza kölgə salmağından gileylənib. Şair əsərin sonunda Şuşa yolunun açılacağına ümidini itirməyib, onun ölümündən illər keçəndən sonra Şuşa yolu qalib Azərbaycan ordusu tərəfindən açılıb.

İlyas Tapdığın “Şuşa gözləyir bizi” lirik poeması isə Şuşa şəhərinin 250 illiyinə həsr edilib. 2000-ci ilin 22 dekabrında tamamlanan əsər səkkiz parçadan ibarətdir. Əsər Şuşanın nə qədər sevimli olduğunun yada salınması ilə başlanır. Şuşanın uğrunda hər an ölümə gedərəm deyənlərin dinməməyi və “Mercedes”də gəzib-dolaşması şairi hiddətləndirmiş, canlarından keçənlərin qanını həqiqətən vətənə halal etməsini alqışlayaraq, ara qarışan kimi fürsət tapıb aradan qaçmadıqları üçün onları sevgi ilə anmışdır. Şuşanın şöhrətini dünyaya yayan Üzeyirin, Natəvanın, Bülbülün büstlərinin düşmənlər tərəfindən yaralandığını ürək ağrısı ilə xatırlayıb. Şair bu müsibətlərdən sonra vətəninə yaranan etinasızlığa kəskin etiraz edərək müharibənin gətirdiyi mənəvi aşınmalara nəzər salıb. Ad bir yana, ev-eşik, mükafat dilənənlərin Üzeyirdən, Bülbüldən, Xandan, Rəşiddən, Şövkətdən ayıb etməyib, Qarabağ həsrəti

ilə ürəyi qana dönən Sabir Əhmədlini, Famil Mehdini oxumayıb, Qarabağın taleyini yazan Xududan, Eldardan, Şahmardan xəbərsiz halda öz mənafeələrini güddükləri üçün onları qınayıb. Sonluğa yaxın İlyas Tapdıq yubileylə əlaqədar hər kəsi Şuşanın görüşünə getməyə çağıraraq 250 yaşını işğal altında keçirməyə məcbur edilən şəhərin taleyi üçün narahatlığını nümayiş etdirib: *“Qədəmini qoyubdur İki yüz əlli yaşa, Başdan-başa tamaşa- Şuşa gözləyir bizi!”* [187, s. 114] misraları ilə nə olursa olsun, gözü yollarda qalan həmin torpaqların işğaldan azad olunmasının vacibliyini vurğulayıb və həmin arzular 2020-ci ilin 8 noyabrında gerçəkləşdirildi.

Ümumiyyətlə, müstəqillik illərində yazılan poemalarda tarixi-ictimai proseslər Azərbaycan reallıqları ilə əlaqəlidir. Bu dövrdə poema janrının mövzu və sənətkarlıq xüsusiyyətləri rəngarəng olsa da, ictimai-siyasi hadisələrin bədii dərkə daha çox nəzərə çarpır. Digər bədii mətnlərdə olduğu kimi, poemalarda da 1990-cı il 20 Yanvar faciəsi, Qarabağ müharibəsi, 1992-ci il 26 fevral Xocalı soyqırımı ən çox müraciət olunan mövzulardandır. Seçilən mövzularda qoyulmuş problemlər və onların bədii həlli müasir dövr ədəbi yaradıcılıq prinsipləri ilə yazılmışdır. Poemaların əksəriyyətində qələbəyə inamla yanaşı, müharibənin insan həyatındakı amansız rolu əksini tapmışdır. Məsələn, 20 Yanvar faciəsindən bəhs edən əsərlərdə faciənin ümumi çəkisi ilə birgə tək-tək insanların həyatına etdiyi mənfi təsirə münasibət bildirilmişdir. Həmin faciədə şəhid olmuş insanların obrazları vasitəsilə şairlər ictimai-siyasi hadisələrin bədii dərkinə çalışmışlar. Eləcə də, Xocalı faciəsi zamanı işgəncələrə məruz qalmış insanların reallıqları qələmə alındıqca tarixin gerçəklikləri bədii təxəyyülün gücü ilə yaddaşlara hopdurulmuşdur. İstənilən halda, bu əsərlərdə XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan həqiqətləri bədii boyalarla ifadəsini tapa bilmişdir. Şairlər yalnız öz xalqının başına gətirilən müsibətləri işıqlandırmaqla kifayətlənməmişlər, ümumiyyətlə, ədalətsiz müharibələrin verə biləcəyi arzuolunmaz nəticələrə qarşı ikrah hissi aşılaya bilmişlər. Bütün bunlar müstəqillik dövrü Azərbaycan poemalarında ictimai-siyasi hadisələrin müfəssəl şəkildə əks olunduğunu və bədii sözün gücü ilə tarixi həqiqətin nəsildən-nəsilə ötürüldüyünü göstərir. Şairlər öz baxış bucaqları ilə hadisələrə qiymət verir,

eyni zamanda oxucunun fərdi düşüncələrini əsərə istiqamətləndirməyə nail olurlar. Yəni bu mövzular Azərbaycan oxucusu üçün tanış və bildikləri mövzu olsa da, qeyri-millətlər üçün nəinki Azərbaycan həqiqətlərinə, eləcə də ümuminsanlıq həqiqətlərinə bələd olmağa bir yardımçı olar.

Bu paraqrafda alınan elmi nəticələr nüfuzlu elmi nəşrlərdə “Müstəqillik illəri poemalarında Qarabağ mövzusu” [148, s. 309-316], “Müstəqillik dövrü poemalarında tarixi və ictimai-siyasi hadisələrin bədii dərki” [145, s. 113-123], “Bəxtiyar Vahabzadənin müstəqillik illərində yazılmış poemaları” [135, s. 134-135], “Azərbaycanlıların köçürülməsinin üç poemada təzahürü” [134, s. 493-499], “Ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımların müstəqillik illərində yazılmış poemalarda ifadəsi” [139, s. 402-405], “Müstəqillik illərində yazılmış poemalarda ermənilərin törətdikləri soyqırımların ifadəsi” [150, s. 487-489], “Zəlimxan Yaqubun “O qızın göz yaşları” poemasında uşaq taleyi” [155, s.] məqalələrində və məruzələrində araşdırılmışdır.

2. 2. Vətənpərvərlik müstəqillik dövrü poemalarının əsas mövzusu kimi

Müstəqillik illərində yazılmış poemalarda müraciət edilən əsas mövzulardan biri vətənpərvərlikdir. Azərbaycan ədəbiyyatında son illər yazılmış vətənpərvərlik mövzulu əsərlərin əsasında türklük və türkçülük ideyası dayanır. Bu ideya ətrafında birləşərək əldə edilmiş azadlığı qorumaq əsas şərtlərdən biri kimi təqdim olunur. Belə poemalardan olan Dəyanət Osmanlının 2015-ci ildə yazdığı “İt nəfsi” poeması “15 Sentyabr Bakının qurtuluşu qutlamasına” ithaf edilib. “*Başımız üstündə türkün göyündə Şimal-Qərb kabusu savaşı hər gün. Döyüş səngiyəndə Cənub-Şərq mollası nağıl danışır...*” [123, s. 112]- sətirləri ilə başlayan əsərdə həmin misralar bir neçə yerdə təkrar olunur. Türkü öz qılıncı, öz övladlarının əliylə öz evinin içində qətl edənlərin tarixi riyakarlıqları poetik tərzdə əksini tapır. Qardaşı qardaş, ananı övlad

qatili edən zavallı, əzabkeş, tayqulaqların dünyaya səpələnib, parlament salonlarında ağlayıb-sızlayaraq türkdən qanpulu istəməkləri düşmənin iç üzünü kimi təqdim olunur. Bu işdə kilsəsin həmin quldurlara altın piyalələrdə türk qanı içirib xeyir-dua verməsi vurğulanır. Əsli-kökü naməlumların dilimizə, elmimizə, tariximizə başbilən təyin olunaraq Türk oğlu türkə milli kimlik, əxlaq dərsi keçməyə yönləndirilməsi məqsədli işlərin bir parçası kimi qələmə verilir. “Türkü inancından inamından məsləkindən sapdırmaq cəhdləriniz dünyanın fəlakətidir”- fikirlərində şair bəşəri xəbərdarlıq edir. “Türk hara addım atdısa insanlığın böcəklərin otların və torpağın burnunu qanatmadan barış körpüləri saldı”- deyə tarixdən ibrət götürməyə səslənir. *“Bu gün də dövlət qurur Osman Qazilər bu gün də döyüşür Nuru paşalar Və zəfərin daimi sahibidir Qazi Atatürklər!”* [123, s. 138] -sətirləri ilə bitən poemada türkün tarixən ədaləti bərqərar etməsi və bu işdə hər cür düşməni yenməsi fəxrlə qeyd edilir. Poemada milli ruh, öz milli kimliyinə sahiblənməyə çağırış və gələcəyə inam hissləri güclü ifadəsini tapmışdır.

Müstəqillik dövründə türklərin tarixinə həsr olunmuş əsərlərdən biri Əhməd Qəşəmoğlunun 2016-cı ilin martında qələmə aldığı “Tarixin türkü” poemasıdır. Səkkiz bölümlü lirik üslubda məsnəvi şəklində yazılmış poemada türkün tarixinə qısaca xronoloji nəzər salınmağı epiklik təsiri bağışlamır. Əsərin ilk bölümlərində şair Şərq intibahının və inkişafının əsasında türk qüdrətinin dayandığını göstərir. Qərb bugünkü uğurlarına görə Şərqi borclu hesab edilir. Yazar türk sözünün mənşəyi haqqında mülahizələr irəli sürür, türkün cahangirlik və mədəniyyət tarixinə nəzər salır. Avropanın müasir inkişafının tarixində türkün qədim izlərinin olduğuna işarə edir. Poemada bir sıra ümumtürk şəxsiyyətlərinin adları sadalanır, *“Atillanın Avropada haqqı var, Bunu bilir qanlar, genlər, daş-divar”* [162, s. 15]- sətirləri ilə tarixi reallığa münasibətini bildirir. Şumerlərdən, Orxon-Yeniseydən başlayan türk intibahlarının tarixin müəyyən dönməndə çökməsindən istifadə edib dirçələn Avropanın indi dünyanı türkün qurduğu mizan-tərəzidən uzaq salmağına etiraz motivləri diqqəti çəkir. Şair ilk dəfə Amerika torpaqlarına türklərin qədəm qoyduğunu, sonralar avropalıların oranı işğal edərək öz məqsədlərinə uyğun istifadə

etmələrini türkdən öyrənilən mədəni intibaha qarşı çıxmaq kimi mənalandırır. Ümumiyyətlə, əsərdə dünyanın müasir problemlərinin kökündə türkün qoyduğu qanunlardan uzaqlaşmağı göstərilir.

“Tarixin türkü” poemasında ümumtürk tarixinə ümumi nəzər salınsa da, bir sıra poemalarda türk tarixinin müəyyən zaman kəsiyinə xüsusilə diqqət ayrılmışdır. Bu zaman kəsiklərinin mərkəzində adətən şanlı və qanlı müharibələrin təsviri dayanır. Belə müharibələrdən biri 1915-ci ildə türkün zəfəri ilə nəticələnmiş Çanaqqala savaşdır. Bu savaşa digər türk ölkələrindəki kimi Azərbaycanda da biganə olmamışlar. Başqa janrlarda olduğutək poema janrında da həmin mövzu kifayət qədər aktualıq qazanmışdır. Bunu konkret bədii nümunələrə istinad edərək görmək olar. Belə əsərlərdən biri Zəlimxan Yaqubun 2015-ci ildə yazdığı “Çanaqqala dastanı”dır. İftixar hissi ilə qələmə sarılan müəllif özünü, yəni türk varlığını qında paslanmayan Tanrı qılıncı kimi təqdim edir. Yazar bu şöhrətli, şanlı tarixin Malazgird döyüşünün uzun dastanlı davamı olduğunu dilə gətirir. Çanaqqalada qəhrəmanlıq eşqinin zirvələri aşdığı, Türkiyə tarixinin dan ulduzu, dan yeri kimi tarix kitablarına şəhidlik möhrü vurduğu əks olunur. Əsərdə göstərilir ki, qələbə üçün Çanaqqalanı Allah da qoruyur, təbiət də türkün bu haqq savaşına yardım edir. Hətta Azərbaycan oğullarının qardaşlarının köməyinə getməsi, canıyla, qanı ilə, məhəbbəti ilə bütün Azərbaycanın orada vuruşmağı milli birliyin simvolu kimi təqdir olunur. Böyük şəhidin, böyük şəhidliyin ünvanıtək səciyyələndirilən Çanaqqalada nümayiş etdirilən birliyi şair bu cür qiymətləndirir: “*Biz belə vuruşduq düşməyə qarşı, Bütün türk dünyası Çanaqqaladı!*” [36, s. 18] Təbii ki, itkiləri ilə yanaşı qürurverici nəticəsi olan bu savaş tarix boyu ədəbiyyat üçün dəyərli mövzu mənbəyi olacaq.

Həmin döyüş Sevinc Nuruqızının Çanaqqala şəhidlərinin ruhuna dərin ehtiramla yazdığı “Çanaqqala keçilməz” poemasında əksini tapmışdır. Beş pərdədən ibarət olan əsər heca vəznindədir. Dramatik əsərlərə məxsus personajları olan poema mənzum dramı xatırladır. Bəlkə də, həmin əsər yeni bir poema tipini formalaşdırmağa cəhddir. Bu tipi poema-dram (poema-pyes) kimi səciyyələndirmək də olar, lakin əsərin girişi dramatik əsərlərə məxsus remarkaya bənzəmir, epik əsərlər

üçün xarakterik olan proloq kimidir. Poemanın girişində Antanta kimi birləşmiş qüvvələrin öhdəsindən gələn döyüşün tarixinə səyahət etməyə çağırış ifadə olunub. Birinci pərdədə Çörçill və Ruzveltin Osmanlının taleyi haqqında fikir mübadiləsi aparmağı əks olunub. Şair bu obrazların söhbəti zamanı əsas diqqəti onların türkə qarşı nifrətinə yönəldir. Müəllif qüvvələr arasındakı fərqi göstərmək üçün döyüşdən öncəki texniki hazırlığın səviyyəsini təsvir edir. Türkün silahının köhnəlməsi, bir qamçısının, bir topal atının qalması düşmənləri qələbəyə lap arxayın salan məqam kimi xüsusi qeyd olunur. İkinci pərdədə bir aydır döyüş əmri gözləyən Admiral Kardenin türk diyarını çapıb-talamaq istəyi ilə yanaşı, müəllifin özünün də obrazı yaradılır. Türk ordusunun mina gəmisi “Nüsrət”i ölüm-dirim savaşına hazırlamağı, yalnız Qaranlıq limandan başqa hər yerin minalanması, 18 mart tarixində Avropa ordusunun müasir hərbi texnikası; Bouvet, Okean, İnfleksibl, Nelson, Aqamemnon, Quen Elizabet gəmiləri ilə hücumla keçməsi və məğlubiyyətə uğramağı detallarına qədər təsvir olunur. Döyüşün nəticəsini şair çox təsiredici şəkildə canlandırır. Şəhidlərin meyidi içində tək qalan Seyidin bircə nəfər də olsun insan nəfəsi axtarmağı, sağ adam istəməsi müharibənin insanı düşər etdiyi əlacsızlığın son həddi kimi göstərilir. Yaralanmış Əli adlı döyüşçü ilə birlikdə sağ qalan Seyit tanrı tərəfindən türk ordusuna göndərilən xilaskar kimi təqdim olunur. Əsərin ən təsirli epizodlarından biri Seyidin düşmənin vurulmayan Aqamemnon gəmisini məhv etmək üçün 276 kq çəkisi olan mərmini qaldırarkən qollarında bütün türklüyün gücünü hiss edərək döyüşə atılmasıdır. Üçüncü pərdədə Çanaqqaladakı quru döyüşlərinin gedişatı canlandırılıb. Şair məqsədli şəkildə döyüşdən öncəki məşvərətin detallarını nəzərə çatdırır. Fon Sanderslə Atatürkün təklifləri qarşılaşdırılır. Müzakirələrin yekunu olaraq Fon Sandersin təklifi qəbul edilsə də, düşmənin Mustafa Kamalın dediyi istiqamətdən hücumla keçməsi və aprelin 25-də qanlı-qadalı döyüşlərin başlanmağı bütün incəliklərinə qədər əsərdə əks olunmuşdur. Mustafa Kamal Atatürkün Hasan bəyə; *“Hər kəsə döyüşmək savaşmaq deyil, Bilin ki, ölməyi mən əmr edirəm!”* [36, s. 40] deməsi və Hasan bəyin əsgərlərinə Çanaqqala keçilməz tapşırığını verməsi poemada milli vətənpərvərliyin təəcəssümüdür. Əsərin bu hissəsində müəllif

Çanaqqala savaşının taleyində rolu olan yeni surətlər təqdim edir. Həmin obrazlar Mehmetin yolunu gözləyən sevgilisi Türkan və Canbərək adlı itdir. Növbəti döyüş səhnəsi təfərrüatı ilə qələmə alınıb. İngilislərin nizamlı Norfolk kral alayının ser Hamiltonun komandanlığı ilə hücumə keçərkən türk ordusunun komandanı Münib bəyin ciddi döyüş hazırlıqları aparmağına baxmayaraq savaşın qeyri-adi bir sonluqla bitməsi maraq doğurur. Göy üzündəki yeddi buludun düşmən qoşununu çən-dumana bürüməsi, bulud çəkiləndə düşmən qoşunundan əsər-ələmət qalmamağı poemanın ən maraqlı səhnələrindən biridir. Dördüncü pərdədə əsir gətirilmiş Riçardla türk əsgərinin mərdi-mərdanə rəftarı, Hasan bəyin onu həkimə aparmaq tapşırığı verməsi xüsusilə diqqəti çəkir. Müəllif əsirlə Türkanın tüfəng atma yarışında Türkanın qalib gəlməsini əsl gücün qalibiyyəti kimi təqdim edir. Düşmənin növbəti hücumə keçməsi, Hasan bəyin ürəyindən vurulmağı, vəfalı köpəyi Canbərkin onun meyidi yanında ürəyinin partlamağı, atışmadan sonra Yalnız Xəlillə Əhmədin sağ qalması türkün qələbə tarixinin necə ağır itkilərlə yazılmağından soraq verir. Susuzluqdan ürəkləri yanan həmin iki nəfərin parçı bulaq sandıqları yerə tutaraq doldurub içmək istəyəndə qabın qanla dolmuş olduğunu görmələri türkün qələbəsinin nə qədər qanlar bahasına başa gəldiyini sübut edən səhnələrdir. Beşinci pərdədə Pera Palas lokantasında türk qəhvəsi içən Atatürklə ingilis generallarının əhvalatı örnək kimi verilir. Atatürkün döyüşdən kənar yerlərdə də türkün milli qürurunu uca tutaraq, düşməyə qarşı əyilməzlik nümayiş etdirməsi şəxsiyyətin ucalığı kimi nümunə göstərilir. Poemada bir savaşın tarixçəsinə nəzər salınmaqla bütövlükdə türk əxlaqının, türk döyüş sənətinin tarixinə və bu gününə güzgü tutulur.

Həmin zəfərə ithaf edilmiş Yusif Nəğməkarın “Çanaqqala” (2015) poeması on dörd yarımbaşlıqdan ibarətdir. Çanaqqala Tarix Muzeyində müəllifin keçmişə səyahətinin təəssüratı ilə yazılan poemanın “Ön ün” adlı lirik planda verilən girişindən sonra hadisələrin epik məcrası başlayır. Gelibolu yarımadasında baş verən döyüş, türk libası geyinmiş alman zabitinin limanı topa tutaraq rusu, fransızı, ingilisi diksindirməsi, on altı zirehli gəminin hücumə keçməsi və bütün bunların qarşısında türkün “Nüsrət” mina gəmisinin ləyaqətlə dayanmağı poemada epiklik təsiri

bağışlayır. Ölkənin ağır günlərində- 1915-ci ilin aprelində Daxiliyyə naziri Tələt Paşanın təklifi ilə İstanbulun taleyini düşünənlərin toplantı keçirməsi, həmin toplantının iştirakçıları arasında azərbaycanlı mütəfəkkirlərin olması poemada ayrıca yer alıb. Bundan başqa “Bakı xeyriyyə cəmiyyəti”nin türk qardaşlarına kömək üçün yaradıldığı qeyd edilir. Poemanın “Xına” adlı bölümündə oğlunu qurban dəyənlərin övladlarının saçlarına xına qoyaraq vətənin müdafiəsinə göndərməsindən bəhs olunur. Poemanın Azərbaycanla bağlı olan hissələrindən biri “Gülçöhrə” adlı bölümdür. Bölümdə Abşerondan olan iki sevgilinin- Əsədlə Gülçöhrənin həmin savaşa atılaraq şəhidlik zirvəsinə ucalmaqlarından söz açılır. “İman heykəli” adlı bölümündə yazar Seyid Onbaşının abidəsi önündəki düşüncələrini dilə gətirərək onun atdığı üç mərmidən ikisinin boşa çıxmağına baxmayaraq, üçüncüsünün düşmənin əsas gücünü yendiyini iftixarla xatırladır. Bu gün türk cocuqlarının dilinin “vətən” sözünə açılmasının səbəbi kimi həmin zəfərin önəmindən danışır. “Mustafa Kamal eşqinə” adlı bölümündə ona olan sevgidən söz açılaraq, “Son ün” bölümündə Çanaqqala zəfərinin türk soyunun oyanışı kimi mənalandırılmağı ibrətamizdir. Əsərin sonunda Qarabağ müharibəsinə toxunularaq; *“Siz ey Çanaqqala fədailəri, Əl verin Qarabağ şəhidlərinə”* [36, s. 118] çağırışı ilə yeni qələbəyə səsləniş ifadə olunub.

Etibar Etibarlının “Dan üzü ağaranda” poeması (2015) Çanaqqala zəfərinin yüzilliyi münasibətilə yazılmışdır. Poemanın bütün ruhuna lirik üslub hakim olsa da, bəzi təsvirlər və reallıqların təqdimi ilə rastlaşırıq. Bəzən döyüşün özü təsvir olunmasa da, döyüş təəssüratları verilir. Müəllif səkkiz aydır düşmənin alınmaz qalaya tamah salmasını və ölən əsgərlərini lazımsız əşya kimi Boğaziçinə tökməsini özgə torpaqlarına göz dikən işğalçının təbii aqibəti kimi görk edir. Eləcə də, atasından, qardaşından sonra cəbhəyə getmək növbəsi çatan Əhmədin bir bayraqdartək işini şərəflə yerinə yetirməsindən söz açır. Poemada diqqəti çəkən əsas məsələ bayraqdarla komandirin söhbətləridir. Onlar Qərbin türkə qarşı məqsədyönlü planları barədə danışaraq Sultan Mehmet Fatehin İstanbulu fəthindən sonra bu savaşın bünövrəsinin qoyulduğu haqqında fikir mübadiləsi aparırlar. O zamandan rusların və Hindistanı əsarətdə saxlayan ingilislərin gözüne yuxu getməyərək əsrlərlə

bu savaşı gözləmələri, İstanbulu türklərdən geri almaq iddialarına düşmələri onların tarixi səhvləri kimi əksini tapır. Yüzbaşının kəşfiyyata göndərdiyi beş dəliqanlıdan ikisinin azərbaycanlı olmağı həmin müharibədə Azərbaycanın qardaş köməyinə yetişməsinin simvolu kimi verilir. Həmçinin söhbətdə osmanlılarla birgə üç min azərbaycanlının döyüşməsi və Azərbaycanın Rusiya və İran arasında bölüşdürülməsi əsas mövzu kimi qabardılır. Söhbət əsnasında həmin parçalanmadan sonra ermənilərin məqsədli şəkildə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsini vurğulayırlar. Şair müharibə görüntülərinin geniş təfəsilatını verməsə də, türk qızının tufəngə sarılaraq, Seyidin mərmini topa yerləşdirərək son qələbəni çaldıqları zaman Mustafa Kamal Paşanın ölməyi əmr edirəm xəbərinin yayıldığını qeyd edir. Düşmənlərin məğlubiyyəti qısa və konkret poetik dillə qələmə alınır: “*Əski parçası kimi tapdanır bayraqları*” [36, s. 148]. Döyüşdə ölən düşmən əsgərlərinin meyitlərinə türklərin ləyaqətlə sahib çıxıb dəfn etmələri xüsusi rəğbətlə təqdir edilir. Lakin xain düşmənin bayraqdar Əhmədi ürəyindən vurmağı, onun isə son anında bayrağını enməyə qoymamağı türkün digər millətlərdən üstün cəhəti kimi dəyərləndirilir. Əsərin sonunda müəllifin nikbin düşüncələri ifadə olunub. Həmin savaş zamanı çoxlu itkilər verilsə də, bu gün böyük Türkiyə kimi bir dövlətin mövcudluğu türklüyün əbədi qələbəsitək xarakterizə olunur.

Milli mənsubiyyətin təbliği mövzusunı bütün yaradıcılığı boyu diqqətdə saxlayan Zəlimxan Yaqubun digər türk etnoslarının problemlərinə həsr edilmiş “İçimdə ağlayan Krım” məktub-poeması vətənpərvərliyi təbliğ edən əsərdir. Əsərin epigrafinda şair poemanı Çingiz Dağçının adına bağışladığını qeyd edib. Poema Ç.Dağçının Z.Yaquba və Z.Yaqubun ona cavab məktubu ilə başlayır. Bu isə epistolyar janrın poemaya daxil edilməsi faktı kimi diqqəti çəkir. Hər iki məktub nəsrəldir. Əsərdə on altı yarımbaşlıqdan istifadə edilmişdir. “Niyə ağlayırsan, Ağlayan qaya?” başlıqlı ilk bölümdə türkcə qənim olan illərə, əsrlərə ünvanlanan suallara “Çingiz Dağçının qayadan gələn səsi” cavab verir. Bununla şair türkün dərini çatdırmaq üçün bədii kodlaşdırmadan istifadə edir. Müəllif türkün tarixi Krım dərini rəmzi simvollarla söyləyir. Danışdırmağa bir qocaman Krım sakini tapa

bilməyən şair Ağlayan qaya ilə tarixi həqiqətlər barəsində söhbət edir. Poemanın bu yerində Yavuz Bahaduroğlunun “Osmanlı Padşahları” adlı əsərindən nəslə parça verilmişdir. Həmin hissədə dünyanın ən böyük həqiqəti, bu gün bir nağıl olan Krım türklərinin problemləri qabardılır. “Dəyişən adların taleyi” bölümündə şair məqsədli olaraq bir çox qədim türk toponimlərinin adını çəkir. Eləcə də, “Daşlar danışdı Bağçasarayda” bölümündə Ağyarın Sevastopol, Yeniqalanın Kerç, Ağməscidin Simferopol kimi adlarla əvəz edilməsini məqsədyönlü işlərin nəticəsizlik diqqətə çatdırır. “*Moskva Krıma vergi verəndə, Düşmən yuxudaydı, ayılmamışdı. Yox idi Pyotr, Yekaterina, rus bir dövlət kimi sayılmamışdı*” [204, s. 348] - misraları ilə tarixi realıq sadalanır. Krımda tac qoyan Yekaterinanın məmləkəti dədə malitək tutandan sonra türkə türklüyünü haram eləməsi yada salınır. Əlli il Krımın dərdini yazdığını etiraf edən Çingiz bəyin vətən üzünə həsrət qaldığı qeyd edilir. Şair bu əsərində türkün bir sıra mühüm strateji məkanlarının və əvəzsiz tarixi şəxsiyyətlərinin gələcək nəsillərə nümunə üçün adlarını çəkir. Krımın iki dahi şəxsiyyətinin türkçülük uğrunda apardıqları mübarizəyə görə məhv edilməsi diqqətdən yayınmır. İşində, dilində, fikrində birlik olan İsmayıl Qaspiralının əvəzsiz xidmətləri sübutlarla əsaslandırılır. Rus “parçala!” – deyərkən, onun “birləş!” və ya türkə “türklüyünü fikirləş” – deməsi tarixin iradəsinə qarşı göstərdiyi əzmkarlıq kimi mənalandırılır. “Bəkir Çobanzadənin qərib ruhu” adlı hissədə onu səkkiz dil bilən elmin sultanı kimi xarakterizə edir. Onunla müstəntiqin dəyişməsini türkə qarşı çevrilmiş qüvvələrin türklüklə qarşıdurması kimi mənalandırmaq olar. Əsərin sonuna yaxın yenidən Çingiz bəylə müəllifin bir-birinə sual cavabları ünvanlanır. Hələ də insafsız tarixçilərdən halallıq gözləyən bəşər tarixinin bir gün həqiqətə sahib çıxacağına inam ifadə olunur. 2010-cu ilin may-avqust aylarında yazılan əsər ümumtürk ruhunun güclü ifadəsinə görə seçilir. Əsərdə vətənpərvərlik motivi milli özünüdərkə əlaqəli şəkildə ortaya çıxır.

Zəlimxan Yaqubun “Sürgünlə söhbət” əsərində Azərbaycanda deyil, onun hədudlarından kənarda yaşayan həmvətənlərinin problemləri qabardılmışdır. Bu əsər barədə akademik Budaq Budaqov yazır: “*Mənə məlum olan şairlər arasında xalq şairi Zəlimxandan başqa ikinci şəxs olmayıb ki, bu mövzuda poema yazsın...*

Zəlimxan “Sürgün” sözünü Qırğızıstanda eşitməklə bu poemanı başladı və onu vətəndə axıra çatdırdı” [221, s. 28]. Poemanın qəhrəmanı Sürgün adlı əslən Azərbaycandan olan şəxsdir. Sürgünün ailəsi vətənindən didərgin salınanda o ana bətnində imiş. *“Sürgün edilənləri Orta Asiyaya aparan qatarda öz həyat yoldaşını, oğlunu və iki qızını itirən hamilə Ana qatarın mənzil başına çatmağına bir həftə qalmış qatarda dünyaya bir oğlan uşağı gətirir. Ana son ümidgahı olan uşağın adını Sürgün qoyur...”* [33, s. 235] Bu epizod sovet rejiminin hətta hamilə qadınları belə öz mənafeyi üçün qurban verməsinə işarədir. Şair Sürgünün timsalında azərbaycanlıların düşar olduğu bəlaların səbəblərinə və nəticələrinə güzgü tutmuşdur. *“Tayqada təklənən türkün ruhundan, Türküstan xəbərsiz Turan xəbərsiz”* [33, s. 238] misraları ilə müəllif bir-birindən xəbərsiz qalmağa təhkim edilmiş türk etnoslarının taleyindən nigarançılığını ifadə etmişdir.

Müstəqillik dövründə vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış poemalardan biri Nəriman Həsənzadənin “Bəyanat” poemasıdır. Əsər Moskvanın yetmiş il bizi aldatmasının etirafı ilə başlayır. Poemada sovet dövrünün çatışmazlıqlarına etiraz edilir. Yetmiş il planların ödənilməsindən, qızıl medalların kisə ilə paylanmağından, “kürsüyə qalxanda atışıb, kürsüdən düşəndə yatışanlardan” bəhs olunur. Bütün bunlar azmış kimi, Kəmərlı torpaqlarından ermənilərə pay verilməsinə poemada yazarın kəskin hiddəti diqqəti çəkir. Şair əsərdə Məsumə xanımın onlara kitabxanada gizlincə Borsunlu Daşqını, Yusif Vəziri oxutmağını xatırlayır. Poemada Stalinin, Mikoyanın məkri ilə azərbaycanlıların qovulub, öz torpaqlarından sürülməsinə kəskin etiraz hiss olunur. *“Azərbaycanlıyam, - deyən hər kəsə “Böyük Ermənistan” dar gəldi sonra”* [67, s. 415]- sətirlərində əks olunan ziddiyyət həqiqətin ifadəsidir. Sovet dövrünün bu cür amansız gerçəkliklərinə tab gətirməyən Azərbaycan xalqının dəniz sahilində dənizə dönərək istiqlal mücadiləsinə başlamağı zərurətin icrası kimi yozumlanır. Əsərin sonunda şair yalnız xiyaban boyu gül qoyarkən əyilməyin tərəfdarı olduğunu bəyan edir. Mübarizəyə səsləyən ayrı-ayrı çoxbəndlik şeirlərdən ibarət olan poemanı sadəcə mövzu yaxınlığı bütövləşdirir.

Müstəqillik dövründə yazılmış poemalarda diqqət çəkən vətənpərvərlik motivlərindən biri Azərbaycanın ikiye parçalanmasına etiraz ruhudur. Azərbaycanın bütövlüyü yazarların daim diqqətində olmuşdur. Qulamrza Səbri Təbrizi də cənubi Azərbaycanda baş verən hadisələrə biganə qalmamış, şimali Azərbaycanın da problemlərindən bəhs edən əsərlər yazmışdır. Q.S.Təbrizinin Azərbaycanın parçalanmasından bəhs edən “Ruhun tüğyanı” poeması 33 yarımbaşlıqdan ibarətdir. Əsərdə hər bölüm konkret mövzuya həsr edilsə də, onları birləşdirən əsas cəhət parçalanmış Azərbaycanın harayını dünyaya çatdırmaqdır. Poemanın ilk sətirələrində Azərbaycan tarixinin çox qədim olmağı, dünyanın ilk mədəniyyətini əski türklərin, yəni şumerlərin beş min il əvvəl yaratmağı qeyd olunub. Poemada güclü təəssübkeşlik hissi duyulur. Müəllif türkün qədim mədəniyyətinin yunandan təsirlənməsini isbat etmək istəyən türk dünyasının tələbələrinə belə yanlışlığa yol verməməklərini tövsiyə edir. “Firdovsinin şovnizmi” bölümündə fars şairi Firdovsinin Turanı vəhşi insanlar məskəni kimi qələmə verməsinə etiraz edən şair, “Şəms Təbriziyə” başlığıyla verilən hissədə cahillərin din, azadlıq, siyasət libasında gizlənərək qardaşlığa, dostluğa qarşı ikiüzlülük etməsinə etiraz edir. “Səttar xana”, “Firudin İbrahimiyyə” və “İqbal Lahutiyyə” adlı hissədə adı çəkilən şəxslərin taleyi ilə Azərbaycanın mücadilə hərəkəti üzvi şəkildə əlaqələndirilib. Ölümə gedərkən gözəl kostyum, qalstuk geyib gələn Firudin İbrahiminin üç dəfə “Yaşasın Azərbaycan!”-deyərək kəndiri öz əli ilə boynuna salmağının düşməni daha da qorxutmağı poemada son dərəcə milli ruhla təbliğ edilir. Müəllif “Bakı-Təbriz” adlanan bölümündə Təbrizdə uşaq olarkən Bakını görməyi xəyal etməsindən, sonralar Təbrizi görməyə həsrət qalmağından vətəndaşlıq yanğısı ilə söhbət açır. “Ayrılıq dərdi” başlıklı bölmədə 1938-ci ilin şaxtalı bir günündə Moskvanın əmri ilə iranlı soyadı daşıyanları gəmiyə doldurub ölkədən çıxarmaqları və illər keçsə də, o gedənlərin doğmalarının hələ də onların qayıtmağını gözləməsi ağırlı misralarla təsvir olunub. “Ziya Sədrin xatirələrindən”, “Seyid Cəfər Pişəvəriyyə”, “Səfərxan Qəhrəmaniyyə”, “Mərziyyə Üskuyiyyə”, “Bəhrüz Dehqaniyyə”, “Səməd Behrəngiyyə”, “Əzizə Cəfərzadəyə”, “İsmayıl Şəmsə” adlı bölümlərdə həm bu şəxsiyyətlərin mübariz ömür yoluna nəzər

salınır, həm də bir sıra tarixi ədalətsizliklərə və yanlışlıqlara qarşı kəskin etiraz edilir. Sonrakı bölümlərin adı toponomik olmağı ilə diqqəti cəlb edir. “Savalan”, “Səhənd”, “Eynalı dağı”, “Ərk qalası”, “Ürmiyə gölü”, “Ağrı dağı”, “Bəzz qalası”, “Xudafərin körpüsü” başlığı ilə verilən hissələrdə hətta ermənilərin təcavüzkarlıq siyasətinə yer ayrılıb. “El gölü”nün adının sonralar qəsdən Şah gölü, Fars gölü, İslam gölü kimi dəyişdirilməsində əsl məqsədin El gölünü tarixdən silmək olduğu vurğulanır. Poemada göstərilir ki, polis müxtəlif bəhanələrlə gəncləri oraya getməyə qoymurdu. El gölünün orijinallığını “*Bir az sonra, Bu cinayət daha çox Siyasi müstəviyə keçdi. Tapıldı- Azadlıq istəyən gənclərin Cənazəsi El gölündən*” [188, s. 200] - misralarında daha aydın görmək olur. “Təbrizin xalçaları” adlı bölümündə həmin xalçaları toxuyan uşaqların yaralı barmaqları ilə işləməyə məcbur edilməsi faktı istibdadın əsl gerçəkliyini ortaya qoyur. “Şəhriyar”, “Balaş Azəroğluna”, “Əbülfəz Elçibəyə” aid bölümlərdə Güneydə ana dilində məktəblərin olmamağı, parçalanmış Azərbaycanın bütövləşməsi, türk dünyasının azadlığı problemlərinə diqqət ayrılıb. “XXI əsrdə edamlar”, “Şəhid Əmaniyə”, “Bütövlük məramı” adlanan hissələrdə min bir əziyyətlə böyüdülmüş övladın bəhanələrlə gülləyə qurban edilməsindən, şəhidlərin qanının yerdə qalmayacağına əminlikdən, ana dilində məktəblərin, söz, fikir azadlığının yoxluğundan bəhs edilir. Poemanın “İran cəlladlarına xitab” adlı son bölümündə onlar üçün Qiyamət gününün Təbrizdə olacağı xəbər verilir. Poemada ikiyə bölünmüş Azərbaycanın birləşib bütöv dövlət yaratmağı əsas ideya olaraq irəli atılmışdır. Ümumilikdə poemada XX əsr Azərbaycanının ən ağır problemlərinə toxunulmuşdur. Həmin problemlərin həll yolu isə milli birlik və bütöv dövlət ideyası ilə birləşdirilir.

Bu poemada əksini tapan cənub mövzusu bir sıra şairlərin diqqətini cəlb etmişdir. Elnarə Akimova Əlizadə Nurinin poemasının timsalında həmin mövzunun hələ də gündəmdə olması qənaətinə gəlir: “*Əlizadə Nurinin “Təbriz dəftəri” poeması (“Ulduz” jurnalı, 2013, № 2) yüzillik yaşı olan bir mövzunun işlənməsi baxımından önəm kəsb edir*” [10, s. 66]. Bundan başqa Söhrab Tahirin yaradıcılığında özünəməxsus yer tutan “Ata” əsəri milli təəssübkeşlik baxımından səciyyəvi əsərlərdəndir. Əsər barəsində Bahar Bərdəlinin söylədiyi– “*Şair Türk xalqlarının soy-*

kökünə, ilkinliyinə qayıdışı ilə böyük “Ata” epopeyasını yazmışdı” [26, s. 99] - fikirləri həqiqəti əks etdirir. “Ata” poema-eposunun I kitabı altı girişlə başlayır. Hər girişin öz adı var. Bu adlar– “Dünya”, “Azərbaycan”, “Cənab Heydər Əliyev”, “Allah”, “Dilim”, “Ulu babam”- altında şair dünyaya, tarixə səyahətə çıxır və müraciət etdiyi bu adlardan mənəvi güc, dayaq, kömək gözləyir” [26, s. 101]. Daha çox folklora istinadən yazılmış poemada türkçülük əsas meyardır. Ümumiyyətlə, cənubi Azərbaycan həsrəti, Təbriz sevgisi son illər yazılan poemalarda əksini tapan mövzulardandır. Saleh Səccadinin həmin mövzuda işlənilmiş “Dan yolu” poemasında bədbin notlar üstünlük təşkil edir: “*Məqbərə dəmirli bir qəfəsdəyəm, Qorxuram, get-gedə qəfəs daralır*” [182, s. 53]. Nazim Rizvanın “Yarımçıq vüsəl” poemasında isə Təbrizlə bağlı xatirələr qələmə alınır, yeri gəldikcə şəhərin adının mənalandırılmasına yozum verilir: “*O gah Təbriz oldu, gah da Tərmakis, Bu sözdə “tər” də var, bu sözdə “ər” də*” [167, s. 150]. Bu kimi faktlar onu göstərir ki, müstəqillik dövrü Azərbaycan poemalarında vətənin taleyi ilə bağlı mövzular həmişə diqqətdə saxlanılmışdır.

Müstəqillik illərində əksər yazarlar Qarabağ müharibəsinə və bu müharibənin törətdiyi fəsadlara aid yazdıqları poemalarla vətənpərvərliyi təbliğ etmişlər. İsa İsmayılzadənin “Haran ağrıyır, vətən”, Əli Daşqının “Əsir torpaq” poeması vətənin yaralarına həsr olunmuşdur. Əli Daşqının sərbəst şeir şəklində yazılmış “Əsir torpaq” (“Qarabağ”) poeması Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş rayonların adı ilə adlandırılan on iki yarımbaşlıqdan ibarətdir. Şuşa, Laçın, Xocalı, Kəlbəcər, Xankəndi, Ağdam, Zəngilan, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Xocavənd, Ağdərə rayonlarının hər birinin işğal tarixi göstərilməklə onların faciəvi bədii obrazı yaradılmışdır. Poemanın ilk bölümündə Şuşa şəhərinin Qacara da təslim olmayan əzəmətli keçmişinə nəzər salınaraq sonrakı aqibətinə yangılı haray çəkilib: “*Əsir Şuşa! Qala Şuşa! Ana Şuşa! Bala Şuşa! Təslim etməz Türk elləri öz qalasını bayquşa!*” [37, s. 5] – misralarında qətiyyətli inam əks olunub. Poemanın bütün ruhunda şair parçalanmış ölkənin övladı kimi çıxış edərək, ikiyə bölünmə azmış kimi, bir də Qarabağın işğal edildiyini dözülməz müsibət obrazıtək yaratmışdır. Tarixlə bu gün arasında həm genetik, həm də məntiqi əlaqəni bədii fonda təqdim edərək yazır: “*Soyulduq başdan ayağa Hər*

birər Nəsimi olduq Fəqət Hələbdə deyil də, Qarabağda Kəsildik ər Babəkin qolları kimi Fəqət Bağdatda deyil də Xocalıda!” [185, s. 556] Müəllif əsərin Xocalıdan bəhs edən bölümündə Xocalı faciəsi baş vermiş gecəni xalqının al qanlı pasportu adlandırır. Başına gətirilən belə fəlakətlərə baxmayaraq türkün birliyinə və bu birliyin sayəsində qələbəyə inam poemanın mərkəzi xəttini təşkil edir. Azərbaycan ikiye bölünsə də, Təbrizin hər an köməyə hazır olmasını, öz canbir qardaşlarının harayına yetməyə can atmasını müəllif iftixarla vurğulayıb. Türkün yaşam missiyası haqqında qənaətini bölüşüb:

Türkün sözü barış olmuş, yenə odur
Türkə qurşun sıxanlar hər gün qudurur
Yoxsa türkün işi xaqan, bilgə
Ulu insanlar bəsləyib
Uluslara sunmaq olmuş [185, s. 617].

Tarixi görəvi xaqanlar, bilgələr yetişdirib dünyanı ədalətlə idarə etməyə çalışan türklərin çağdaş problemlərinə qarşı dünyanın söz birliyi nümayiş etdirməsinə də əsərdə münasibət bildirilib: “*Çıxır əski məzarlardan Türk insanı! Ört-bas edib gizlətmişlər bunca qanı! Bir də bizi öldürmüşdür Türklər deyə, Bayraq açıb, Səs çıxarıb Şivən edib ağlayırlar ölkələrdə! Bir də Bizi qovdu Türklər deyə qalxıb danışırırlar!*” [185, s. 645] Şair türkü özünə düşmən seçən erməninin dünyanı türkə nifrətə sürükləməsinə etiraz edir. “*Pan*” söyləyib, “*Türkçü*” deyib *Ad qoydular minlər illik tarixsəl varlığımıza!*” [185, s. 669]- sətirləri ilə Erməni-xristian birliyinin məqsədli antitürk siyasəti ifşa olunur. Poemanın bütün bölümlərində işğal altında olmuş hər bir rayonun türk birliyi sayəsində işğaldan azad olunacağına inam ifadə edilib.

Belə mövzularla yanaşı, Azərbaycanın tarixi, coğrafiyası, təbiəti, sərvətləri, milli mənşəyi daha çox qabardılan poemalara da rast gəlinir. Müstəqillik illərində vətənin tərənnümünə həsr edilmiş poema müəlliflərindən biri Oqtay Rzadır. Onun kiçikhəcmli “Yuvamsan, beşiyimsən” poemasında vətənin təbii gözəlliyi və milli sərvətləri mövzu predmetinə çevrilib. Əsərdə Azərbaycanın təbiətinə mütəxəssis

dəqiqliyi ilə bələd olan bir sənətkarın tərənnümləri ilə qarşılaşırıq. Şairin poeziyasındakı bu özəllik barədə Arif Əmrahoğlu yazır: *“Oqtay Rzanın təbiət elmləri ilə peşəkarcasına məşğul olması onun yaradıcılığına, ümumiyyətlə, isə Azərbaycan şeirinə bənzərsiz çalarlar gətirib”* [43, s. 4]. “Yuvamsan, beşiyimsən” poemasında şair “müqəddəs, füsunkar yurdum” adlandırdığı vətəninin xüsusiyyəti ilə seçilən məkanlarının ilk misralardanca portretini yaradır. Qobustanın, Kür-Arazın, Atəşgahın, Neft daşlarının, Naftalanın özəlliyini dəqiqliyinə qədər təsvir və tərənnüm edir. Daha sonra Daşkəsəndə zəylik, Qoşqarda alunit, Kəlbəcərdə istisu kimi təbii ehtiyatları sadalamaqla yanaşı, Qəçrəş, Sirab, Badamlıtək təbii suların adlarını çəkir. Ən əsası müəyyən tarixi həqiqətləri maraqlı fakt kimi təqdim edə bilir; *“Dəlidağda qaranlıq Mağaraya girmişəm; Qəribə, maraqlı daş- “Dəvəgözü” görmüşəm. Daş dövrünün adamı Ondan bıçaq düzəldib...”* [173, s. 8]. Filizçaydakı dəmir, kükürd, qurğuşun ehtiyatlarının Balakəni zəngin mədəinə çevirdiyini yazan şair dinamit partladır qayaları yaran dostlara sayıq olmağı tövsiyə edərək bu yazısını füsunkar vətəni üçün ürəyinin kiçicik nəğməsi adlandırır. Doğrudan da, əsər sanki Azərbaycan təbiətinin bələdçisi təsiri bağışlayır.

Azərbaycanın təbiəti ilə yanaşı milli atributlarının da poemaların mövzusu olması nəzərə çarpır. Bunlardan biri olan İltifat Salehin “Bayraq meydanı” poeması heca vəznində, ənənəvi formada proloqla başlayan əsərdir. Proloqda bayraqla Bayraq meydanının Xəzər dənizi ilə yaratdığı həmahənglik vəsf olunur. On bəndlik “Bayrağım” rədifli qoşma olan birinci hissədən sonra, Azərbaycan xalqının tarixən çox imtahanlardan keçməsindən bəhs edən ikinci hissə gəlir. Növbəti bölümdə tarix varaqlanır və keçmişə nəzər salınaraq yadellilərin gətirdiyi bəlalara nümunə göstərilir: *“Yad bayraqlar ölkəmi Doğradı tikə-tikə. Yad bayraqdan töküldü Üstümüzdə təhlükə”* [181, s. 6]. Dördüncü bölümdə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın dövlətçiliyini bərpa etməklə bayrağının ucaldılması, sonra sovet dövlətinin Azərbaycanı işğal etməsi və yenidən müstəqillik qazanması təsvir edilir. Müstəqilliyin ən önəmli elementi kimi bayrağın əbədi ucalığı göstərilir. Poemada

bayraq və Bayraq meydanı elementi əsasında ölkənin tarixinə və bu gününə yaradıcı münasibət ifadə olunmuşdur.

Müstəqillik dövrünə aid əsərlər içərisində Fəxri Müslümün “Azərbaycan-ulu Türküm” poeması Azərbaycan həqiqətlərini türkçülük kontekstində nümayiş etdirən poemalardandır. Poemanın ilk misraları olan “*Dərdin dərdimdən böyük, ağrın ağrımdan böyük Azərbaycan- ulu Türküm*” [100, s. 123]– xitabı əsərin üç hissəsinin əvvəlində təkrarlanıb. Şair xəyallarının yeraltı tuneldə sükansız bir qatar kimi qaldığını etiraf edərək vətəninin dünənini və bu gününü işıqlandırmaq üçün həm sərbəst şeir formasından, həm heca vəznli şeirlərdən istifadə etmişdir. 2010-cu ilin fevral-dekabr aylarında yazılan əsərdə səkkiz sərbəst şeir və altı çoxbəndli qoşma, iki gəraylı yer almışdır. Əsərin ideya və məzmununda şair bu günlə uzaq keçmiş arasında uyuşmayan həqiqətləri nümunə kimi qabardır. Öz məmləkətinin o taylı, bu taylı, neçə taylı olaraq parçalanmasının yalnız dövlətlər halında deyil, həm də xalq olaraq pərən-pərən ediliyini yada salır: “*Ancaq Bizlər də bir olanmadıq, Azər olduq, Qırğız olduq Özbək olduq, Kumuq olduq, Tatar olduq, Türk olduq, Türk Mən olduq, Kərkük olduq...*” [100, s. 129] Türkün bütövlüyünü parçalayanların bəzən yadellilərin təhriki ilə türklərin özləri olduğu təəssüflə etiraf edilir. Türkün böyük atillələrinin bir araya gəlmək əvəzinə qarşı-qarşıya, arşın-arşın, qarış-qarış gələrək bir-birinə qənim kəsilməsi bağışlanılmaz tarixi yanlışlıqlar kimi ibrət göstərilir. Türkün tarixində önəmli rol oynasa da, böyük səhvlərə yol verən Topal Teymurun, Kor Bayazidin, Sultan Səlimin, Şah İsmayıl Xətayinin adlarını çəkərək etdikləri yanlışların hələ də izlərinin qaldığına eynam vurulur. Azərbaycanın müasir problemlərinin həmin səhvlərin məntiqi nəticəsi olaraq yarandığına təəssüflənib, onların ən qlobalının Qarabağ münaqişəsi olduğu ayrıca nəzərə çatdırılıb. Şair poemada ta qədimdən üzü bəri türkün əsas problemlərini qabartsa da, sonda yenə ümid yeri görür. Ümumiyyətlə, müstəqillik dövrü poemalarında nə qədər böyük faciələrə toxunulsa da, sonda müəlliflər türkün ədalətli qələbəyə nail olacağına inam ifadə edirlər.

Müstəqillik dövründə vətənpərvərlik mövzusunda yazılan əsərlərdən bəhs edərkən doğma elə-obaya, kəndə-kəsəyə bağlılığı əks etdirən poemalara da diqqət

ayırmaq lazımdır. Belə mövzuda yazılmış Sabir Zamanlının “Qarayazıya məktub” poeması proloqla başlayır. Proloqda müəllif dərdləri ilə adaş hesab etdiyi 1744-cü il hadisələrinə toxunur. O vaxtlardan kilsənin zənginin azan səsinə boğaraq mahalın qüsulunu pozmağından söz açır. Qarayazı igidlərinin qılıncını yerə qoyması qeyrətin öz xəcalətindən yığılmağına bərabər tutulur. Bununla belə həmin yurdun hər qarışında babaların mamır basmış nərəsinin dipdiri qaldığına inam vardır. Poemada qədim türk toponimlərindən “Şeyx Sənan” dağı, “Sınıq körpü”, “Naltökən”, “Ağlağan dağı”, “Arxaşan”, “Palıdlı”, “Soğanlıq”, “Qarasu” kimi yerlərin adına və onların coğrafiyası haqqında bilgilərə rast gəlmək olur. Qədim türk torpaqlarına bugünkü ədalətsiz münasibətə şair belə etiraz edir: *“Boğazı qurumuş acı həqiqətdi “Qarayazı” mahalına “Qardaban” yamağı”* [218, s. 36]. Həmçinin Qarayazı bölgəsinin adlı-sanlı igidlərindən olmuş Qaçaq Nağı, Təmən uşağı kimi tanınan Mustafa, İsmayıl, Məhəmməd, Hübət, Qaçaq Sadıq Sadıqlı, Qaçaq Sədi, İmanı oğlu Əhməd, Hacıbayramlı Aslan İsa oğlu, Qarallın Binnət, Qarallın Süleyman, Haqqalanlı Alı, Haqqalanlı Abdulla, Qaraseyidli Nuru, Xəlifəlili Məhəmməd, Dəlivelili Dilənçi, Mirzəlievi Nadir, Əbdüləzim oğlu Ömər, Pisir Abdulla kimi cəsur insanlardan bəhs edilir. Bunlardan başqa bölgənin digər alim, yazar və aşuqlarının adları çəkilir. Ümumiyyətlə, poemada əski Azərbaycan torpaqlarının qonşu ölkələr tərəfindən zəbt edilməsinə qarşı müəllif mövqeyi hiss olunur. Əsərin epiloqunda *“Sığallı tarixin dolaşmış yerində ilişib qalıb lal həqiqətin kor baxışları...”* [218, s. 96] - fikirləri ilə şair həqiqətin dilinin lal, gözünün kor olmasına etiraz edir.

Belə mövzuda olan poemalarda yurd yerlərinin boş qalmasının səbəbkarı kimi həmişə xarici düşmənlər göstərilir. İnsanların öz doğma yerlərini könüllü şəkildə tərk etmələri də təsvir olunur. Namiq Hacıheydərlinin “Dağ Kolanı dastanı” kiçikhəcmli poeması 2008-ci ilin iyun ayında tamamlansa da, müəllif mövzu haqqında yazır: *“...Bu mövzuya təkrar-təkrar qayıdacağam, inşallah”* [59, s. 6]. Əsər “Yurd harayı”, “Yağı basmaz el idim...”, “Tək ağacın şikayəti” adlı üç kiçik parçadan ibarətdir. XX əsrin əvvəllərində 300 evdən ibarət olan Şamaxı rayonunun Dağ Kolanı kəndinin biganəlik ucbatından yaşayış yeri kimi tarixdən silinmək üzrə olmağını

göstərmək əsərin yazılma səbəblərindən biridir. Yurddaşlara səsləniş ruhunda yazılmış poema müəllifin ulu Kolanıya yolunun düşməyinin təsviri ilə başlayır. Şair Girdənin timsalında qədim yurd yerlərinin övladsızlıq ucbatından necə viran olduğunu nümayiş etdirir və buna çarə axtarmağa çağırır. Dağ Kolanı övladlarına səslənir ki, yenidən yurda qayıdıb, zəmiləri dirçəltsinlər, yol, su çəkib oranı cənnətə döndərsinlər. Obrazlaşdırılan kənd bir qarın çörək, rahat yaşayış üçün onu tərk edən camaatdan incikliyi dilə gətirir. Poemada qeyd edilir ki, Salyanın Varlı kəndinə köçənlərin beş evə xərclədikləri pulla Kolanıya su çəkmək olardı. Poemada Şıxbörkü, Qışlaq, Küdrü, Qalacıq, Qızqayıt yeri, Baba dərəsi, Qovurğa piri, Yelli qaya, Şorbulaq, Kaldarlıq, Cinişdər divarı, Ərəbdəği və s. kimi yerlərin adları məqsədyönlü şəkildə çəkilir ki, köçmüş əhalinin törəmələri həmin yerləri tanımasa da, adlarını unutmasınlar. “Tək ağacın şikayəti” bölümündə indi oranın yeganə canlı sakini olan ağac Girdə ilə bağlı xatirələrini dilə gətirir. Poema “Girdədə qaldı” və “Qayıt Girdəyə” rədifli qoşmalarla tamamlanır. Əsərin sonunda umidverici bir nikbinlik duyulur. Poemanın vahid süjet xətti və obrazları yoxdur. Lakin tarixi məkanlar şəxsləndirilir. Şair demək istədiyi əsas mətləbləri həmin toponimlərin dili ilə deyir. Bu baxımdan Əjdər Ağayevin əsər barədə fikirləri maraqlıdır: *“Hələ öncədən yazdığı şeirlərində və ata-baba yurdu Kolanıya həsr etdiyi kiçik poemada yurd nisgilini, yurdun sərvətini, Vətən sevgisini yüksək poetik təqdimatla insan duyğularına hopdura bilmişdir”* [60, s. 3]. Qədrini bilmədiyimiz yurd yerlərini əcnəbilərin mənimsəyib, sonra baha qiymətə özümüzə satmaqlarını nəzərə alsaq, müəllifin çağırışının nə qədər haqlı olduğunu görə bilərik. İnsan tarixən məskunlaşdığı torpaqları tərk etdikcə milli dəyərlərindən uzaqlaşır. Genetik yaddaş öz doğma torpağında daha çox qidalanır. Bəlkə də, tarixən türklərin, xüsusən də, azərbaycanlıların deportasiyası bu səbəblərdən həyata keçirilmişdir.

Belə cəhətləri əks etdirən əsərlərdən biri Yusif Həsənbəyin “Sonu görünməyən karvan” poemasıdır. Əsər бүркүlü bir dərədə ağır-ağır gedən köçün təsviri ilə başlayır. Öncə bu, çox sirli, müəmmalı köçə bənzəyir. Nə köçü olduğu, haradan gəlib, hara getdiyi məlum olmur. Sadəcə çox əzablı bir yolla gedən köç sanki yolun tən ortasında

qırılır. Qartalbaxış, oynaq yeriş, gümüşyəhər Kəhərin çarəsi bilinməyən dərdə tutulmağı hadisələrə düyün vurur. Həmin öndər Kəhəri dirçəltmək üçün hər cür davadərmana əl atsalar da, bir nəticə olmadığını görəndə öndərə hər an sadıq görünənlərin səbir kasasının daşmağı onların amansız rəftarının təsviri ilə ifşa olunur. Mehtərlərin Kəhərin belində şüy zoğal çubuqları ilə zol-zol gürzələr sarmaşdırmaları qeyri-insani hərəkət kimi tənqid edilir. Köç edənlər kəhərə əl qaldıran satqın yüzbaşı ilə mehtəri divara dirəyib şallağa bələyir ki, bu, ədalətli davranış kimi qiymətləndirilir. Satqınlar allahdan aman istəsələr də, onların yad ölkələrə oğul yox, qul olmaqdan başqa çarələri qalmır. Aqıl qocalarla elcanlı cavanların köçü başsız qalmağa qoymamağı, köçəri həyat tərzinin sarsılmaz qayda-qanunları poemada incəlikləri ilə əks olunub. Heç kimin o qaydalara zidd hərəkət etmək haqqı olmadığı, ümuminin mənafeyinə xələl gətirəcək səhv edən yad məmləkətlərə qul olmaq aqibəti gözlədiyi mental dəyərlərin tərənnümü şəklində özünü göstərir. *“Birliyin qüdrətinə Mərhaba deyə-deyə. Tələsir bu gün o köç yaşıl dağlar başına”* [65, s. 51] misraları ilə köç edənlərin yenidən özlərinə düzən-həyat quraraq yaşayışlarına davam etmələri ifadə olunub. Bir karvanın xəstələnmiş bir atına sahib çıxma bilməyən həmin xalqın problemlərini çözmə bilməyəcəyi ideyası əsərdə həllini tapmışdır.

Bu dövrdə vətənpərvərlik mövzusunda qələmə alınan orijinal əsərlərdən biri də Vaqif Bəhmənlinin 2014-cü ildə yazdığı “Azərbaycan tarixi kitabı” poemasıdır. Əsasən sərbəst şeirlər formasında yazılan poema 27 kiçikhəcmli bölümdən ibarətdir. Poemada Azərbaycan tarixinin qaranlıq nöqtələrinin çox olmasının səbəbi kimi dəyişik əlifbalardan istifadə edilməsi göstərilir. Hansı əlifbada yazılmağından asılı olmayaraq hərənin bu kitabı özünə sərf edən kimi oxumağa üstünlük verməsi Azərbaycan xalqının faciələrinin səbəbitək diqqətə çatdırılır. Ona görə də, şair oxunmaqdan varqları didim-didim olan Azərbaycan tarixi kitabına mətnaltı mənə verir. Bu “oxunmaların” çoxunun Azərbaycana qan bahasına başa gəlməyi, oxumaq istəyənlərin öz mənafeələrinə uyğun nəşə tapmayanda tarixi qanla yazmaqları xüsusilə önə çəkilir. Bunlarla yanaşı, fikrimizcə, əsərdə cavabı bəlli olan sualın verilməsinə ehtiyac yoxdur; *“Əməlli aç gözünü, de, Mənə sözüün düzünü de - Əgər türkəm, denən*

türkəm, əgər farsam, denən farsam, ingilisəm, yoxsa rusam? Azərbaycan tarixi kitabı...” [22, s. 173] Çünki bu tipli sualla milli kimlik şübhə altına alınır. Bu da tarix kitabını öz məqsədlərinə uyğun formada oxumaq istəyənlərin dəyirmanına su tökür. Əsərin sonlarına yaxın yazarın tənəli müraciəti daha da qabarıqlaşır. Müəllifin həmin əsəri yazmaqda məqsədi yatmışları oyatmağa səslənişdirsə, nə üçün sonda tarix kitabını yuxuya vermək istədiyi müəmmalı qalır. İstənilən halda poemada tarixi ədalətsizliyə qarşı kəskin mövqe ortaya qoyulsa da, müəllifin şəxsi fikirləri diqqətdən yayınmır.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasında vətənpərvərliyin bariz nümunələrindən biri Cabir Novruzun poemalarıdır. Onun “Azərbaycan” poemasında ölkənin tarixi, keçmişi və bu günü haqqında narahatlığını ifadə edən fikirləri cəmlənib. Heç cür torpaqlarımızın işğalı ilə barışa bilməyən müəllif “İxtiyarım olsa idi” poemasında ölkəsində baş verən hadisələrə biganə qalmadığını ifadə etmişdir. Hər iki poemada müəllifin konkret mövqeyi bəllidir. O, işgalçıları lənətləyir və bütöv, xoşbəxt Azərbaycan tələb edir. Son illər yazılan poemaları sistemləşdirən Esmira Fuad onların adlarını sadalamaqla bərabər, təhlili zamanı əsas mövzularının vətənpərvərlik olduğuna diqqət yetirir: “*Poema janrı qələm sahiblərindən yetkinlik və hadisələrə epik münasibət tələb edir. Fikrət Qocanın “İnsanlar, İnsanlar, İnsanlar!!! – Kosmik, dağınıq düşüncələr...*”, Yusif Həsənbəyin “*Siziflərin qiyamı*”, Rəşid Təhməzoğlunun “*Qorxu*”, Kəmalə Abiyevanın “*Şəhidlər xiyabanı*”, Nurəngiz Günün “*Salamat ol, ağca yol*”, Sona Vəliyevanın “*Gur əmirdə düşüncələr*”, Əli Rza Xələflinin “*Azadlığın qanı, yaxud doqquzuncu əsrə səyahət*”, Lənkəranda yaşayan bölgə şairimiz Elşad Səfərlinin “*Qiymət*”, Şakir Əlifəoğlunun “*Əlli yaşıma*”, Rəsul Qədirinin “*Biz hamımız qumarbazıq*” və uşaq ədəbiyyatı janrında qələmə aldığı “*Bubbular, kirpilər və ilan*”, Fərhad Əzizbəylinin “*Canım Azərbaycanım*”, “*Vətən sevdalısı*” və “*Şeyrin susmadı*”, Sabir Arazlının “*İnam ata fırtınası*” və “*Öncəlik*”, Mehdi Əziminin “*O yağış nədən daş oldu*” poemalarının 2019-cu ildə çap olunması janrın hələ də öz sözünü deməyə qadir olduğu fikrini doğrurur”. [53, s. 18] Janr öz sözünü deməklə birgə əsasən milli ruhun daşıyıcısı olan forma olaraq üzə çıxır.

Sitatda adı çəkilən poemaların çoxunun mövzusu vətən, millət və torpaq anlayışlarının bədii təqdimidir.

Nümunə gətirilən əsərlərdən göründüyü kimi, müstəqillik illərində yazılmış Azərbaycan poemalarında milli özünüdərək problemi vətənpərvərliyin əsas təbliğ üsullarından biridir. Şairlər türklərin tarixi yaşayış coğrafiyasına poemalarda nəzər salmaqla birgə, Çanaqqala savaşından bəhs edən poemalara da üstünlük vermişlər. Azərbaycan təbiətinin incəliklərini tərənnüm edən, doğma yurda, doğulduğu kəndə-kəsəyə bağlılığı əks etdirən poemalar da nəzərə çarpır. Bütün bunlar vətəni sevmək və qorumaq üçün gələcək nəsillərə ötürülən ismarıclardır. Bu əsərlərdə şairlər vətən və gerçəklik anlayışlarını paralel işlətməmişlər. Belə ki, söhbət Azərbaycanın təbiətinə münasibətdən gedirsə, bu zaman həqiqətlər yazılır, ölkənin coğrafi təbiətinə zidd olan hansısa cəhət tərənnüm olunmur. Eləcə də, hər hansı bir bölgənin xüsusiyyətləri əsərdə verilirə, bu vaxt yenə də özünəməxsusluq qorunur. Məsələn, “Dağ Kolanı dastanı” poemasında qabardılan problemlər ölkənin digər ərazilərinə də şamil edilə bilər, lakin əsərdə çəkilən yer adları, göstərilən konkret müqayisə obyektləri tamamilə həmin bölgəyə aiddir. Bir məsələni xüsusilə qabartmaq yerinə düşər ki, şairlər yalnız tərənnüm üslubundan istifadə etməmiş, yeri gəldikcə vətəndə olan həll olunmalı problemlərə toxunmuşlar. Bütün bunlarla birlikdə vətənpərvərlik mövzusu müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasında müraciət edilən mövzulardan olmuşdur.

Bu fəsildə alınan elmi nəticələr ölkəmizdə və xaricdə nüfuzlu nəşrlərdə “Müstəqillik dövrü Azərbaycan poemalarında istiqlal mücadiləsinin əksi” [142, s. 67], “Azərbaycanlıların köçürülməsinin 3 poemada təzahürü” [133, s. 683-694], “Müstəqillik illərində yazılmış poemalarda Azərbaycan həqiqətləri” [149, s. 33-37], “Çanaqqala savaşının müstəqillik illərində yazılmış poemalarda bədii əksi” [138, s. 133-136], “Çağdaş Azərbaycan poemalarında vətənpərvərlik mövzusu” [234, s. 105-107] məqalələrində və məruzələrində çap olunmuşdur.

III FƏSİL. POEMALARDA QƏHRƏMAN VƏ ZAMAN PROBLEMİ

3.1. Tarixi şəxsiyyətlərin poemalarda bədii əksi

Çağdaş poemalarda diqqəti çəkən əsas cəhətlərdən biri real tarixi şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətlərinin mövzu kimi seçimidir. Bir çox poemalar vardır ki, onların qəhrəmanı ya ümumtürk, ya da konkret olaraq Azərbaycanın həyatında mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərdir. Bu poemaları birmənalı olaraq ithaf poemaları adlandırmaq doğru olmaz. Çünki bəzi əsərlərdə müəlliflər qəhrəmanlarını sadəcə vəsf üçün seçməyib, onların simasında öz ictimai-siyasi mülahizələrini irəli sürüblər. Çağdaş dövrdə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevə də xeyli sayda poema ithaf edilmişdir. Onlardan Cabir Novruzun “İxtiyarım olsa idi”, Rəfiq Zəkanın “Heydər baba”, Əli Rza Xələflinin “İnsan, tarix və zaman”, Ramiz Duyğunun “Prezidentin ürəyi”, Ramiz Heydər “İlhamlı gələcək”, Mirkazım Seyidovun “Heydər dühası” poemalarını nümunə göstərə bilərik. Bunlardan əlavə *“Elman Həbib Heydər Əliyevlə bağlı poemalara 1990-cı illərin əvvəllərində başlamış, bir-birinin ardınca yazdığı “Həqiqət günəşi”, “Heydərnəmə” və “Naxçıvannəmə” poemalarında böyük öndərin həyatını, imza qoyduğu, gerçəkləşdirdiyi layihələrin xalq, millət üçün önəmini vurğulamağa çalışmışdır”* [38, s. 135]. Onun həmin poemalarının ümumi ruhu haqqında Vaqif Yusifli yazır: *“Elman Həbibin 1990-cı illərdə qələmə aldığı “Həqiqət günəşi”, “Heydərnəmə” və “Naxçıvannəmə” poemaları müstəqillik dövrümüzün poeziyasında ali həqiqətlərin ifadəsidir”* [209, s. 143]. Bunlar onun göstəricisidir ki, çağdaş dövrün yazarları Azərbaycanın həyatında xüsusi rol oynamış böyük şəxsiyyətə irihəcmli əsərlər həsr etməkdə aktiv olmuşlar.

Ümumiyyətlə, müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında real tarixi şəxsiyyətlərin əzəmətli obrazını yaradan yazarlardan biri Zəlimxan Yaqubdur. Onun barəsində Nizami Cəfərov qeyd edir ki, “Sənin millətin dilindən düşməyən yüzlərlə gözəl şeirlərin, “Peyğəmbər”in, “Əbədiyyət dastan”ın (və ümumiyyətlə

“Dastan”ların) “Şair harayı”n, “Yaxşı ki, sən varsan, ay sədəfli saz”ın... ustad qələminin (və ürəyinin) məhsuludur” [32, s. 80]. Sitatda adı çəkilən “Əbədiyyət dastanı” poeması “Böyük ömrün dastanı” və “Böyük ömrün davamı” adlanan iki kitabdan ibarətdir. Birinci kitab 2003-cü ilin 15-30 dekabrında, ikinci kitab 2007-ci ilin 5 yanvarından 23 dekabrına qədər yazılmışdır. Birinci kitab əsərin yazılma səbəblərini açıqlayan nəsrə yazılmış girişlə başlayır. Hər iki kitab adlanan hissədə ənənəvi poemalar kimi proloqlar verilir. Birinci kitabda 28 başlıqdan istifadə edilib. Proloq dördlük şeir şəklində yazılıb. Şair Heydər Əliyevin ölümündən doğan faciənin gücünü qabartmaq üçün xeyli sayda bayatı-ağıdan istifadə etmişdir. Poemanın əvvəli lirik notlar üzərində qurulub. Heç bir süjet və ya əhvalatların təsviri hiss olunmur. “O həyatı sevirdi” [204, s. 21] bölümündən sonra hadisələrin süjet ətrafına cəm olunması nəzərə çarpır. Heydər Əliyevin 1923-cü ilin mayında Naxçıvanda doğulması və sonrakı həyatı haqqında məlumatlar verilir. Heydər Əliyevin ilk dəfə hakimiyyətə gəldiyi 14 iyul tarixini on dörd illik rəhbərliyin özül daşı kimi təqdim edir. Onun bir türk oğlu türk kimi Kremldə rəhbər olması, Moskvadakı işi və ona qarşı törədilən təxribatlar bədiiləşdirilir. Qarabağın kənd-kənd talanıb getdiyi, “Ləzgistan”, “Talış-Muğan” kimi separatçı qüvvələrin meydana gəldiyi, Gəncənin od içində boğulduğu bir dövəmdə bu böyük şəxsiyyətin öz xalqının yanında olması gerçəkliklərin ifadəsi kimi verilir. “Ata Heydər- Atatürk” bölümündə iki dahinin tale bənzərliyi ilə yanaşı, bir sıra oxşar cəhətləri sadalanır. Əsərin bu hissəsindən sonra lirizm güclənir. “Son görüş, son ayrılıq” bölümündə bəzi epik təsvirlər nəzərə çarpır. Respublika Sarayında aprelin 21-də Ali Hərbi Məktəbin otuz illik bayram tədbiri keçirilən gün Heydər Əliyevin çıxış edərkən səhhətinin pisləşməsi, çıxışını yarımçıq kəsməyə məcbur olması və yenidən əhvalı düzələrkən səhnəyə qayıdaraq sözünə qaldığı yerdən davam etməsi sınımayan bir şəxsiyyətin simvolu kimi xarakterizə edilir. Onun səhnədən əl əyləyib getməsinin son gediş olduğunu şair böyük ağrı ilə qələmə alır. “Səndən sonra” adlı bölümə “*Ulu ustad, ulu öndər, İlhamından lap rahat ol!*” [204, s. 82] misralarından göründüyü kimi şair onun layiqli davamçısına işarə edir. Poemanın birinci kitabı “Minnətdarlıq” adlı parça ilə bitir. “Böyük ömrün davamı” adlanan

ikinci kitab da proloqla başlayır. Proloqda müdrik bir qocanın əsərin yazılmağına xeyir-dua verməsindən bəhs edilir. İkinci kitabda 19 yarımbaşlıqdan istifadə olunub. Doqquzuncu bölümədək olan hissələr lirik düşüncələr toplusu olsa da, sonra ulu öndərin yolu ilə inamla addımlayan Azərbaycan Prezidentinin ölkədə apardığı quruculuq və abadlıq işlərindən, Heydər Əliyevin yaradıcı insanlara olan diqqətindən, tarixə, soy-kökünə dərin bələdçiliyindən söz açılır. Hər iki hissə, demək olar ki, tərənnüm üslubunda yazılıb. Əsərin sonlarına yaxın şair etiraf edir ki, *“Bu əsəri kimlərəşə xoş gəlməkçün yazmadım, Sözüün canı nədirsə, mən o canı yazmışam”* [204, s. 173]. Poema “Göylərdən göndərdi yaradan səni” parçası ilə tamamlanır. Ümumiyyətlə, əsərin özəyini türk millətinin qəhrəman oğulları sayəsində əbədi yaşarlığı ideyasına inam təşkil edir:

Yüz əlləşin, yüz vuruşun,
tapa bilməz xata türkü,
Onu min il qoruyacaq
Azərbaycan torpağının
Heydər adlı Atatürkü!!! [201, s. 85]

Poema dastan adlansa da, digər bu tipli əsərlər kimi, nəsr və nəzm hissələrindən ibarət deyil, şeirlərin böyük əksəriyyəti heca vəznindədir. Əsərin heç bir hissəsində nəzərə çarpacaq süjet yoxdur. Eyni ideya və mövzu ətrafında birləşən ayrı-ayrı şeirlərin hibridi vardır. Poemanın bədii xüsusiyyətləri barədə Əlirza Xələfli yazır ki, *“Əbədiyyət dastanı” əsəri dastançılıq ənənələrini ruhunda yaşadan bir sənətkarın milli dəyərləri qoruya-qoruya dastanlara sığmayan qüdrət rəmzini ağıl və gücün birliyinin, simvolunun müasir ruhda təqdim etməsidir*” [198, s. 17]. Sitatdan göründüyütlə, müəllif bu əsərində dastan tipində dastan yaradan kimi yox, dastançılıq ənənəsinin mahir bilicisi, dastançılıq ruhunun daşıyıcısı olaraq çıxış edir.

Dastançılıq ənənəsində və ruhunda yazılan poemalara nümunə kimi Elxan Zal Qaraxanlının “Anıt məzar dastanı” göstərilə bilər. Bu poema nəzm və nəsrin qarşılıqlı əlaqəsi formasında yazılmışdır. Poemaya diqqətlə nəzər saldıqda müxtəlif zamanlarda türkün əzəmətli keçmişi ilə bu günü arasında məntiqi bağlılıq olduğunu görmək olur.

Əsər Azərbaycan torpaqlarının tarixən şahid olduğu hadisələrə nəzər salmaqla başlayır. *“Nəzmlə verilən girişdən sonra “Bu ulu məzara əyil, Tanrını tanı, atanı bil, Anıt məzara gəl” başlıqlı fəsil gəlir. Poemanın əsas məziyyəti ondan ibarətdir ki, yazar əsərin qəhrəmanı Heydər Əliyevin timsalında türkün cahangirlik tarixini sərgiləyə bilmişdir. Şair qəhrəmanını rusların Pyotru, amerikalıların Vaşinqtonu, Türkiyənin Fatehi və Atatürkü ilə müqayisə edir. Azərbaycanın qurucu atası olmaq missiyasının Heydər Əliyevin üzərinə düşdüyü vurğulanır”* [184, s. 191]. Onun hələ sovetlər dönmindən ölkəsini müstəqilliyə hazırladığı bildirilir. Poema-dastan tipində yazılmış əsərdə Səfəvilər dövlətinin qurulmasının və apardığı mübarizələrin özünəməxsus izahları verilmiş, habelə Heydər adının Şah İsmayılın atasının adı olması qeyd edilmişdir. Əsərdə türkün tarixinə və bu tarixin düzgün araşdırılmasına diqqət ayrılıb. *“Şair “Şumernamə”si ilə Altay nəzəriyyəsinin tərəfdarlarını çaşbaş qoyan Oljas Suleymenovun Aralıq dənizi hövzəsində yaşayan xalqların dillərindəki türk komponentlərini müəyyən etməsini xatırladır. Ən önəmlisi odur ki, müəllif türklərin Azərbaycan və qonşu ərazilərə sonradan köçərək gəldiklərini yox, yerli xalq olduğunu əsaslandırır bilir. Bu hissədə beş bəndlilik dördlükdən sonra mövzu türkün qədim tarixindən Azərbaycanın ən yeni tarixinə keçir”* [184, s. 195]. Qanlı 20 Yanvarın baş vermə səbəbləri və nəticələri şərh edilir: *“Bəlkə də, o qanlı yanvar gecəsi Bakı küçələrində törədilən vəhşilik Qorbaçovun Heydər Əliyevə olan nifrətindən qaynaqlanırdı, onun xalqını qırmaqla ona göz dağı vermək istəyirdi. Bu adi nifrət deyildi, bu liliputun Qulliverə olan nifrətiydi”* [127, s. 54]. Həmçinin türkün varlığı ilə bağlı daha vacib məsələlərə toxunulur. Adətən tarixdə döyüşkənlikləri ilə ad çıxaran türklərin 1893-cü ildə V.Tomsen tərəfindən tapılan yazılı abidələrinin onların sivil mədəniyyətə sahib olduqlarını sübut etdiyini yazır. Əsərin sonlarına yaxın müəllif Heydər Əliyevi Atatürklə müqayisə edir. Necə ki, Atatürk birinci dünya müharibəsindən sonra Anadoludakı min illik hakimiyyətlərinə son qoyulmaq təhlükəsi olan türklərə bir ər kimi göndərilir, eləcə də, əsrin sonlarında Heydər Əliyevin azərbaycanlılara bir ər olaraq göndərilməsi oxşar tələlər kimi verilir. *“Türk dünyasının birliyi və Heydər Əliyev” kitabında da bu iki dahi şəxsiyyət müqayisə*

olunur: *“Heydər Əliyev Türk dünyasının Atatürkdən sonra atası idi, babası idi və Tanrı bütün türkləri birləşdirəcək missiyanı onun üzərinə qoymuşdu”* [190, s. 95]. *“Əsərin sonlarına yaxın şair türk gəncliyini öz milli kimliyini dərk etmək üçün anıt məzarı ziyarətə səsləyir”* [184, s. 197]. Poema bütövlükdə tədqiqat və araşdırma təsiri bağışlasa da, bədii mətn kimi mükəmməl alınmışdır.

Eyni mövzuda əsərlərdən biri də Sabir Mustafanın “Qayıdış” poemasıdır. Poema proloq, “Qayıdış” və epiloq hissələrindən ibarətdir. Əvvəldən axıra kimi heca vəznində yazılan əsər ilk baxışdan üçlük şeir şəklində yazılana bənzəsə də, (aba, cdc qafiyələnməsi) əslində dördlük şəklində (abab) qafiyələnmişdir. Şair proloqda böyük şəxsiyyətdən əsər yazmağın məsuliyyətinə vicdanla yanaşdığını və bir gün Heydər parkında dolanarkən onun nurlu gözlərindən xeyir-dua aldığını qeyd edir. “Qayıdış” adlanan əsas hissədə yazarın qara buludtək dolmağının səbəbi olaraq Göyçə, İrəvan, Dərbənd, Borçalı, Xudafərin kimi dərdlərə Qarabağ dərdinin əlavə olunduğu göstərilir. Bütün bunların kökündə ermənilərə yazığımız gəlməsi ilə yanaşı, cütbaşlı qartala ümid bağladığımızın durduğu qeyd edilib. Müəllif işğal edilmiş Azərbaycan rayonlarının adlarını çəkməklə onların acınacaqlı vəziyyətinə dünyanın biganə qaldığına etiraz etmişdir. Astarı üzə çıxan kommunistlərin 20 Yanvar qırğını törətdiyini yada salır. Şair Azərbaycanı “mən” obrazı ilə təqdim edir. Müəllif xüsusi olaraq vurğulayır ki, azərbaycanlılar həmişə vuruşmalarda ruslara sadıq olmuşlar, amma əvəzində ruslar azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən məhv edilməsinə şərait yaradıblar. Bundan məharətlə istifadə edən düşmənlərin əsl siması cizgilənir: *“Erməni belədir, məqamı duyur, Zəiflə, dost bilib durur xidmətdə, Güclüsə cəlladtək dərini soyur”* [98, s. 41]. Şair Şah İsmayıl Səfəvini xatırlamaqla onun çağdaş dövrümüzdəki davamçısı Heydər Əliyevə üz tutur. Heydər Əliyevin qayıdışından sonra ölkədə başın baş, ayağın da ayaq işi görməsi rəmzi şəkildə ifadə edilsə də, gerçəklikdən xəbər verir. Ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarında türksüz Ermənistan qurmağa can atdıqları bir zamanda xalqın öz inandığı oğlunu rəhbərliyə çağırmağı ilə onların planlarının məhv edilməsi alqışa layiq hal kimi təqdir edilib. Onun hələ yetmişinci illərdəki quruculuq işlərinə nəzər salınmaqla yanaşı, doxsan

üçüncü ildən sonra rəhbərliyə qayıdışı və həmin zamanlar ölkənin durumu canlandırılır. Gül yarpağına bənzədilən Qarabağın üstündəki riyakar böcəklərin türkün birliyi sayəsində məhv ediləcəyinə inam ifadə olunub. Poemanın epiloqunda əbədi qurtuluş hesab edilən qayıdış üçün salnamə yazmaq arzusunun gerçəkləşməsinə şairin sevinci yer alıb. Müəllif özünün şah əsərinin bu yeni nəğməsi, Heydər Əliyevin şah əsərinin isə Azərbaycan olmağını fəxrlə bildirir. Poemada Heydər Əliyevin obrazı fonunda bir neçə onilliyin hadisələri işıqlandırılmışdır.

Ramiz Məmmədzadənin “Zirvə” poeması unudulmaz Heydər Əliyevin işıqlı xatirəsinə həsr edilib. Əsər “bir günəşli may günü”ndə dünyaya gələn uşağın ibrətamiz həyatından bəhs edir. Poemada Heydər Əliyevin pedməktəb illəri, Şahbuz kənd məktəbində cavan müəllim işləməsi, Leninqradda oxuyub vətəninə dönməsi layiqli vətəndaşın ömür yolunu işıqlandırır. İşə başladığı andan xüsusi qabiliyyətinin sayəsində general rütbəsinə qədər yüksəlməsi, bir qaynar yay günü Azərbaycana rəhbər seçilməsi, 20 Yanvar qırğınında Moskvada qəzəblə səsinin dalğalanması, müstəqil dövlətin başçısı kimi gördüyü əməli işlər ardıcılıqla sadalanır. Epiloqda Fəxri xiyabanın təsvirində Zərifə xanımla Heydər Əliyevin ucalıq rəmzi kimi millətin tarixinə düşməsindən söz açılır. Əsərin sonluğu nikbin əhval-ruhiyyə ilə yekunlaşıb: “*Gün gələcək Şuşada Orda-Cıdır düzündə... Heydər zirvələncək*” [87, s. 7]-söyləyən şair işğal olunmuş torpaqların azad olunacağına və orada Heydər zirvəsi yaradılacağına ümidini ifadə edib.

Fikrət Qocanın “Gərək bu günləri görəydin özün” poeması ulu öndər Heydər Əliyevin səksən beş illiyinə ithaf olunub. Şair Heydər Əliyevin uşaqlıq illərini, Naxçıvanda doğulmasını və qeyri-adi bir insan kimi həyata atılmasını böyük coşğu ilə oxucusuna çatdırır. Heydər Əliyevin bir müsəlman, bir türk kimi “*Komminist imperiyasının olimpinə ucaldı*”ğı [163, s. 189] əsərdə nəzərə çarpan əsas nüanslardandır. Onun uğurlarını birinin bacarığa, birinin bəxtə yozmağına baxmayaraq mümkünsüz işləri həyata keçirməyə adət etmiş insan olduğu əsərdə diqqətdən yayınmır. İmperiya çökən zaman ailəsini qorumağı bacaran bu insanın bir səhər çağı Naxçıvana qayıdaraq xalqının imdadına çatması əsərdə tərənnüm olunan

gerçəkliklərdəndir. Poemada Heydər Əliyevin Azərbaycanı stabil inkişaf yoluna çıxarmağından bəhs edilsə də, ölkənin bugünkü davamlı uğur strategiyasını öz gözləri ilə görə bilmədiyinə təəssüf ifadə olunub. Şair poemaya epiloq kimi “Ata” şeirini əlavə etməklə əsərini tamamlayır.

Fəridə Ləmanın 1994-cü ildə yazdığı “Onu zaman seçib” poeması ulu öndər Heydər Əliyevə həsr edilmiş 8-ci simfoniyanın şeir mətnidir. Simfoniyanın bəstəkarı Cövdət Hacıyevdir. Heca vəznində yazılmış əsər giriş və üç hissədən ibarətdir. Poemanın əvvəlindən Heydər Əliyevin 70-ci illərdən ölkəmizə müdrik bir xilaskar olaraq göndərildiyi qeyd olunur. Poemanın birinci hissəsi 20 Yanvara, ikinci hissəsi işğal olunmuş torpaqlara həsr olunub. Belə bir zamanda xalqın dilindən “*Hanı Atatürküm- Heydər Əliyev! Gəlsin bəlalardan qurtarsın bizi*” [81, s. 227] çağırışını eşidən ulu öndərin qəti qərar verərək xalqın səsinə səs verməsi dövrün gerçəklikləri fonunda çatdırılır. Onun respublika sarayında vətən adından Qurana and içərək xalqına xidmətə başlamağı yeni Azərbaycan tarixinin şərəfli səhifələri kimi təqdim olunur. Üçüncü hissədə hakimiyyətə gəlməsindən sonra ölkəsi üçün gördüyü xeyirxah işlərdən söz açılır. Əsər gələcəyə olan nikbin ümidlərlə tamamlanır.

Abdulla Qurbaninin “Millətin oyaq gecəsi” poeması isə 1994-cü il oktyabrın 4-də Heydər Əliyevin Milli televiziya və radio ilə xalqa müraciətindən doğan təəssüratın ifadəsidir. Publisistik dildə yazılmış poemada şairin qələbə ilə yekunlaşmış nəticəyə müsbət münasibəti ifadə olunub. Müəllif həmin gecənin millətin həyatındakı həlledici mövqeyini dilə gətirir: “*O gecə hamılaydı anam -Vətənim, yeni şəhidlər doğulacaqdı*” [166, s. 8]. Belə bir gecədə Heydər babanın hayqırması, millətini əl-ələ verib vətəni ağır durumdan çıxarmağa səsləməsi poemada lirik cizgilərlə əksini tapıb. Müstəqilliyinə yenidən qovuşmuş Azərbaycanın vətəndaş qarşıdurmasından xilas üçün çabaları özünəməxsus formada bədiiləşdirilib: “*O gecə Vətən, sinəsində Vətən boyda ürək gəzdirən oğulları köməyə çağırırdı*” [166, s. 13]. Belə bir gecədə qardaşın qardaşla üz-üzə, söz-sözə gəlməsi poemada təəssüf hissi ilə xatırlanır. Əsərdən belli olur ki, vətənin olum-qalım zamanlarında Mehman, Qorxmaz, Atəş, Şaiq, Zaur, Fikrət, Natiq, Rövşən, Eyvaz, Elnur, Aqıl kimi qəhrəman oğullar xalqını bu

təlatümdən xilas etmək üçün döyüş rəşadəti göstəriblər. Ümumiyyətlə, poemada Heydər Əliyevlə xalqın əl-ələ verib vətəni təhlükədən xilas etmə mübarizəsi tərənnüm olunub.

Müstəqillik illərində yazılmış poemalarda Heydər Əliyevin işıqlı surəti kimi, bir çox başqa görkəmli şəxsiyyətlərin də obrazları yaradılmışdır. Tarixi simaların həyat və fəaliyyətini mövzu seçən yazarlardan biri Nəriman Həsənzadədir. O, Nuru Paşanın Azərbaycana gəlişi və burada qardaş xalqa yardım əli uzatması mövzusunda “Nuru Paşa” adlı poema yazmışdır. Əsərdə generalın qardaşının Azərbaycana köməyə gəlməsi xilaskarlığın açarı kimi mənalandırılır. On dörd kiçik hissədən ibarət poemada diqqətə çarpan süjet yoxdur. Əsər haqqında Türkiyə yazarı Mehmet Nuri Parmaksız qeyd edir ki, “*Nəriman Həsənzadə, ilk olaraq “Nuru Paşa” şeiri ilə diqqətimi çəkdi, amma ondakı içtənlik və səmimiyyətin dərin izlərini söhbətimiz əsnasında hiss etmişdim*” [223, s. 35]. Həmin poemada müəllif Fatehlərin varisi, Turanlı Şahzadə kimi təqdim etdiyi qəhrəmanının gəlişinin səbəbini xilaskarlıq missiyası ilə əlaqələndirir. Şair azərbaycanlıların qanının töküldüyü bir zamanda Bakı Sovetində boş-boşuna iclas getməsini bu cür məşvərətlərlə qırğınlara bəraət qazandırmış olduqları ilə əlaqələndirir. Poemada Səlcuqlar, Atabəylər, Səfəvilər kimi dövlətlərin adı çəkilməklə Azərbaycanın dövlətçilik tarixinə nəzər salınır. İmperiyalar qurucusu olan türklərin ermənilərlə onların başa düşəcəyi “qılinc ləhcəsində” danışmağını haqlı hesab edir. Amansız erməni-xristian birliyinin vəhşiliklərinə baxmayaraq, onlara qarşı əsl müharibə qanunları ilə mübarizə poemada xüsusilə diqqətə çatdırılıb. “*Bir-birinə qardaşlıq dəstəyi göstərən iki türk dövlətinin apardığı milli siyasətin bu gün də davam etməsi əsərdə böyük Turan sevdası ilə qələmə alınmışdır*” [184, s. 158].

Nəriman Həsənzadənin tarixi şəxsiyyətlərə həsr olunmuş digər poeması 1995-ci ilin sentyabrında yazdığı “Cavid” əsəridir. Poemada peyğəmbərə bərabər tutulan Hüseyn Cavidin “Peyğəmbər”i qoyub qara vaqonlarda qarlı Sibirə göndərilməsinin təsviri əsərin toxunduğu mövzunun ideyasını müəyyən edir. Adı məxfi siyahılarda hallandırılan bu şəxsiyyətin Turan adlı bir ölkə istəsə də, yalnız Turan adlı bircə

qızının qalması yangı ilə xatırladılır. Müəllif yeri gəldikcə tarixi faktlara istinad edir: *“Dörd əl qazdı- iki dustaq, qoydular məzara səni, yeddi milyon əl çıxartdı o məzardan sonra səni”* [67, s. 401]. Şair sonda Cavidin qızına müraciət edərək, ona ilk məhəbbət məktubu əvəzinə izahat yazdıranlara qarşı ikrah hissi yaradır. Atasının həbs ediləndə qızını da gözdən salmağa cəhd edən “ərlər”in Cavidin tabutu gətiriləndə Turan xanıma “gözün aydın” deyərək yaltaqlanmaları kəskin tənqid hədəfinə çevrilir. Poemada Cavid şəxsiyyətinin böyüklüyü ilə yanaşı, insan həyatına edilən haqsız müdaxilələrin tənqidinə də yer ayrılmışdır.

Nəriman Həsənzadənin tarixi şəxsiyyətlərə ithaf olunmuş başqa bir poeması “Şeyx Nigari türbəsi”dir. Poemaya həsr edilmiş yazısında Barat Vüsal Həmzə Nigarinin kimliyi barədə təfəssilatı ilə məlumat verir: *“...Mirhəmzə 9 yaşında ikən yuxuda Qarabağlı bir qıza- Nigara vurulub, onun eşqi ilə “Nigari” təxəllüsüylə şeirlər yazıb, divanlar yaradıb”* [196, s. 28]. Əsas qəhrəmanlar aşiq (Şeyx Nigari) və məşuq (Nigar) olsa da, digər tamamlayıcı obrazlara rast gəlmək olur. Bunlardan biri Borçalı əsilli Qazaxda Aslanbəyli məscidində “Göy türbə”nin çıraqdancı olan Cındır Osman obrazıdır. Əsər Nəriman Həsənzadənin digər poemaları kimi lirik təqdimatda yazılsa da, diqqət çəkən epiklik barəsində Barat Vüsal söz açır: *“Bu əsərdə epik əsərlərə, eposlara xas detallar da nəzərə çarpır. Şeyxin Amasiyada dəfn olunmuş oğlunun köynəyini Qarabağa- Qubadlıya, Cəjimli kəndinə göndərtdirib “dəfn” etdirməsi, ehsan xərcini özü çəkməsi, ehsan verdirməsi və s. adi səhnələr hesab olunmamalıdır”* [196, s. 28]. Bu tipli əhvalatların təsviri poemaya müəyyən epiklik əlaməti gətirsə də, poema lirik cəhətləri ilə daha çox diqqəti çəkir.

Zəlimxan Yaqubun da müstəqillik illərində yazdığı poemaların əksəriyyətinin baş qəhrəmanı tarixi simalardır. Onun “Ün” poeması (2014) İsa Muğannaya ithaf olunmuşdur. On altı yarımbaşlıqdan ibarət poemanın “Saf ağ elmi” adlanan ilk bölümündə müəllif İsa Muğannanın dilindəki həqiqətin, qəlbindəki məhəbbətin Odər məhəbbəti olduğunu qeyd edir. İsa Hüseynov özü müsahibələrinin birində Odər həqiqəti kimi məsələlərə aydınlıq gətirmişdir: *“Planetlərin adları Odər dilindədir. “Od” həqiqət, “Ər” işıq deməkdir. Bu qədim türk xalqının həm adı, həm dilinin*

adıdır” [74, s. 94]. Poemada bəşəriyyət tarixindəki təhriflərin alternativinin məhəbbətlə bərpa edildiyi bildirilir. Muğannanın tanrı tərəfindən seçilmişlərdən olduğuna işarə edərək onun İsadən Muğannaya dönəndən sonra alimləri cəm edən məclislər qurmağını məqsədyönlü yaşamın nəticəsi kimi təqdim edir. “Yerlə göy arasında” adlı hissədə yazıçının əsərlərinin və obrazlarının təhlili verilir. “Atadan bağ ataya”, “Yanğın” bölümlərində türkün tarixinə aid mənbələrin əllərinə hər fürsət düşdükcə düşmənlər tərəfindən yandırıldığına təəssüf əks olunub. “Zarıncı” üstündə” və “Muğanna saz çalırdı” bölümlərində sazın mahiyyəti və onu çalanın Yunus kimi nurlanması, Qorqud kimi qocalması göstərilir. Belə qənaətə gəlir ki, Muğanna saz çalanda sanki təhrifləri bərpa etməyə cəhd göstərirmiş. “Pıçıltılar”, “Firuzə xanıma salamlar olsun”, “Nəimilik-nəsimilik-muğannalıq” bölümlərində insanın özünü təsdiqinə inam ifadə olunub. Şair sonda özünün də bir Muğanna qoxuduğunu, Muğannadan içəri bir Muğannanın olduğunu qəbul etdiyini fəxrlə etiraf edir. Zəlimxan Yaqub insanın üzündəki min bir mənanı İsa Muğannanın əlyazması hesab edərək “Son”da vurğulayır ki, *“Mən də Odərlərdənəm, Mən də Saf Ağlardanam. Mənə Kəpənəkçidə Ərə deyirlər, ərə”* [208, s. 70]. Bununla da şair digər əsərlərində qoyduğu milli kimlik məsələsini yenidən gündəmə gətirir. “Ərə” sözündəki “ər” hissəsinin “odƏR” sözündə olduğuna işarə edir. Əsərin bədii mahiyyətinə dəyər verən Şəmil Sadiq yazır: *“Xalq şairi Zəlimxan Yaqubun “Ün” lirik poeması bütövlükdə İsa Hüseynov- İsa Muğanna yaradıcılığını özündə ehtiva edən dəyərli bir əsərdir”* [178, s. 159]. Mənzum elmi əsər təsiri bağışlayan poemada Zəlimxan Yaqub yaradıcılığının ilahi hikməti İsa Muğannanın parlaq obrazı vasitəsilə təsdiqlənib.

Zəlimxan Yaqubun ilahi hikmətlərə əsaslanaraq yazdığı poemalardan biri “Peyğəmbər”dir. 2009-cu ildə tamamlanan irihəcmli poema “Peyğəmbər”i niyə yazdım” sərlövhəli nəsrə yazılmış girişdən sonra on bir bəndlik “Gəlmişəm” rədifli qoşma ilə başlanır. Daha sonra “Sənə salamlar olsun, ya Məhəmməd Mustafa” və “Minacat” bölümləri gəlir. Şair peyğəmbərin mövludunu “Bir işıq doğulub gəldi dünyaya” başlıqlı bölümə verir. Bu parçada nisbətən epiklik əlamətləri nəzərə çarpır, yəni real hadisələrin təfsilatına üstünlük hiss olunur. Sonrakı bölümə çoxlu suallar

verilir. Həmin suallar peyğəmbərin həyatı və varlığı ilə bağlı niyələrin cəmidir. Bundan sonra otuz beytlik “Nədir” rədifli qitədə dini, fəlsəfi, mifik, coğrafi, tarixi suallar yer alır. Yenidən epik təfəsilat əlamətləri nəzərə çarpır, 5-6 yaşlı peyğəmbər süd qardaşı Abdullah ilə quzu otaranda iki nəfər ağ libaslı mələyin onun ürəyini yarıb ləkəli “şeytan qanı”nı çıxarması ilə şeytanı içindən atdırmağı gələcəkdə seçilmiş bir şəxsiyyət olacağına işarə edir. Ata-ana üzünə həsrət böyüyən həmin uşağın peyğəmbər yaşına çatana qədər bütə tapınanlarla, körpə sinəsinə köz basdıranlarla, diri-diri qız basdıranlarla apardığı mübarizələr nəzərə çatdırılır. “Xəlvət” başlıqlı bölümdə Məhəmmədin qırx yaşı olanda xəlvətə çəkilməsi, mənəvi təkamüldən sonra dönməsi danışılır. Müəllif qəhrəmanını bütün cizgiləri ilə mükəmməl şəkildə təqdim edir. “Peyğəmbərin şəkli-şəmayil” adlı bölümdə onun bədii portretini yaradır. Poemada diqqəti çəkən məsələlərdən biri odur ki, şair peyğəmbərdən və tanrıdan istəklərini rica edərkən, öz xalqını unutmur. *“Qarabağda tikə-tikə yandırılar bağrımızı, Özgələr yox, öz qüdrətin qoy sağaltsın ağrımızı, Amin! Ya Rəbbəl-ələmin!”* [206, s. 115] deyərək dualar edir. Geniş epik təsvirlərlə olmasa da, peyğəmbərin ailəsinin, əmisinin, arvadı Xədicənin, qızı Fatimənin bədii portretləri yaradılır. Peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə hicrəti epik təsvirdən daha çox lirik təqdimatdır. Peyğəmbərin Sevr mağarasında Əbu Bəkirlə gizlənməsi, hörümçək torunun onları qorumağı, xilaskar göyərçinlərin köməyə gəlməsi rəvayət şəklində əks olunur. Məkkəyə köçdükdən sonra Bədrdə əleyhdarları ilə savaşıb qalib gəlməsi, islamın ilk cavan şəhidini, yəni Mihecatı bu döyüşdə itirməsi tarixin həqiqətləri kimi əksini tapır. Ühüd çölündəki döyüşdə əmisi Həməzə Vəhşi adlı bir həbəş tərəfindən öldürülsə də, Əbu Sufiyan peyğəmbərin əmisinin qanını içib, ciyərini çıxarsa da, səkkiz ildən sonra Məkkəyə dönən peyğəmbərin onun arvadı Hind adlı qadını bağışlamağı şəxsiyyət müdrikliyinin əməli göstəricisi kimi qiymətləndirilir. Əslində poemanın mahiyyəti bu misralarda üzə çıxır: *“Yer üzünün harasında torpağı qızaran görsən, Ya bir türkdü, ya bir ərəb, ya da bir əfqan qanıdır”* [206, s. 221]. Peyğəmbərin ölümü təsvir edildikdən sonra müəllif özünün Kəbə ziyarətinin kəramətindən söz açır. “Quran”ın iyirmi üç ilə tamamlanmağı nəzərə çatdırılır. Ondan bəhrələnərək dünya elmində iz

qoyan İbn Sina, Əbu Reyhan Büruni, Əl-Fərabi, Cabir ibn Həyyanı, Ömər Xəyyam, Nizami Gəncəvi, Səfiəddin Ürməvi, Əbdülqadir Marağayi, Memar Əcəmi, Sultan Məhəmməd, əl-Cəbəri kimi görkəmli şəxsiyyətlərin adları çəkilir. Höte, Lev Tolstoy, Napoleon, Cəvahirəl Nehru kimi qeyri-müsəlmanları islamın qüdrəti silkələdiyindən xəbər verir. Poemanın ayrıca bir bölməsi “Türk və islam” adlanır. İslamın sonrakı taleyində türklərin önəmli rol oynadığı tarixi faktlarla yada salınır. *“Peyğəmbərim buyurdu: “Türk dilini öyrənin!” Yeri, göyü, varlığı ərk dilini öyrənin!”* [206, s. 280] beytində peyğəmbərin türklüyə böyük dəyərindən danışılır. Balasaqunlu Yusifin, Yəsəvi Əhmədin, Qaşqarlı Mahmudun türk-islam birliyinə böyük töhfələr verdiyini xüsusilə vurğulayır. İyirmi bir yaşlı Fatehin İstanbulu fəth etmək istəyərkən şəhid olmuş islamın bayraqdarı Əbu Əyyub Ənsarinin qəbrini tapdırıb ziyarət etməsi türklərin islama verdiyi dəyər kimi təqdim olunur. Sonluğa yaxın qiyamət və onun əlamətlərinin dünyadakı haqsızlıqlarda təzahüründən bəhs edilir. “Allahu-Əkbər” və “Əlhəmdülillah” başlıqlı bölümlər dua ritmli şeirlərdir, son parçanın adı “Allah istəsə” adlanır. Bu əsərdə səhifəsinə qədər dəqiq göstərilmiş sitatlardan istifadə edilib. Hətta bəzi ayə və surələrdən nümunələr verilib. Poemada altmış üç yarımbaşlıq vardır ki, bu da peyğəmbər ömrünün illərinə bərabərdir. Peyğəmbərin qırx yaşında dağa çəkilərək tanrı ilə təmasa girməsi ilə poemanın qırxıncı parçasından sonra peyğəmbərin hicrətdən sonrakı həyatının qələmə alınması arasında məntiq vardır. Əsərdə bu qədər qanunauyğunluqların olması mübaliğədən daha çox inandırıcı həqiqətlərin əksidir.

Zəlimxan Yaqubun reallıqla bədiiliyin vəhdəti fonunda, orjinal poemalarından biri “Lefortovo zindanı”dır. “Lefortovo zindanı” (2006) poemasında Xaqanidən Xəlilə yol gələn məhbəs yolunun Nazim Hikmətlərin, Musa Cəlillərin həyatlarından keçərək haqqın zindana basdırılması olmağı səciyyələndirilir. “Həbsiyyə”nin davamı adlandırılan “Lefortovo dəftəri”ndə Xəlil Rzani baş əyməyə qoymayan Əhməd Cavad xislətindən, Cavid qətiyyətiindən söz açılır. Qanlı imperiyanın onu məhbus etməklə sındıra bilməməsi, zindanbaşının Ulutürkün inadına mat qalması böyük əzmin təzahürü kimi vəsf olunur. Xəlil Rzaya bu qələbədə ən böyük dəstək olan həyat

yoldaşı Firəngiz xanım belə xarakterizə olunur: “*Tarixində ilk dəfə Sevgiyə məğlub olur, Şairə təslim olur, Lefortovo məhbəsi, Lefortovo zindanı!!!*” [204, s. 221] Müəllif zindanın məğlubiyyətini nümayiş etdirməklə türk insanına poetik abidə ucaltmış, ən dəhşətli həbsxananın da ədalət qarşısında məğlub olacağına inamını ifadə etmişdir.

Zəlimxan Yaqubun “Borçalıda qalan izlər” poeması Səməd Vurğunun Borçalıya səfərinin tərənnümü əsasında yazılıb. Poemada Səməd Vurğunun həyatının bir neçə günü bədii əksini tapmışdır. Bütün bəndləri heca vəznində olan əsər “Pozulmaz” rədifli qoşma olan üç bəndlilik “Son söz”lə tamamlanır. S.Vurğunun Faxralı kəndində Hacı müəllimin evində qonaq qalması bir evin yox, bütövlükdə kəndin uğuru kimi mənalandırılır. Həmin məclisdə Qurbanidən bağlama, Ələsgərdən qıfılənd söylənilərək Vurğunun “Yada sal məni”, “Mən tələsmirəm”, “Azərbaycan” şeirlərinin səsləndirilməsi xalqın söz adamına verdiyi dəyər kimi xarakterizə edilir. Poemanın ikinci bölümündə Səməd Vurğunun Faxralı kəndində məktəbdəki görüşü bir el bayramı kimi dəyərləndirilir. Şair bütün bu hadisələrə canlı şahid ola bilmədiyinə görə təəssüf hissi keçirsə də, təsəlli tapır ki, “*Zəlimxan, qəm yemə, sən arxayın ol, Bu xalqın yaşatmaq istedadı var!*” [204, s. 275]. Poema həmin görüşün xəyali təəssüratının lirik tərənnümü formasında yazılmışdır. Yəni şairin məqsədi Vurğunun Borçalı səfərini nəql etmək yox, o səfərin el-oba üçün necə dəyərli bir hədiyyə olduğunu nümayiş etdirmək olub. Bir qismət çörəyi yeyib getməyən, çoxunu çörəkli eləyən Səməd Vurğunun, bəlkə də, “Borçalı” poemasını qəlbində torpağa apardığına təəssüf ifadə olunub. Yəni onun vaxtsız ölümü imkan vermədi ki, Səməd Vurğun türkün bu qədim torpağı haqqında xatirələrini poeziyaya gətirsin.

Zəlimxan Yaqubun Turan Cavidə həsr olunmuş “Cavidin qız balası” poeması Turan xanımın lap uşaqlıq çağlarının təsviri ilə başlayır. Atası Hüseyn Cavidin “Nənəsim” deyə çağırdığı qızın gözünü açandan evlərində A.Şaiq, Ə.Cavad, M.Müşviq kimi sənətkarların toplaşmasının şahidi olması onun necə bir mühitdə yetişməsinin göstəricisi kimi xarakterizə olunur. Poemada Cavidin həbs olunması fonunda övladlarının taleyi canlandırılır. Atasının həbs olunanda tələbə olan oğlu Ərtoğrulun haqsızlıqlara dözməyərək cavan yaşında dünyadan köçməsi sadəcə bir

ailənin faciəsi yox, bir millətin itkisi hesab edilir. Çarəsiz qalan ailənin hərdən Maqadan-Bakı ünvanlı məktub yazmaq imkanı olsa da, ailədə təbəssümün, gülüşün yağlı əppək olub göyə çəkildiyi ağırlı şəkildə əks olunur. Cavid 1956-cı ilin yazında bəraət alanda onun canlı vücudunun geri qaytarılmağı mümkün olmasa da, gözümüzün önündə “xalq düşməni” olan kəsin xalqın dostuna döndüyü ədalətin bərpası kimi mənalandırılır. Atasının və qardaşının fəlakətlərinin Turan xanımın həyatına ciddi təsir etdiyi poemada ayrıca vurğulanır. 14 yaşında ailəsinin məhvini görən gənc qızın ömürlük bunun əzablarını çəkməsi belə ifadə olunur: “*Çoxunun ürəyindən arzu kimi keçsə də, O, heç kəsə sevgili, heç kəsə yar olmadı!*” [204, s. 290] Yazar bunu keçmiş itən kəsin böyük gələcəyinə ümid yeri qalmadığı kimi səciyyələndirir. Bildirilir ki, 37-ci il gəlib 87-ci ildə imtahan verməli olur. Cavidin məhv etmək istəyən cəlladların lənət, Cavidin isə əbədiyyət qazandığı alqışla tərənnüm edilir. Bir şairə iki dəfə- biri qütbətdə, biri vətəndə məzar qazılsa da, Turan xanım qalib türk qızı kimi obrazlaşdırılır. O, poemada cavidlərin yarımçıq qalmış ömrünü şərəflə yaşamağı bacaran insan olaraq əks olunur.

Zəlimxan Yaqubun poema-dastan tipində yazdığı “Yunus Əmrə dastanı” (1991) böyük tarixi şəxsiyyətə ithaf olunmuşdur. Ümumiyyətlə, heca vəznində yazılmış poemada daha çox qoşma və gəraylılar yer almışdır. Bunlardan əlavə divani, qitə, beşlik, məsnəvi şeir formalarına, az hallarda sərbəst şeir ölçüsünə müraciət edilmişdir. Bunlarla yanaşı, poemada on səkkiz kiçik nəsr parçası vardır. Hətta əsərdə yeri gəldikcə Yunus İmrənin öz beyt və bəndlərindən istifadə olunmuşdur. Əsər barəsində akademik İsa Həbibbəyli yazır ki, “*Zəlimxan Yaqub poemada Yunis İmrəyə məxsus ilahi saflığı və müdrikliyi çağdaş insanlara ərməğan kimi təqdim etmişdir*” [219, s. 201]. Poemanın məzmununa və formasına gəldikdə əsərdə demək olar ki, süjetin bütün mərhələlərini izləmək mümkündür. Hətta əsərin başlanğıcında şairin poemanı yazma səbəbini göstərən nəsr parçasını proloq kimi qiymətləndirmək olar. Səkkiz yarımbaşlıqdan ibarət poemanın girişində şairə qeybdən gələn səsin yol göstərməsini bildirməsi dastanlarda qəhrəmanların buta alması motivini xatırladır. İlk bölüm “Yunus dərgahı”, ikinci bölüm “Mübarək üzünü görməyə gəldim” adlanır. “Dəmir

çarıq, dəmir əsa” bölümü ilə əsərin ekspozisiya hissəsi yekunlaşır. Bu bölümə Yunus Əmrənin şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət qapılarından üzü ağ çıxmağı və ilahi sözə sahib olmağı bəlli olur. “Tapdığın qapısında” adlı bölümlə əsərin zavyazka mərhələsi başlayır. Tapdıq Əmrənin qızı Fatma Yunusa olan sevgisindən aliləşir. Qızın sevgi etirafı verilən dörd misralıq bəndə diqqət etsək, sufizmin dörd mərhələsinin keçildiyini görmüş olarıq.

Hansı yana çıxıram, gözə sən görünürsən, (şəriət)

Çiçəklərə baxıram, gözə sən görünürsən! (teriqət)

Yatıram, oyanıram, gözə sən görünürsən, (mərifət)

Ocaq kimi yanıram, gözə sən görünürsən! (həqiqət) [203, s. 97]

Bu onun ifadəsidir ki, Yunus Əmrə özünə qarşı qazandığı sevgi ilə insanların daxili saflığına nail ola bilir. Fatma ona olan sevgisi sayəsində mənəvi təkamülə çatır. Yunus bu sevgini anlasa da, Sarıköydə bir qız qoyub gəldiyini, öz sevdinin yanına dönəcəyini bildirir. Əsərin “Mövlanə məclisində” adlanan bölümü kulminasiya xarakteri daşıyır. Haqqa qırx illik xidmətdən sonra Dərviş Yunusun şeyxinin xeyir-duasını alaraq, Tapdıq Əmrə dərğahından ayrılıb Mövlanənin sorağıyla Konyaya gəlməsi təsvir olunur. *“Əsərin ən ibrətamiz hissəsi “Yunusla Osman Qazinin görüşü”dür. Bu hissədə Osmanlı imperiyasının ədalətli qanunlar üzərində qurulması tarixçəsinə diqqət edilmişdir. Bununla yanaşı, sultanın sarayında hikmət sahiblərinə böyük ehtiram göstərilməsi ibrətamiz şəkildə əks olunub. Əsərdən məlum olur ki, bayram şənliyində Yunus Əmrədən oxuyan ozanlar Osman Qazini başqa bir aləmə aparırlar”* [184, s. 169]. O da üç günə Yunus Əmrənin saraya gətirilməsini istəyir. Əgər o gələ bilməsə, özüm onun ziyarətinə gedərəm deyir. Nəhayət, Yunusun özünün bunu hiss edib bir axşam gəlib saraya çatdığı təsvir olunur. Sultan buna sevinməklə yanaşı, ona sarayda qalıb birlikdə dövləti ədalətlə idarə etməyi təklif edərək, bir olsalar dövlətlərinə daha böyük xeyir vermiş olacaqlarını bildirir. Yunus Əmrə onun böyük amallarla yaşamağına sevinir və hər yerdə ona dəstək olacağına söz verir. Bu bölümə orta əsr türk hökmdarları ilə şairlərinin dövlət və dövlətçilik naminə bir-birlərinə arxa olduqları nümayiş etdirilib. Əsərin “Molla Qasım sınağı”

adlanan hissəsi zavyazkadır. Yunus Əmrənin şan-şöhrəti artdıqca təbii ki, onun paxıllığını çəkənlər çoxalır. Şairin şeirlərini yandırmaq istəyən molla buna nail ola bilmir. O, şeir yazılmış vərəqləri cırıb suya atsa da, vərəqlərin dil açıb nəğmə oxumağı haqq şairinin qələbəsi kimi ifadə olunur. Bu parçadan belə nəticə çıxır ki, Molla Qasımlar tarixin bataqlıqlarına qərq olur, bəşərin yaddaşında Yunus Əmrə kimi insanlar qalır. *“Poemanın “Mən burdan getməyə gəldim” bölümünü final adlandırmaq olar. Bu hissədə Yunus Əmrənin can üstə olarkən yurdunun hər yerindən ziyarətə gələnlərin ibrətamiz davranışından söz açılır. Ölümündən sonra hər kəs istəyir ki, şairi onların torpağında dəfn eləsinlər”* [184, s. 172]. Bir müdrik qoca deyir ki, *“O təkcə bizim deyil, türk oğlu türk adlanan Ulu bir milləti”* [203, s. 139]. Axırda Əskişəhər yanında Sarıköydə basdırmaq qərarı verirlər. *“Bu gün üçün ən qüvvətli təxminlər və bəzi sənədlər diqqəti Yunus Əmrənin əsl məzarının Qaraman və ya Sarıköydə olduğu üzərində cəmləyir”* [80, s. 13]. Müasir dövrdə Yunus Əmrənin Ərzurumda, Kirşəhirdə, Qaramanda, Konyada, Aksarayda, Sivasda qəbrinin olmağı haqqında mülahizələrə də əsərdə toxunulmuşdur. Müəllifin son qənaəti bu olur ki, Yunusu görmək üçün haranısa gəzməyə ehtiyac yoxdur, onu görmək istəyən hər kəs hər yerdə görə bilər. Zəlimxan Yaqubun Yunus Əmrə kimi əzəmətli obrazını yaratdığı simalardan biri də ustad aşiq Hüseyn Saracılıdır.

Zəlimxan Yaqubun “Hüseyn Saracılı dastanı” 2006-cı ildə dastan-roman tipində nəsr ilə nəzmin qarşılıqlı vəhdəti şəklində yazılmışdır. Poemanın yazılmasında dastançılıq ənənəsinə əməl edilərək əsər üç ustadnamə ilə başlayır. Sonra müəllif buta almanı xatırladan yuxusunda əsərin yazılmağı üçün ustad aşığın özündən xeyir-dua aldığını yazır. Poemanın əvvəlində aşığın dərddli olmasının səbəbi on yaşı olarkən atası Qurban ağanın Saracılının Yuxarı başında, Qaraqayanın döşündə, Qalxma arxının üstündə şura hökuməti tərəfindən rus beşaçılarından atılan güllədən güllələnməsi ilə izah edilir. Aşığın atasının ölümündən üç gün sonra hökumətdən bağışlanmağı üçün kağız gəlsə də, artıq gec olduğu poemada etiraz dolu sətirlərlə ifadəsini tapıb. Bu epizodlarla XX əsrdə Azərbaycan xalqının başına gətirilən haqsız müsibətlərin iç üzü göstərilir. Aşıq evin ikinci övladı olduğu üçün anası Yetər

xanımla birgə ailəni dolandırmaq əziyyətinin onun üzərinə düşdüyünü şair çox təsirli şəkildə əks etdirir. “Əsərdə şair Ağacanın və müəllifin ana babası Sərdəroğlu Qurbanın 1937-ci il sürgünlərinin qurbanı olmağı həmin dövrün reallıqlarını olduğu kimi göstərir. Əsas hadisələr müəlliflə aşığın söhbətləri fonunda söylənir. Onların söhbətlərində tez-tez folklora əsaslanan haşiyələr verilir, Borçalı və ətrafında olan Azərbaycan torpaqlarının kəndbəkənd adı çəkilir. Danışılan əhvalatların çoxundan Hüseyn Saraclının şeirlərinin necə yaranmağının tarixçəsi bəlli olur. Aşığın uşaqlıq illəri və nəsil şəcərəsi barəsində lazımlı məlumatların verilməsi ilə poemanın ekspozisiyası yekunlaşır. Hüseyn Saraclının atasının dostu Tomarrı Qurban kişigilə Cücəkəndə getməsi və onun qızı Şahsənəmə vurulmağı ilə əsərin razvyazkası başlayır. Bundan sonrakı bölümdə müəllif yuxusunda iki dəfə aşığı gördüyününə söz salır. Aşığa verilən suallar və alınan cavablar türkün taleyindən narahatlığı əks etdirir. Bu hissədə çoxlu türk torpaqlarının, ustad aşıqların, kəndlərin, xalq oyunlarının, milli yeməklərin, yol-izlərin adları çəkilir, onları qorumaq türklüyü qorumaq kimi xarakterizə edilir. Hüseyn Saraclıyla bir çox başqa aşıqlar arasında olmuş əhvalatlar milli örnək kimi təqdim olunur. Digər bölümdə Hüseyn Saraclının Göyçəyə Aşıq Ələsgərin ziyarətinə getməsi, sazını, çəkməsini, papağını ustalardan böyük hörmət və sayğı ilə almağı haqqında yazılır” [184, s. 173]. Müəllif qəhrəmanının Göyçə səfərini məqsədli şəkildə təfərrüatı ilə təsvir edərək ermənilərin göyçəlilərə tutduğu divanlardan bəhs edir: “Elə bil aşığın sümüyünə dammışdı ki, bir vaxtlar Göyçə boyda bir mahal yerindən oynayacaq...” [203, s. 246] Ona görə də Zəlimxan Yaqub fürsətdən istifadə edib, Göyçə və göyçəlilərlə bağlı bildiklərini oxucularına ətraflı şəkildə çatdırır. Növrəs İman və Aşıq Ələsgərlə bağlı həqiqətləri qələmə alır. Aşığın yolüstü qayıdanda Kəlbəcərə baş çəkərək Dədə Şəmşirin qonağı olmağı yaxın tarixin unudulmaz anları kimi diqqətə çatdırılır: “Onların heç biri bilmirdi, heç vaxt da bilməyəcəkdilər ki, bu gün toy-tamaşa meydanına çevrilən ana Kəlbəcər, Ağdaban kəndi, Aşıq Qurban ocağı, Ağdabanlı Qurbanın, Dədə Şəmşirin əlyazmaları da Kəlbəcər oğulları kimi şahid olacaq, yanıb külə dönəcək və heç vaxt bu yaralar sağalmayacaq” [203, s. 264]. Şairin bu səhnələri qələmə almaqda məqsədi,

Azərbaycan torpaqlarının işğal olunmağıyla bərabər itirilən milli-mənəvi dəyərləri yada salmaqdır. Sonra aşığın Qarabağa səfəri, orada Aşıq Xaspoladla görüşündən və deyişməsindən bəhs olunur. 80-ci illərdə kərkük şairi Əbdüllətif Bəndəroğlu ilə Azərbaycan şairlərinin görüş xatirələri danışılır. Poemanın əsas leytmotivini Borçalıdan olan aşığın timsalında Borçalının aqibətinə nəzər salmaq təşkil edir. Əsərdə Hüseyn Saraçlının müxtəlif bölgələrə səfərlərindən və orada qazandığı hörmətdən də bəhs edilir. Onun Aşıq İslam Ərdənərlə Borçalıda görüşü vətəndən didərgin düşənlərin vətənə dönüşünün simvolu kimi verilib. Təbrizin cəngavər aşığı Aşıq Hüseyn Cavanla Gəncədəki görüşü Təbriz həsrətini, vətənin parçalanmağını ifadə edir. Dərələyəzdə bir həftə İbrahim kişinin saz-söz məclisinin qonağı olmağı, Sərraf Qasımla deyişmələri bütövlük rəmzi kimi xarakterizə olunub. Bunların içərisində ən təsirli səfər Qazaxıstan səfəridir. Otuzuncu illərdə Füzuli rayonunun Kərimbəyli kəndindən sürgün edilənlər haqqında ayrıca poeması olsa da, şair bu əsərdə həmin məsələyə toxunub. Əskiparadan sürgün edilən Bimar Mehralı adlı şairlə olan əhvalatın təsviri repressiya illərinin bütün acınacaqlı anlarını göz önünə gətirir. Əsərin final hissəsini Zəlimxan Yaqub “*Kim idi Aşıq Hüseyn Saraçlı?*” [203, s. 344] sualı ilə başlayır. Əslində onun kimliyinin onun böyüklüyündə olduğu qənaətinə gəlir. Sonluğa yaxın poemanın yazılmasının əsl səbəbinin faciələrin yaddan çıxarılmamağı, mənəvi səfərbərliyə çağırış olduğu məlum olur. Aşığın 70 illik ömür yolunu qələmə almaqda şairin məramı əsl insan həyatı yaşayanların örnək kimi dəyərləndirilməsi olub. Zəlimxan Yaqub 1987-ci ildə aşiq dünyasını dəyişəndə qəbri üstə verdiyi sözə 20 il sonra, bu əsəri onun adına dastan bağlamaqla əməl etdiyini yazır. Poemaya diqqətlə nəzər saldıqda sanki elmi tədqiqat təsiri bağışlayır. Hətta poemanı folklor toplusu adlandırmaq olar. Əsərdə çoxlu atalar sözü və məsəllər, rəvayətlər, bayatılar işlədilməklə bərabər, bir çox aşiq havalarının, aşiqlərin, dastanların adlarına rast gəlirik. Təhlilə cəlb etdiyimiz bir neçə poemasından bəlli olduğu kimi Zəlimxan Yaqubun irihəcmli əsərlərinin əsas qayəsini milli təəssübkeşlik və milli mücadilə təşkil edir.

Görkəmli sənətkarların və aşıqların tərcümeyi-hal xarakterli obrazları çağdaş poemalarda xüsusilə seçilən mövzulardandır. Onlardan biri Məhərrəm Hüseynlinin heca vəznində dördlük şəklində yazdığı “Azaflı” poemasıdır. Əsər Aşıq Mikayıl Azaflıya həsr edilib. Poemada qismən də olsa, süjet xətti nəzərə çarpır, aşığın doğumundan ölümünə qədər ömür yoluna nəzər salınıb. Novruz bayramında dünyaya gələn aşığın atasını tez itirdiyinə görə uşaqlığının ağır keçməsi, Həsən adlı əmizadəsinin himayəsində böyüməsi poemada bioqrafik cizgilərin elementləridir. Əslində aşığın uşaqlıq illərini təsvir etməkdə şairin əsl məqsədi sovet dövründəki ictimai-siyasi duruma nəzər salmaqdır. Dövrün bəlli gerçəkliklərinə baxmayaraq babasının uşağı Məmmədəminlərin kimliyindən, 37-ci il repressiyalarından xəbərdar etməsi diqqətdən yayınmayıb. Kiçik Mikayılın məktəbdə müəllimlərin və oxuduğu kitabların Stalin və Lenin haqqında verdikləri yalan məlumatları qəbul edə bilmədiyi, “Stalin bu xalqa cəlladdı”- deyərək müəlliminə etiraz edərək məktəbdən və doğma yurdundan çıxmağa məcbur olduğu təfərrüatları ilə diqqətə çatdırılır. Onun Goranboydakı qohumugilə pənah gətirməsi, Məzahir Daşqının şeir dərnəyində iştirak etməsi, üç ildən sonra orada Səməd Vurğunla tanış olmağı, Vurğunun onun Aşıq Əsədə şəyirdlik etməsini məsləhət bilməsi və Mikayıl Azaflının Aşıq Əsəddən yetmişdən çox hava, iyirmi dastan öyrənməsi poemada sadəcə sadalanmır, ibrətamiz şəkildə təqdim olunur. Böyük Səməd Vurğun onun öz doğma Tovuzuna dönməsinə yardımçı olur. Növbəti görüşlərində “*Səməd Vurğun dedi: Aşıq Mikayıl, Bu gündən ləqəbin “Azaflı” olsun*” [71, s. 335]. Əsərdən göründüyütək bir çox başqa yaradıcı insanların həyatında olduğu kimi Mikayıl Azaflının da həyatında Səməd Vurğunun önəmli rolu olmuşdur. Realdakına uyğun olaraq poemada aşığın həyatının keşməkeşli ömür yoluna nəzər salınıb. Mikayıl Azaflının artan şan-şöhrətinə paxıllıq edənlərin ona tələ qurub həbs etdirmələri poemada əks olunub. Müəllif aşığın hərbi qulluq illərinin təsvirini Azərbaycanın tarixi həqiqətləri ilə əlaqəli şəkildə verir. “416”-nın harın zabiti rusca verdiyi əmri başa düşməyən əsgərləri güllələyəndə Mikayıl Azaflının həmin zabitin əlindən silahı alıb üç zabitin bədəninə boşaltmağı, bununla növbəti dəfə məhkumluq həyatı yaşamağa məcbur olmağı ədalətsizliyə qarşı

mübarizənin simvolu kimi təqdim edilib. Özü həbs olunsada, bir çox həmvətənlərinin həyatını xilas edən aşığın simasında müəllif XX əsr Azərbaycan ziyalisinin mübariz həyat yolunu göstərmişdir. Əsərin sonlarında aşığın layiqli davamçıları olan övladlarının adları çəkilir. Poemada bir insanın taleyi fonunda bir xalqın sənətkarlarının başına gələn haqsızlıqlar və onların haqlı qalibiyyətləri nəzmə çəkilmişdir.

Müstəqilik illərində bir neçə poema həsr edilmiş şairlərdən biri Rəsul Rzadır. Əhməd Qəşəmoğlunun “Rəsul Rza” poeması sərbəst şeir formasında yazılmışdır. “Hu!” başlıqlı parça ilə başlayan əsərdə R.Rzanın böyük şairliyi etiraf edilərək “Ömrün pöhrə yaşı” bölümündə bir sıra bioqrafik məlumatlar verilir. Dörd bacının tək qardaşı olan Rəsul Rzanın anası Məryəm xanımın xan qızı Natəvanın qohumu olduğu bəlli olur. “İnsan” adlı bölümündə insanın mənəvi kamilliyindən və bu kamilliyi tamamlayan yarını tapmaqdan bəhs edilir. Otuzuncu illərin Bakısında yaşayan Rəsul Rzanın qarşısına Nigartək əsl xanımın çıxmağı onu hər vədə bataqlıqlardan qorumağı poemada sevginin fədakarlığı kimi tərənnüm olunur. “Müharibə” başlıqlı bölümündə Rəsul Rzanın ikinci dünya müharibəsində iştirakından və əsl vətəndaşlıq mövqeyindən danışılır. Sözündə vətənpərvər olduğu kimi əməlinə vətənpərvər olması alqışlanılır. *“İstəsə getməyə bilərdi, axı doqquz yaşında ilan sümüyü batmışdı ayağına, kəsik-kəsik idi bir pəncəsi, bir az ləngərlə yeriməyi vardı”* [160, s. 5], lakin onun Nigarını nigaran qoyub Kerçdə döyüşən həmvətənlərinin köməyinə getməsi alqış doğurur. “İlk imkan” adlı bölümündə şairin artıq 50-ci illərdə müdrik yaşına çatmağı və xalqın inamını qazanmış ziyalıya dönməsi vurğulanır. Onun daim çabalaya-çalalaya keçən dövranın Azərbaycanı hara aparmağı ilə marqlanmağı, uzaq-uzaq ellərdə zülm altında inləyənlərdən yazanda əslində öz xalqının talanmağından yazmağı diqqətə çatdırılır. “Azadlıq”, “Vətən” şeirlərində öz milli dövlətinin qurulacağına işarə etdiyi bu sətirlərdə üzə çıxır: *“o vətənin, vətəni onun işığına bürünürdü”* [161, s. 11]. Poemada Rəsul Rza nəhəngliyinə söz abidəsi qoyulmağına nail olunsada, əsərin şeir dili yox dərəcəsidir. *“Vahid süjet xəttinə malik “Rəsul” poemasında detallara varma ustalığıla edilib. “İnsan”, “Ömrün pöhrə*

yaşı”, “Suallar”, “Otuzuncu illərin Bakısı”, “Nigar”, “Zəka”, “Vətən uğrunda”, “Neispravimiy”, “Mığmığalar”, “Ensiklopediya”, “Rəsul ömrü”, “Rəsulun şeiri” adlı bölmələrdə Rəsul Rzanı yetirən dövr, uşaqlığı, bədii yaradıcılığa başladığı illər, eləcə də şair ömrünün mübarizə çağları bütün mərhələləri ilə oxucunun gözləri qarşısında canlanır” [52, s. 9]. Bununla belə, poema poeziya nümunəsindən daha çox nəsr əsərini xatırladır. Qafiyələrdən son dərəcə qıtlıqla istifadə edilmişdir. Bu, yəqin ki, Rəsul Rzanın sərbəst şeir ölçüsündə yazmağına ehtiram əlaməti olaraq belə edilib, lakin ölçüsüzlük həddən artıqdır. Poema lirik təəssüratdan daha çox həmsöhbətlə düşüncələrini bölüşməyə oxşayır.

Yusif Nəğməkarın poema-anım tipində yazdığı “Sizli” əsəri də Rəsul Rzaya ithaf edilmişdir. “Ön vəhy” parçası ilə başlayıb “Bizçi-sizçi” parçasıyla bitən əsər ümumilikdə otuz iki yarımbaşlıqdan ibarətdir. 2001-ci ildə tamamlanan poema Rəsul Rza üslubunda olduğu kimi sərbəst şeir formasında yazılmışdır. Müəllif əsərin əvvəlində Ustad Rəsulla Rəsul yarı Nigarı yada salmamağı fikrin gözünün kor olması, sözün qəddinin əyilməsi hesab edir. Qəhrəmanını şeirdə novator, sözdə İlkər adlandıran şair onu Prometeylə müqayisə edərək iyirmi bir yaşında Rəsul Rzanın ona yarıkömək, uğur olmağını ehtiramla yadına salır. Poemada “Rənglər” bölməsinin əsas mahiyyəti ağ elə ağdır, qara da qaradır fikirlərində ifadə olunmuşdur. Müəllif ustadıyla bağlı xatirələri canlandırır, onun itkisindən doğan kədərini nümayiş etdirir. “*Ağır Rəsul Rza ötgüsünə, Qəfil Nigar xanım itgisinə yandım*” [108, s. 427] sətirlərində həmin şəxsiyyətlərin ölümündən doğan kədərini dilə gətirmişdir. Poema ümumilikdə insan həyatının fəlsəfəsi, xeyir əməllərin nəsildən-nəslə ötürülməsi ideyasına əsaslanır.

Tarixi simalara həsr olunmuş Barat Vüsalın irihəcmli “Aldədə” poeması 20 Yanvar şəhidlərinin əziz xatirəsinə ithaf olunmuşdur. “*Heca vəznində qələmə alınan əsər proloqla başlayıb epiloqla tamamlanır. Əsərdə on yarımbaşlıqdan istifadə edilmişdir ki, bəzi bölümlər bir neçə hissədən ibarətdir. Poemanın ilk bölümü “Odda yanmayan kişi”, ikinci bölümü “Naltökən” adlanır. “Oxuyan qarğılar” adlı bölümə ərəblərin əsl niyyətlərinin Aldədənin vətəninə torpaqlarını ələ keçirmək olduğu*

məlum olur. Ərəblər öz yanlışlarına inadla haqq qazandırırırlar ki, özgələrdən aldığınız torpaqları bizə verməlisiniz. Məhz bu hissədə poemanın niyə şəhidlərə ithaf olunmasının əsl mahiyyəti üzə çıxır” [184, s. 219]. Min illərdən bəri davam edən özgələrin torpaq iddialarının hələ gündəmdə olması şairi belə bir əsər yazmağa vadar etmişdir. Azərbaycan torpaqlarını bölüşdürməkdən gözü doymayan qəsbkarların torpaq iddialarından əl çəkməmələrinə şair kəskin etiraz edir. Bu, onu göstərir ki, əslində Azərbaycanın çağdaş problemlərinin kökü çox qədimlərə gedib çıxır. “Ağçayın Mahpeykəri aparması” bölümündə ana öz balasına bütöv türk torpaqlarını qorumağı məsləhət görür. “Batan günəşin nuru” bölümündə canını tapşırmaq ərafəsində olan Aldədəninin atının onu bütöv Azərbaycan coğrafiyasında gəzdirməyinin təsviri xüsusi məna kəsb edir. Səhənddən, Alvızdan, Ağrı dağdan, Kəpəzdən keçən at bütün Azərbaycanı dolaşır. “Ata qəbri” bölümündə hadisələrin düyünü açılır. Aldədəninin dünyasını dəyişəndən sonra düşmənlərin oğlunu öldürmək üçün onun üstünə Qara pəhlivani göndərmələri məkrli siyasətin davamı kimi qələmə alınıb. Xeyli təqib olunan Qoroğlunun birdən ayaq saxlayıb Qara pəhlivana xəbərdarlıq etməsi ki, bircə addım da atsan, atamın qəbri səni yandıracaq- düşmənlə mərdi-mərdanə rəftarın nümunəsi kimi verilir. Buna inanmayan düşmənin qəbri tapdamaq istəyəndə qəbirdən yüksələn alovu görüb qorxuya düşərək aradan çıxmağı haqsızların aqibəti kimi dəyərləndirilir. Bu təsvirlərdən sonra şəhidlər mövzusunə keçid rəmzi xarakter daşıyır. “*Can nə qədər şirin olsa da, şəhidlərin ata-babalarının qəbri tapdanmasın deyə canlarından keçməsi gələcək nəsillərə örnək kimi təqdim olunur*” [184, s. 214]. Əsərin finalı olan “Şəhid qəbirləri” bölümündə min illər bundan əvvəl baş verən hadisələrin eyni bəhanələrlə çağdaş dövrdə davam etməsi reallıq olaraq göstərilir. “*Dövlət çevrilişi edirmiş guya, Bir uşaq evində yatdığı yerdə*” [197, s. 161] - misraları 20 Yanvar qətliamının əsl mahiyyətini göstərir. Vaxtı ilə ərəb xəlifəsinin Aldədəninin üstünə hansı bəhanələrlə adam göndərməsi, sovet dövlətinin eyni bəhanələrlə Azadlıq meydanına qoşun göndərməsi ilə müqayisə edilir. Zaman dəyişsə də, köhnə düşmənlərin öz məkrli məqsədlərini dəyişmədikləri poemada sadəcə mifik bir hadisə kimi təsvir olunmayıb. Tarixi rəvayətlərlə müasir dövrün

reallıqları arasındakı bağlılıq verilib, düşmənlərin düşmənçilik mövqeyində qaldığına etiraz səsi ucaldılıb.

Müstəqillik illərində tarixi şəxsiyyətlərə həsr olunmuş poemalar içərisində Elçin İsgəndərzadənin “Çərçivəsiz Rəsmlər” silsilə poemaları xüsusilə fərqləndirilməlidir. *“Çərçivəsiz Rəsmlər” silsilə poemaları Elçin İsgəndərzadə yaradıcılığının pik nöqtəsidir... Bu poemanı şair 3 il ərzində (2000-2003-də) qələmə alıb... Bu poemalarda da Xaribülbül, Qara sevda, Ay, Şam, Adil Mirseyidin göyərçinləri simvolik obrazlardır...*” [89, s. 61-62] Silsiləyə daxil olan əsərlərdən “Adil Mirseyid”, “Rəssamın pəncərəsi” (Amadeo Modilyaniyə həsr olunub), “Səttar Bəhlulzadə nağılı” (rəsmlərlə mənzumə), “Pikasso və Minotavr” (kübo-füturist poema), “Van Qoqun Günəbaxanları” (mənzum rekviyem), “Salvador Dali üçün Madriqal”, “Qoyya”, “Lorka və Siyah Ay”, “Üfüqdə Qırmızı Günəş” (Toğrul Nərimanbəyova həsr olunmuş simfonik poema), “Rəssam və Mələk” (Bəhrüz Kəngərli və Gennadi Briyatukaya ithaf olunub) hər biri bitkin bir poemadır. Lakin üslub eyniliyi, məsələyə daha orijinal mövqedən yanaşma onları silsilə halında birləşdirir.

Müstəqillik illərində yazılmış poemalarda qəhrəman və zaman probleminin həlli üçün tarixi şəxsiyyətlərin bədii əksindən istifadə edilməsi bu əsərləri digər ədəbi dövrlərin poemalarından fərqləndirir. Belə ki, çağdaş dövrdə yazılmış Azərbaycan poemaları tarixi şəxsiyyətləri daha çox tarixin şahidi kimi təqdim edir. Yaradılmış obrazlar öz əsrlərinin şəxsiyyətləri olmaqla bərabər, XXI əsrin insani keyfiyyətləri ilə dəyərləndirilir. Ən diqqəti çəkən məqam odur ki, şairlər həmin obrazlar vasitəsilə milli məsələlərin qabardılmağına daha çox önəm verirlər. Bu şəxsiyyətlər sadəcə bioqrafik göstəriciləri ilə oxucuya çatdırılmır, həmin şəxsiyyətləri yetişdirən zamanın özəllikləri ilə müasir dövr müqayisədə təqdim olunur. Digər bir məsələ belədir ki, mentalitetdə əmələ gəlməyə başlayan dəyişkənliyə qarşı, yaratdıqları obrazların xarakterlərini qoymaqla etiraz edirlər. Bütün bunlar müstəqillik dövrü Azərbaycan poemalarında yaradılmış tarixi şəxsiyyət obrazlarını başqa ədəbi mərhələlərdən fərqləndirir.

Tarixi şəxsiyyətlərin poemalarda bədii əksi ilə əlaqədar olaraq müəllifin “Çağdaş Azərbaycan poemalarında tarixi şəxsiyyətlər” [137, s. 146-150], “Müasirlərimiz çağdaş Azərbaycan poemalarında” [141, s. 340-346], “Müstəqillik dövrü Azərbaycan poemalarında obraz seçimi” [143, s. 364-370], “Müstəqillik illərində yazılmış poemalarda Heydər Əliyev şəxsiyyəti” [147, s. 93-95], “Zəlimxan Yaqubun “Yunus Əmrə dastanı” [156, s. 12-15], “Hüseyn Cavidin obrazı müasir Azərbaycan poemalarında” [130. səh. 83-85], “Müstəqillik dövründə Heydər Əliyevə ithaf olunmuş poemalar” [146, s. 434-435] kimi məqalələri çap olunmuşdur.

3. 2. Çağdaş poemalarda müasir insanın obrazı

İnsan və onun həyatı ədəbiyyatın əsas istinad nöqtəsidir. Yazarlar müxtəlif mövzularda yazdıqları əsərlərdə insan taleyinə istinad edirlər. Ən əsası isə bütün bədii əsərlər insana hesablanaraq onun yazıb-yaratmağı və oxumağı üçündür. Bu mənada son illər yazılan poemalarda obraz seçimi heç də təsadüfə deyil. Həmçinin tədqiqatçılar zaman-zaman əsərlərə münasibət bildirərkən bunları etiraf etmişlər. N.A.Quliyev yazır ki, “...insana, onun mənəvi aləminə, hisslərinə olan maraq daha da artır. Bu zaman poema qəhrəmanları əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq sərkərdə, feodal-mütləqiyyət nümayəndələri yox, xalis insani keyfiyyətlərinə görə seçilən şəxsiyyətlər olurdular” [231, s. 124]. Oxşar proseslər müstəqillik dövrü Azərbaycan poemalarını da əhatə edir. Şairlər bədii obraz yaradarkən bədii təxəyyüldən daha çox real insanların portretinə üstünlük vermişlər. Müasir düşüncələrini izah etmək üçün müasir insanın surətini yaratmış, demək istədiklərini konkret fakt əsasında sübut etməyə cəhd göstərmişlər. Buna görə də, son illərdə yazılmış əksər poemaların qəhrəmanları realda yaşamış insanlardır. Onların çoxunun prototipi vardır. Bu insanların əksəriyyəti müharibəni yaşamış, ya da müharibənin lap yaxınlığında olmuş şəxslərdir. Müharibənin gətirdiyi problemlər, insanları üzləşdirdiyi sınaqlar tarixən

olduğu kimi, çağdaş dövrdə də gündəm mövzularındandır. Azərbaycan insanı hansı tarixi şəraitin yaranmağından asılı olmayaraq həmişə fəal ictimai mövqe nümayiş etdirmişdir. Ona görə də, onun bədii obrazı ədəbiyyatda kifayət qədərdir. Bu baxımdan tarixən Azərbaycan poemalarında orijinal obrazlar yaradılmışdır. Müstəqillik dövrü poemalarında bədii portret təxəyyüldən daha çox gerçəkliyə əsasən yaradılırdı. Həmin poemalarda təqdim olunan obrazların mükəmməlliyi ilə qane olmayan Vaqif Yusifli problemə belə münasibət bildirir: *“Elə bir poemanın adını çəkə bilmirəm ki, orada son 30 ildəki yeni insan obrazını açıb ortaya qoysunlar. Yeni insan təzadlı, mürəkkəb hadisələr çərçivəsində özünü itirməsin, xüsusən cavanlar poema janrına müraciət etməirlər”* [257]. Sitatda göstərilən problemlərlə yanaşı, çağdaş dövrdə yazılan poemaların içərisində yeni və müasir insanların obrazları yaradılmış poemalara kifayət qədər nümunə gətirə bilərik. Ümumiyyətlə, bu cür problemlər ədəbi prosesin əksər dövrlərində olmuş və tədqiqatçılar məsələyə müxtəlif formada aydınlıq gətirmişlər. Hətta poema janrına müraciət, obraz seçimində nəzərə alınan şərtlər barəsində müxtəlif qənaətlər mövcuddur. Bunlardan birində deyilir: *“Təsədüfə deyil ki, poema janrı (uzun şeir) o dövrdə geniş yayılmışdı, çünki bu janr daha qazanclıydı, qaydalara görə misrabaşına yüksək qonorar ödənilirdi, buna görə də şeir yazmaqdan daha birdəfəlik poema yazmaq daha sərfəli idi. Qonorar məsələsinin ortadan qalxdığı indiki zamanda artıq poema yazan bir şairə də rast gəlməzsınız. Amma o dövrdə hər şairin ən azı 5-10 poeması vardı”* [254]. Sitatda qoyulan məsələ subyektiv münasibəti əks etdirdiyindən müəyyən reallıqları kölgədə qoymuşdur. Xüsusilə “poema yazan bir şairə də rast gəlməzsınız” hökmü faktlar qarşısında inkar olunur. Belə ki, fundamental tədqiqat zamanı onlarla poemanın yazıldığı sübutunu tapır. Həmin əsərlərin necə və hansı formada yazılmağından isə yalnız o əsərlərin var olduğundan xəbəri olanlar danışa bilirlər.

Bir daha qeyd edək ki, müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında bu janra xeyli sayda müraciət olunmuş və həmin poemaların aparıcı obrazları əsasən şəhidlər və ya görkəmli şəxsiyyətlərdir. Ümumiyyətlə, sırf bədii təxəyyülün məhsulu olan bədii qəhrəmana rast gəlmək olmur. Şəhidlərin ayrı-ayrılıqda obrazları yaradılmış

poemalara “Şəhidlər xiyabanı”, “Salatın”, “Qaratel”, “Mübarizlik dərsi”, “Qasım dağı” və s. nümunə göstərə bilərik. Bunlardan əlavə S.A.Özgünün “Qartal baxışlı cəngavər”i Koroğlu Rəhimova, “Qırxıncı aşırım”ı Elxan Zülfüqarova, “Rəşadət təranəsi” Nazim Quliyevə, “Xocalının Mixaylosu” Tofiq Hüseynova, “Söydəmir kəhərin kişnərtisi” Tahir Bağirova, “Topçu Ağababa əfsanəsi” Ağababa Quliyevə, “Qəzəb baltasıyla çətilmiş hikkə” poeması Ramil Səfərova həsr edilmişdir. Bununla yanaşı, müasir Azərbaycanın istiqlaliyyət mücadiləsində öncüllərdən olan söz sənətkarlarının poemalarda obrazları yaradılmışdır. Bunlardan biri Sərvaz Hüseynoğlunun “Məmməd Araz dastanı”dır. Əsərdə müəllif sanki ölkəsinin yaşadığı problemlər barəsində Məmməd Arazla dərdləşir, vətəninə olan çatışmazlıqlardan şikayətlənir. Hətta Qarabağ məsələsinin həlli proqnozunun mərc mövzusu olaraq ciddiyyə alınmadığını təəssüf hissi ilə qabardıb. Bugünkü problemlərin qaynağını və nəticələrini Məmməd Arazla giley edir. “*Bu millətə yeni nəfəs, ruh gətirən Ömrü-günü Xan Arazsan, Kür şairsən*” [72, s. 148] fikirlərində təxəllüsü Araz olsa da, bəzən Arazın doğması olan Kür ömrü də yaşadığına eyham vurulub. Poemanın sonluğu Məmməd Arazın “Ey daşlaşan...” misraları ilə başlayan şeirinin ritmləri ilə tamamlanır. Poemada müəllifin məqsədi Məmməd Arazın portretini yaratmaq olmayıb, onunla həmsöhbət olmaq istəyi hiss olunur.

Nisə Bəyimin 2009-cu ildə yazılmış “Ürək” simfoniyası” poeması Bəxtiyar Vahabzadənin vəfatına həsr edilib. Poema müəllifin ürəyi ilə həmsöhbət olmağının təsviri ilə başlayır. “Ürək” rədifli beş bəndlik qoşmada və “Bağışladınmı” rədifli sual dolu şeirdə ürəyindən keçən sualları ürəyinə ünvanlayır. Ürək üçün ən böyük darlığın elə tənhalıq olduğu fikrini bir daha əminliklə söyləyir. Əsərin ortalarında şair tanrıya sual ünvanlayır ki, nədən mən ürəyimlə dərdləşən anda bir şairin baxtı yatdı?! Dünyadan xahiş edir ki, dayan, özümə gəlim, çünki indi ağır söhbətim var. Bu yerdə müəllif Bəxtiyar Vahabzadə haqqında onun öz deyimlərinə uyğun olaraq “*Dərdin olmayanda dərdsizliyindən Dərdin havalanıb dərd gətirirdi*” [119, s. 13] fikirlərini xatırladır. Bəxtiyar Vahabzadənin vətəndaşlıq mövqeyindən, heç zaman susmayan mərd ürəyindən, hər sözü-nəğməsi eşq nəfəsinə bərabər tutulmağından söz açır.

Ümumiyyətlə, poemada B.Vahabzadə əzəməti nümunə olaraq çəkilir. “*Qəlbi dayansa da, ömrü bitsə də, Hər zaman şairin haqqı sevgidir*” [119, s. 16] sətirləri ilə onun sevilmək haqqı olduğunu deyir. Bu haqq yalnız bədii əsərlərdə etiraf edilməyib, Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına münasibət bildirən tədqiqatçılar da eyni fikrə gəliblər. Professor Vüqar Əhməd bu barədə yazır: “...*Vətənpərvərlik mövzusu bütün əsərlərində qırmızı xətt kimi keçən Bəxtiyar Vahabzadənin 1990-cı ilin 20 yanvarında azğınlaşmış rus sovet qoşunlarından vətəni, torpağı qorumaq üçün yalın əlləriylə düşmən qarşısına çıxıb, sinələrini quduz neofaşistlərin gülləsi qabağına verən və uca Allahın yanında böyük şərəfə nail olaraq şəhidlik zirvəsinə qalxan şəhidlərimizə həsr etdiyi “Şəhidlər” poeması tarixi bir salnamə, ədəbi bir kitabə, möhtəşəm bir qəhrəmanlıq dastanıdır*” [250]. Həm sitatda adı çəkilən əsərin özünə istinad olunaraq, Bəxtiyar Vahabzadənin həyatının ən vacib məqamlarına işıq salınaraq yazılmış poemalardan biri Yusif Nəğməkarın “Bəxtiyar” poemasıdır.

Yusif Nəğməkarın 2014-cü ildə tamamlanmış “Bəxtiyar” poeması “Ən, ön, ün”, “Ön ün” bölümləri ilə başlayır, on altı fəsilə davam edir və “Son ün,” “Ən son ün” bölümləri ilə yekunlaşır. Poemada ürəyi sağ yanda döyündüyündən sözünü köksünün sağına sıxan epiteti ilə təyin edilən Bəxtiyar Vahabzadənin öz şeirlərindən bəndlər verilmişdir. Həmçinin şairin həyatının bütün mərhələləri ardıcıl şəkildə bədiiləşdirilib. Atası Zəkəriyyə kişi ilə anası Xanım Məcid qızının öz övladları Bəxtiyarı böyük oğulları Mahmuda övladlığa verməklərindən başlamış, şairin ömrünün sonlarına yaxın Türkiyəyə müalicəyə getməsinə qədər poetik formada təsvir olunmuşdur. “*Ata-qardaşına ögey Bəxtiyar Vətənə millətə ögey olmadı*” [112, s. 523] sətirləri ilə şair onun həm şəxsi həyatına, həm də ictimai mövqeyinə dürüst münasibət bildirmişdir. Saf, türk oğlu türk olan Bəxtiyarın körpəlikdə Şəkidə, cavanlıqda Bakıda böyüməsi, Səməd Vurğunun onu qəbuluna çağıraraq “Yaşıl çəmənlər, ağac altı, bir də ki, tünd çay” şeirini özünə oxutdurub gəncə dəstək olmağı, “Gülüstan” yazan şairin qəlbinin gülüstan yox, bir viranə kimi “xalqları ayıraraq, şəstini əzən imperiyanın ayrılıq sözündən qorxması”na etiraz etməsi əsərdə diqqəti cəlb edir. Qazancı-bədxahlıq, bəxşişi-pislik kimi təyin edilən imperiyanın törətdiyi 20 Yanvar qırğınına kəskin

etiraz edən Bəxtiyar Vahabzadənin qələminin kağız üstə hönkürərək “Şəhidlər”i yazmağı böyük rəşadətənin simvolu kimi mənalandırılır. Bunlardan əlavə, onun akademiya növbədənənar sessiya çağırılmağını təşkil edərək deputatların da iştirak etməsini tələbi, sovet generalı Ovçinnikova cəsarətlə etirazı və sonralar generalın öz səhvini etirafı poemada çox dramatik şəkildə ifadəsini tapmışdır. Eyni zamanda şairin Azadlıq meydanında xalqın yanında olmağı, millətinin səsinə səs verməyi, torpağımızın oda qalandığı, yersiz gəlib yerlilərin qaçqın düşdüyü bir dövəndə millətlə əl-ələ verməsi vətəndaşlıq nümunəsi kimi təqdim olunur. Poemada müəlliflə şairin yaxından dostluğu və Bəxtiyar Vahabzadənin onun şeirlərini dinləyib yüksək qiymət verməsi türkçülük kontekstində əks olunub. Onun müalicə üçün “Gülhanə” xəstəxanasına getdikdə xalq sevgisi ilə əhatə olunmağı əsərdə “*Prezident-ölkənin rəsmi başqanı, Şair- könuəllərin sevgi lideri*” [112, s. 597] misraları ilə yaddaşlara hopdurulur. Könuəllərin sevgi lideri kimi tərənnüm edilən qəhrəmanın ölümünü də Yusif Nəğməkar yüksək sevgi ilə ülviləşdirir: “*Ancaq bu ölüm deyil, Bir həyat öncəsidir*” [112, s. 606] misralarında Bəxtiyar Vahabzadənin və onun kimi millətsevər ziyalıların cismən ölümündən sonra ölümsüzlük qazanmaqlarına inam ifadə olunur. Şair onun yaşadığı illərin sayını poetikcəsinə mənalandıraraq yazır ki, “*Səksən dördü vurub səksən dörd əsrə, Xalqın arzusuna böldü Bəxtiyar!*” [112, s. 612]. Doğrudan da, əsərdə bütün çətin məqamlarda xalqının yanında olmuş bir xalq şairinin parlaq obrazı yaradılmışdır. Müəllif bu poema vasitəsilə həm qəhrəmanını daha dərindən tanıtmış, həm də onun reallıqları fonunda Azərbaycanın həqiqətlərini işıqlandırmışdır. Şair tanıdığı və yaxından bələd olduğu bir şəxsiyyətin obrazını yaratmaqla kifayətlənməmiş, ölkəsinin yarıməsrlik tarixini ana mövzu ilə əlaqəli şəkildə bədiiləşdirmişdir. Böyük şairin həyatı bədii əsərlər üçün mövzu olduğu kimi, yaradıcılığı tədqiqatçılar üçün etibarlı mənbə olmuşdur. Esmira Fuad bu barədə yazır ki, “*Əlbəttə, B.Vahabzadənin qələmə aldığı poemaların da hər biri ayrı-ayrılıqda mükəmməl sənət əsəri olmaqla, şeirləri qədər diqqətçəkən, cəlbədicə və yadda qalandır*” [57, s. 69]. Bu səbəbdən də onun haqqında yazılmış poemada öz əsərlərindən əlavələr edilmişdir.

Son illərdə yazılmış bir sıra poemalarda fəal ictimai xadimlərin proobrazları yaradılmışdır. Bu cür əsərlərdən biri Sabir Rüstəmxanlının “Atəşböcəyi” poemasıdır. 1996-cı ildə yazılan iki hissəli poema Mahmudəli Çöhrəqanlıya həsr edilib. Poemada 1946-cı ilin qış günündə Təbrizdən qovulanlardan, yarım əsr öncə birlik hayqıran kişilərin başlarının kəsilməsindən bəhs edilir. Sabir Rüstəmxanlı Azərbaycanın qara günlərində meydanların qırmızı boyanmağa məcbur edildiyini ötən əsrin gerçəklikləri kimi nəzmə çəkir. Əsərdə ümitsiz insanların ümidləri dirçələndə Lenin meydanının dönüb Azadlıq meydanı olmağı, Bakının Təbrizə, Təbrizin Bakıya azadlıq eşqi ilə can atmağı millətin qürurverici keçmişi kimi xarakterizə olunur. Elə həmin zamanlarda xain düşmənlərin Qarabağ iddiasına düşməsi, bütün ölkəyə şəhid məzarları əkilməsi çağdaş dövrün həqiqətləri kimi anılır. Beləliklə, poemanın birinci hissəsində müstəqillik mücadiləsi illərində vətənin durumu təsvir olunur. İkinci hissədə isə o zamanlar M.Çöhrəqanlının Bakıya gəldiyi qeyd edilir. Həmin vaxtlar bəzi adamların obrazları “*Kürsüyə qalxan kimi millətə yuxarıdan baxırdı!*” [172, s. 551] sözləri ilə canlandırılır. 1992-ci ilin fevralında Tehrandan Təbrizə uçan şair Təbriz xalqı ilə məmurlar arasında gördüyü fərqi etiraf etmək məcburiyyətində qalır. Təbriz torpağının ruhunu duyanda bilir ki, Tehrana rahatlıq verməyən təbrizlilərin milli birlik istəkləridir. Poemada Çöhrəqanlının timsalında azərbaycanlıların birləşmək arzuları ifadə olunmuşdur.

Çağdaş insanın obrazı yaradılmış Vaqif Aslanın 1991-ci ildə yazdığı “Aydın” poeması 21 yarımbaşlıqdan ibarətdir. Aydın Məmmədova ithaf olunmuş poemada onun Həştərxanda həbsdə olarkən bir sıra türksoylu xalqların özünü türk yox, türkmən, qırğız, qazax, özbək hesab etməsi ilə mübarizə aparıb, azad olunduqdan sonra öz kəndlərinə dönməsindən söz açılıb. Kəndlərində baş alıb gedən manqurtlaşma əleyhinə çıxdıqdan sonra Bakıya akademiya oxumağa gələn Aydın Məmmədovun “Türk-şumer paralelləri” adlı məqalə yazmağı, Azərbaycanda gedən ictimai-siyasi prosesləri yaxından izləməsi, meydanlara axışan izdihamın önündə dayanması əsərin qəhrəmanının gerçəklikləri kimi yaddaşa köçürülür. Poemanın “Ağ donlu qara yanvar” başlıqlı bölümü 20 Yanvar faciəsinə həsr olunub. Həmçinin

poemada Qarabağ müharibəsindən, əlifba məsələsindən söz açılır. Qeyd edilir ki, Özbəkistan KP MK-nın Birinci Katibi Şərəf Rəşidov, Qazaxıstan KP MK-nın keçmiş Birinci Katibi Din Mühəmməd Kunayev öldürüldükdən sonra *“Paris, London, Vaşinqton, Moskva planında “Əvvəl Heydər Əliyev, sonra Dağlıq Qarabağ”- Sözü yazılmış idi”* [15, s. 37]. Milli mücadilənin öncüllərindən olan Aydın Məmmədovu Qarabağdan öz kəndinə dönəndə maşın qəzasında bilərəkdən həlak etmələri etiraz dolu üsyankarlıqla işlənilib. Bu dəyərli insanı Bakıda dəfn etməyi planlaşdırsalar da, atası Mirsalehin, anası Mahı xanımın onun Kişdə torpağa tapşırılmağını istəməsi və onların istəyinin yerinə yetirilməsi xüsusi olaraq nəzərə çatdırılır. Harada dəfn edilməyindən asılı olmayaraq ümumxalq sevgisi qazanmağı poemada əksini tapmışdır. Bütövlükdə poemada Aydın Məmmədovun çağdaş Azərbaycanın tarixində tutduğu önəmli mövqeyin yerini görmək olur.

Zəlimxan Yaqubun müstəqillik illərində yazılmış kiçikhəcmli “İnsan” poemasının adı onun böyük bir şəxsiyyətə ünvanlandığını xəbər verir. Həmin əsər Xudu Məmmədovun xatirəsinə həsr olunub. Poema alim kimi alim, insan kimi insan olaraq xarakterizə edilən böyük şəxsiyyətin ölümündən doğan kədərini elegiyasitək yazılıb. Əsərdə qəhrəmanın yorulmaz zəhməti, Azərbaycan təbiətində apardığı araşdırmalar xatırlanır. *“Hər səfərinin bar-bəhrəsi Əl-əl gəzən, el-el gəzən Bir mənalı kitabıydı! Kitablari- bizim “Qoşa qanad”ımız!”* [204, s. 302] kimi sətirlərlə Xudu müəllimin real cizgiləri əks olunur. Şair qəhrəmanını alim, rəssam, xəttat kimi təqdim etməklə bərabər, onun böyük insan, mərd vətəndaş olduğuna oxucusunu inandırır. Əsərdə bu cür sənətkarların ölməzliyinə inam hissi ifadə olunur. Həmin obraz əslində şairin nümunə göstərdiyi vətəndaş obrazıdır.

Zəlimxan Yaqub digər dəyərli insanların həyatlarını mövzu predmetinə çevirdiyi kimi, öz həyatını da poema mövzusu etmişdir. 2000-ci ilin yanvarında yazdığı “Əlli yaşın dastanı” poeması bu cür yaranıb. Poema yeddi yarımbaşlıqdan ibarətdir. İlk hissə olan “Düşüncələr” insan üçün əlli yaşın nə olması sualı ətrafında yarıdanla fikir mübadiləsi ilə başlayır. Müəllif özü haqqında dolğun məlumat verərək hesab müəlliminin atası olduğunu bildirir. *“Adicə bir misalı həll edə bilməmişdim,*

Qulağımın dibindən elə dəydi şilləsi” [204, s. 311] misraları atasının onun gözünü açan şilləsinə işarə edir. Sonra gələn səkkiz kiçik bölüm “Şillə mənə deyirdi:” sözləriylə başlayır. Bu deyilənlərin içində öz şəxsi həyatı ilə millətinin, dövlətinin həyatı sintez şəklində verilir. Adi bir məsələni həll edə bilməyən insanın sabah millətin taleyüklü Cənub məsələsini, Təbriz məsələsini, sonralar meydana çıxmış Qarabağ məsələsini həll edə bilməyəcəyindən nigarən olan atanın narahatlığı obrazlaşdırılır. Zəlimxan Yaqub əsərdə həmçinin milli fəlakətlərin Qriqoryanların fitvası, Markaryanların əli ilə törədildiyini unutmamağı tövsiyə edir. Ən böyük mükafatının ölkəsinin müstəqilliyi, azadlığı olmağı ilə qürur duyur. “Mənim ömrüm” adlanan sonuncu bölümündə bütün poemalarının ana xəttini təşkil edən milli kimlik, türk kökəsinə sevgi hissləri daha qabarıq üzə çıxır. Şair öz həyatı nümunəsində vətənin bütün əzablarını daşıyan vətəndaş obrazı yaratmışdır.

Ümumilikdə çağdaş dövr poemalarında insan obrazı probleminin həlli, müəlliflərin əsərlərinə seçdikləri qəhrəmanlar haqqında Esmira Fuad belə nəticəyə gəlir: “*Kiyan Xiyavın “Təbriz və biz –ikili yalnızlıq”, Fərid Hüseynin “Səmərqənd divanı”, Sona xanım Vəliyevanın “Səmərqənddə usta Əlinin türbəsi önündə”, Fikrət Qocanın “İnqilab”, Nəriman Həsənzadənin “Xəlvətdə yanan şam”, “İstiqlal əsgəri”, Əhməd Qəşəmoğlunun “20 Yanvar”, “Rəsul”, “Cavanşir”, Araz Əhmədoğlunun “İki daş”, Behbud Muradi Elçibəyin “İçərişəhər”, Kəramətin “Cəzb və kütlə hökmü”, Fəxrəddin Ziyanın “Çanaqqala savaşı” poemaları ilə tanışlığımız göstərdi ki, mövzu müxtəlifliyi, zəngin məna çalarlığı, əlvan bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə əks olunan istənilən məfhum, söz və ifadə, hiss və duyğular silsiləsinin, hədəf olaraq götürülən hadisələrin poeziya örnəklərinə, bütövlükdə isə söz sənətinə çevrilə bilər*” [49 s. 9]. Bu əsərlərdə tanıyıb, bəzən də yaxından belə olduğumuz insanlar şair tərəfindən onların baxış bucağı ilə yenidən bizə təqdim olunur. Maraqlısı odur ki, müəlliflər qəhrəmanları haqqında oxucuda inam yaratmağa nail olurlar. Məhz həmin şəxsin həyatının nəzmə çəkilməsi faktı ilə həmfikir olursan.

Nəriman Həsənzadə bu mövzuda akademik Nizami Cəfərova ithaf etdiyi poeması ilə inam yaratmışdır. 2008-2010-cu illərdə yazılmış irihəcmli “Nizami” poemasında

şair baş qəhrəmanın timsalında azərbaycanlıların tarixi torpaqlarından köçürülməsinin səbəblərini və nəticələrini əks etdirmişdir. Əsərdən məlum olur ki, Nizami Cəfərovun ailəsi Qərbi Azərbaycan torpaqlarından çıxarılarkən Qazax mahalına pənah gətirmişdir. Poemada Atabəylər dövlətinin rəmzi kimi verilən Nizami Cəfərovun ailəsinin timsalında Azərbaycan kəndlilərinin sovetlər dönəmində məruz qaldıqları haqsızlıqlar əksini tapmışdır. Əsər daha çox müəllifin uşaqlıq xatirələrinin nostalgiyası üstündə qurulub. Bununla yanaşı, şairin əsas qayəsi qəhrəmanın fəal ictimai xadim olaraq obrazını yaratmaqdır. Müəllif sanki qəhrəmanı ilə həmsöhbət olurmuş kimi, Azərbaycanın tarixi problemlərini qabardaraq ölkənin bir əsrdə bir neçə dəfə əlifba dəyişmək məcburiyyətində qaldığını vurğulayır. Şair qəhrəmanın deputat olandan sonra seçiciləri ilə görüşlərini də təsvir edir. Bu məqamda ədəbi priyomdan istifadə edilərək, deputatın köhnə dostlarının zarafatları ilə xalqın problemləri işıqlandırılır. Poema beş bəndlilik “Salam” rədifli qoşmayla tamamlanır. Bu poema Nəriman Həsənzadənin digər əsərləri kimi, ayrı-ayrı şeirlərin vahid mövzu və ideya ətrafında birləşməsi təsiri bağışlayır.

Eyni mövzuda yazılaraq Nizami Cəfərova ithaf edilmiş Yusif Nəğməkarın “Nizami demiş...” poeması müasir poeziyamızda orijinal əsərlərdəndir. Müəllif əsərinin nəşri haqqında belə məlumat verir: *“Nizami demiş...” adlandırıdığım bu lirik səpkili poemanın əvvəl bir hissəsi “Ədəbiyyat qəzeti”ndə (ixtisarla), sonra isə “525-ci qəzet”də ardıcıl olaraq bir neçə nömrədə hissə-hissə (yenə ixtisarla) basıldı*” [111, s. 11]. Şair özü əsərini lirik poema tipinə aid edərək digər əsərlərində olan struktura uyğun fəsillərə bölmüşdür. Belə ki, poemada hissələr “ün” bölgüsünə əsasən müəyyən edilib. Poema “Önəm” adlı parçayla başlayır. Həmçinin kitabın bir səhifəsində poema bəndləri, digər səhifəsində Nizami Cəfərovun əsərlərindən sitatlar verilmişdir. Əsasən heca vəznində yazılmış poemada bəzən sərbəst şeir formasından istifadə edilmişdir. “Ən ön ün”, “Ön ön ün”, “Ön ün” bölümlərinin mahiyyətini bu misralarla ümumiləşdirmək olar: *“Əsərimin qəhrəmanı Seçilmiş oldu ki, yazdım”* [111, s. 24]. “Ünləmə” bölümündə şairi gecə ilhama gətirən xəyalın onu şeir adlı qitəyə aparmağı və orada Şeyx Nizamidən xeyir-dua almağı əksini tapıb. Sonrakı on

bir bölüm “Ünyönü” başlığı ilə təqdim olunur. Bu hissədə “Atası Quluydu, anası Savad, Ata vediliydi, ana qazaxlı...” [111, s. 34]- tipli misralarla tərcümeyi-hal xarakterli bilgilər almış oluruq. Ailənin ilk könül atəşi, gözün ilk ovu kimi dünyaya göz açan Nizaminin anasının dilindən verilən xeyir-dua dolu laylalar etnoqrafik çalarları ilə diqqəti cəlb edir. Hətta “Oğlum bir gün dil aç, Dilsizə dil öyrədə” [111, s. 40] tipli arzularda məntiqi bir istəyin əksini görürük. Böyük dilçi alim kimi şöhrət qazanmış Nizami Cəfərovun bu istiqamətdə ilk xeyir-duanı anasından aldığı poemada gerçekliklə yanaşı, nəticənin əksi kimi təqdim olunmuşdur. Həmçinin Nəriman Həsənzadənin poemasından üç bənd əlavə edilmişdir. Müəllif qəhrəmanının səmimiyyətini, hər kəsə insani, elmi məsləhətlər verməsini “Ayrıca Nizami akademiyası” kimi səciyyələndirir. Bu cür insani keyfiyyətlərin ona Mehdi Hüseyn, İsmayıl Şıxlı, Bəxtiyar Vahabzadə kimi böyük şəxsiyyətlərdən keçmə olduğu xüsusi vurğulanır. “Atatürk mərkəzi”nə rəhbərliyi çiyində olan rahatlıq kimi mənalandırılır. Şair qəhrəmanının pedaqoji fəaliyyətini diqqətdən kənarda qoymur, “Əlini çatdırmış elm açarına Onun universitet auditoriyası” və ya “Arxası bir eldir, bir ölkə, bir soy, Hər yanda davamı– tələbəsi var” [111, s. 62] misraları ilə alimin bu istiqamətdəki yorulmaz fəaliyyətini işıqlandırır. Alim kimi fəaliyyət istiqaməti isə bu cür ümumiləşdirilir: “Yazı- iç aləmin aşkarlanması, Nitq- lal düşüncənin səs aynasıdır” [111, s. 70]. Bu misralarda yazı və nitq sözləri ümumişləklərdən daha çox termin xüsusiyyəti daşıyır. “Ümumilikdə Yusif Nəğməkarın Nizami Cəfərova həsr etdiyi poeması bir alimin, tanınmış bir insanın bədii portretini tamamlayır” [111, s. 10]. Şair prototipini yaratdığı obraz haqqında düşüncələrini belə ümumiləşdirir: “Nizami demiş”lə nitqə başlayan Sonda da “Nizami demiş” söyləyər” [111, s. 66]. Eyni zamanda əsəri üçün seçdiyi qəhrəman haqqında belə fikirdədir ki, “Ulu Nizaminin adaşı olmaq Nizami şeiritək məsuliyyətlidir” [111, s. 70]. Poemada diqqəti çəkən əsas məqamlardan biri reallıqlara və çatışmazlıqlara şairin obyektiv münasibət bildirməsidir. Şair əsərin qəhrəmanitək sözü ilə əməli düz gələn insanların varlığına sevindi ki, saxtakarların olduğuna təəssüfünü gizlətmir:

Adaməvəzlərə “əvəzsiz” dedik,

Hanı əvəzlilər – yeganəliklər?!

Hərənin əlində bir susqun düdük,

Bürüyüb ətrafı biganəliklər... [111, s. 88]

Şair bir sual önündə dura bilməyib, dolaşığı nitqi ilə əllaməçilik edərək sadə cümləni qura bilməyən “alim”lərə qarşı kəskin mövqe nümayiş etdirir. Tapdığı terminlər və ya ifadələr ondan-bundan çırpışdırma olan, şairə, nasirə badalaq atan bu tiplərin özlərinin bir sözü hecaya bölə bilməməsinə kinayə edir. “*Dindirən and içir öz məsləkinə, Elmsiz cahilə elmi iş yazır*” [111, s. 92] misraları ilə ümumiləşdirmə aparır. Əsərdə hətta dünyanın siyasi mənzərəsinə də münasibət bildirilib. Yaddaşında vətən anlayışı olmayan, müasir imici korrupsioner olanları “*Gəlir üstümüzdə öz gəliriçün “Qara”sı qurumuş qaynar birjalar*” [111, s. 102] sətirləri ilə tanıdır:

Balıqı aldadır soxulcan səsi;

Binəva şütüyür qarmaqdan ötrü.

Bağırmaq– oğrunun fəndi, hiyləsi –

Doğrunun bağrını yarmaqdan ötrü... [111, s. 110]

Müəllif qəhrəmanını bütün mükəmməl tərəfləri ilə diqqətə çatdırmaqla yanaşı, onun milli düşüncələrini, öz dövlətinə və dövlətçiliyinə məftunluğunu xüsusi qabardır. Əsərin sonlarına yaxın qəhrəmanının bayraq önündə, dodağında himn təsvirini verməklə şair bu tamlığı bütövləşdirir. “Son ön ün”də müəllif Nizami Cəfərova müraciət edərək onun milli ideyalarını, türkçülük təfəkkürünü tərənnüm edir. “Son ün” və “Ən son ün” bölümlərində Nizami Cəfərovun böyük türkoloq kimi xidmətləri qeyd olunaraq əsər yekunlaşır. Poemada yerində və ustalıqla işlədilmiş folklor nümunələri, orijinal və mükəmməl qafiyələr onun bədii gücünü artırır.

Yusif Nəğməkarın Qurban Musayevə həsr etdiyi “Qurbannamə” poema-essesi “Ən ön ün”lə başlayır. Minacat və rüculardan ibarət olan bu bölümə SƏN əvəzliyi, VƏ bağlayıcısı əsas bağ rolunu oynayır. “İşi-gücü əl tutmaqdi, Kasıblara, əlsizlərə” [113, s. 94]- fikirləri qəhrəmanını tanıtım, təqdim etmə xarakteri daşıyır. “Önləmə” bölümündə “Şair ənənəvi strukturda ədəbi-estetik janr tələblərinə uyğun təkamül mərtəbəsinə qovuşmaqla fərdi peoportretini yaratmağa müvəffəq olmuşdur” [113, s.

108] kimi cümlələrlə Qurban Musayevin əsərlərinin şərhı də verilmişdir. “Bəzən yoxluq tanıdır İnsanın varlığını” [113, s. 321] misraları ilə əsas obrazın xarakterik cizgiləri sərgilənir. “Son ün” “Ən son ün” bölümlərində Qurban Musayevin ölənədək arzusunda olduğu qələbə xəbəri də yer alıb: “Bəli, çaldıq o qələbəni, Dədə Qurban! Özü də cəmi 44 gün içində” [113, s. 373]. “Sözaxır”la tamamlanan poema-esse kollektiv müəlliflər tərəfindən yazılmış əsər təsiri bağışlayır. Yusif Nəğməkar sanki Qurban Musayev haqqında yazılmış yazıları cəm edərək, onun şeirlərindən də seçmələr verən müəllif-tərtibatçı, bəzən araşdırmaçı, həm də əsərlərinin təhlilçisidir. Əsərin süjeti məntiqi ardıcılıqla sıralanma təsiri bağışlayır. Təsvirlərdə dialoqlar, xatirələr yer alır. Əsərdə nəsr və nəzm nümunələri olsa da, poema ənənəvi nəslə nəzmin növbələşməsi standartlarına uyğun gəlmir. Poema haqqında filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İmarət Süleymanova yazır ki, “Şair Yusif Nəğməkar haqlı olaraq “Qurbannamə” poema-essesini də aşağıdakı kimi başlayır və eyni sözlərlə tamamlayır.

Sən yaxşı bilirsən Allahdan gizli heç nə yoxdur.

Odur ki, ən böyük səmimiyyət ən böyük halallıq da

Yaradanla yaradılan arasındadır! Və...” [186, s. 11]

Eləcə də, Yusif Nəğməkarın 1991-ci ildə tamamlanmış “Ah-naz-“Şahnaz” poeması xalq artisti Niyaməddin Musayevə həsr olunmuşdur. Əsasən heca vəznində yazılan poema “Ön ün” ilə başlayıb “Son ün” ilə yekunlaşır. “Xalq artisti ola-ola Xalqdan uzaq olan da var... Fəqət onun halalıdır saf şöhrəti, Adı, sanı” [108, s. 451] kimi sətirlərlə şair qəhrəmanını tərənnüm edir, Niyaməddin Musayevin Azərbaycan musiqi sənətində tutduğu mövqeyini alqışlayır.

Qeyd etdiyimiz kimi, müstəqillik illərində daha çox müharibə iştirakçılarının həyatlarına istinad edilir, onların bədii portretləri yaradılırdı. Nəriman Həsənzadənin 1993-cü ilin aprelində yazdığı “Şəhid atası Şərif qağaya məktub” poemasının qəhrəmanları müasirlərimiz olan müharibə qurbanlarıdır. Poema Qazaxın Çaylı kənd sakini Şərif qağanın yürdəkdən təzə qalxmış son beşiyi Elşadın Sədərəkdə şəhidlik zirvəsinə yüksəlməyindən bəhs edir. Nakam şəhidin yanında digər şəhid ataları Sabir

bəy, Mahir bəy və Cavanşir bəylə yanaşı, bütün el-obanın hüzn içində iştirak etməsi zamanın insan həyatına diqtəsi kimi qiymətləndirilir. Novruz bayramına təsadüf edən həmin ağır gündə şair öz el-obasını tək qoymadığını, kənd qəbristanlığını ziyarət etdiyini unudulmaz yaralar kimi xatırlayır. Əsərdə müsibətin, itkinin insanları bir-birinə necə doğmalaşdırdığı çox təsirli şəkildə əksini tapıb.

Nəriman Həsənzadənin kiçikhəcmli “Səfirə məktub” (1995) poeması Amerikada səfir olmuş Hafiz Paşayevə ünvanlanmışdır. Xalq şairi, millət vəkili, el ağsaqqalı olduğunu diqqətə çatdıran müəllif millət adından danışmaq haqqı qazandığını vurğulayaraq işğal olunmuş rayonlardan Kəlbəcərin, Qubadlının, Cəbrayılın, Zəngilanın, Füzulinin, Laçının, Ağdamın özünəməxsus təbii ehtiyatlarının ermənilər tərəfindən necə talan edildiyini ürək yangısı ilə sadalayıb. Mühəribə ölkənin həyatında mənəvi aşınmalara səbəb olsa da, şair səfirdən rica edir ki, Amerikada Azərbaycan həqiqətlərini onlara çatdırsın. *“Mən görürəm, sən qalxdığın o kürsülər bir səngərdi, qoy görsünlər orda səfir, burda millət səfərbərdir”* [67, s. 476]-söyləyərək məmur-xalq həmrəyliyi dünyaya nümayiş etdirməsini rica edir. Əsərdə şair vətəninin bütövlüyü naminə əsl vətəndaş mövqeyi nümayiş etdirərək ölkənin hər bir vətəndaşını, səfirini, adi insanların bir amal uğrunda mübarizə aparmağa çağırır.

Müstəqillik illərində mühəribə mövzusunda yazılmış “Qasım dağı” (1997) lirik poemasının müəllifi Telman Tovuzludur. Poema Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Qasım Qara oğlu Rzayevin döyüş yoluna həsr olunub. Əsər on üç hissədən və epiloqdan ibarətdir. Birinci hissədə Tovuzun tarixi məkanlarından olan Koroğlu qayasının, Kəmər qayasının, Ağ dağın, Xan körpünün, Sultan körpünün, Xınna dərəsinin, Haça Qayanın, Çoban Dağının, Ceyran çölünün, Qazan gölünün, Torpaq Qalanın, Top Dağdağanın, Köhnə Qalanın, Yaxşı Xalanın, Qara daşın, Göy Qayanın, Alı Dədənin adları çəkilir. Bununla yanaşı, Tovuzun bir sıra tanınmış şəxsiyyətlərindən Qara Tanrıverdinin, Qandal Nağının, Telli Əsədin, Yusif Ağanın adları qeyd olunur. Şair rayonun igid oğullarından olan Məstanın, Yusifin, Mərdanın, Naiqin haqqında tarixə düşəsi yazılar yazılması istəyini dilə gətirir. Poemada Hacallı kənd məktəbinin Qasımın adı ilə daha da şöhrətlənməsi, Qasımın döyüş yoldaşı

olmuş Sultanın onun haqqında döyüş xatirələrini bölüşməsi nəql edilir. Sultanın söylədiklərindən məlum olur ki, qızgın döyüşlərin birində Qasım təkbaşına düşmənin bir topunu, bir topçusunu və çoxlu əsgərini məhv edərək onları geri çəkilməyə məcbur etmiş, onun haqqında yuxarıya raport göndərmək istəyəndə etiraz edərək bildirmişdir ki, ana yurdu qorumaq vətəndaşlıq borcudur, qarşılıq güdmək olmaz. Bundan əlavə, poemada Qasımın Bəhlul, Namiq, Mikayıl, Zakir, Çingiz kimi silahdaşlarının qəhrəmanlığı xatırladılır. Qeyrət simvolu adlandırılan Hamletin şəhidliyindən və dostu Ceyhunun qəhrəmancasına həlak olmağından bəhs edilir. Sonrakı hissədə düşmənlərin gecə Əlibəyli kəndinə hücumundan və Qasımın bu döyüşdə topçu kimi məharətindən danışılır. Bir haşiyə çıxaraq ermənilərin həmin döyüş gedən əraziləri o vaxtkı rəhbərdən hədiyyə kimi almaq istəmələri və kənd camaatının öz torpağını ermənilərə verməməsi təsvir edilir. Belə bir vaxtda Məmmədov Məmməd Zeynal oğlunun öz cəsarəti ilə seçilərək ermənilərin kəndin torpaqlarına sahib çıxmaq arzularını boşa çıxardığı qeyd olunur. Digər bölümdə Qasımın radioda Şuşanın alınması, Laçının kəməndə salınması xəbərini eşidərək, onlara kömək etmək niyyətində olduğunu bildirməsindən bəhs edilir. Qasımın vurularkən üçrəngli bayrağı bağrına basaraq canını tapşırmağı, vurulduğu o yerin adının dəyişilməsi belə ifadə olunur: *“Həmin Quş Dağına o gündən bəri, Qasım Dağı dedi Tovuz elləri”* [189, s. 46]. Ümumiyyətlə, məsnəvi formasında olan poemanın epiloqu “Bu gündən” rədifli beş bəndlik qoşma ilə yekunlaşır. Poemada Azərbaycanın ən yeni tarixinin döyüş yolu bir Milli Qəhrəmanın simasında gələcək nəsillərə çatdırılır.

Qarabağ müharibəsində şəhid olmuş Azərbaycanın Milli Qəhrəmanına həsr edilmiş əsərlərdən biri “Koroğlunun Ağdərə səfəri”dir. Abdulla Qurbaninin bu əsəri nəsr ilə nəzmin növbələşməsi şəklində yazılıb və müəllif 1995-ci ildəki nəşrdə əsərini tipinə görə dastan adlandırıb. Yazılma üslubu ilə dastan janrının xüsusiyyətlərini özündə daşıyan əsər Milli Qəhrəman Koroğlu İsmayıl oğlu Rəhimovun rəşadətli ömür yoluna həsr edilib. Müəllif əsərə Koroğlu Rəhimovun dədə-baba yurdu olan Zəngibasar elinin Sarıcalar yurdu haqqında ətraflı məlumat verməklə başlayır. Əvvəl

bir bayram günündə ermənilərin kəndə hücum edib çapıb-talamaları, sonra 1940-cı ildə çayların daşması nəticəsində el-obanın pərən-pərən düşməsindən söz açılır. Belə vəziyyətdən istifadə etmək istəyən ermənilərin iç üzü göstərilir: *“O vaxtkı Ermənistanın hökumət başçıları selin-suyun qabağını almaq əvəzinə, Sarıçalarda daha yaşayışın qeyri-mümkünlüyünü əsaslandıraraq əhalini yurd yerinə qayıtmağa qoymadılar”* [165, s. 5]. İkinci dünya müharibəsi başlayanda isə türklər *“ötənləri dərs eləməyib neçə erməni ailəsini yenə də qanadlarının altına çəkdilər”* [165, s. 5]. Bununla yanaşı poemada, Koroğlunun babası Səməd kişinin, atası İsmayıl kişinin təmsalında 1948-ci ildə yurd-yuvalarından didərgin salınan azərbaycanlıların ümumiləşdirilmiş obrazı yaradılıb. Müəllif qəhrəmanının şəxsi həyatını nümunəvi ailə kimi obrazlaşdırır. Öz əmisi qızı ilə evlənən Koroğlunun üç övladını həyat yoldaşına tapşıraraq döyüşə yollanması və xanımının onun bu istəyini dəstəkləməsi poemada ibrətamiz boyalarla işlənilib. Onun döyüş yolu barədə hərtərəfli təsəvvür yaradan şair həmin igidlərin Murovdağın ətəklərində döyüş təlimi keçmələri barəsində məlumat verir. Bəlli olur ki, hazırlıqdan sonra Ortakənd və Gülüstan istiqamətindən hücumə keçən döyüşçülər Goranboyun Buzluq və Erkəc kəndlərini azad edirlər. Uğurlu döyüş yolu keçib, böyük hörmət və nüfuz qazanan qəhrəmanının şəhidlik zirvəsinə yüksəlməsini müəllif belə canlandırır. Ağdərə uğurunda döyüşdə *“Birdən düşmən topunun mərmisi Koroğlu və onun üç silahdaşını yerə sərdi”* ([165, s. 27]. Koroğlu ilə birgə Vaqif, Əliqulu və Fərhadın şəhid olması, şəhidlər xiyabanında dəfn olunmaları son dərəcə təsiredici formada təqdim olunur. Poemanın sonluğunda şair Dədə Qorqudun obrazını yaradır. Əsərdəki şeirlər nəsrin ahənginə uyğun olaraq heca vəznində, dördlük, məsnəvi, beşlik, gəraylı, yeddilik, qoşma şeir şəkillərindədir.

Nəbi Xəzrinin kiçikhəcmli “Salatın” poeması 1991-ci ilin 5-11 fevralında rekviyem tipində yazılmışdır. Səkkiz parçadan və sonluqdan ibarət əsərin epiqrafında *“Şəhid Azərbaycan qızı Salatın Əsgərovaya rəhmət oxuyaraq...”* [200, s. 6] - fikirləri yer alır. “Bir kərə, yalnız bir kərə” adlanan bölümdə qonaqlıqda şairin öz qəhrəmanı ilə bir oxucusu kimi tanışlığından bəhs edilir. Ümumiyyətlə, poemada ənənəvi süjet xətti yoxdur. “Ata, Qarabağa gedirəm yenə” başlıqlı hissədə qismən də olsa, epik

təsvir hiss olunur. Salatının körpə oğlunu atasına tapşırıb cəbhəyə getməsi vətənin səsinə səs verən vətəndaşın haqqı kimi əksini tapmışdır. “Yaralı dağlar” bölümündə kolluqlarda gizlənən ermənilərin qadın və jurnalist olmağına baxmayaraq, maşını gülləyə tutaraq onu öldürdükələrindən bəhs edilir. Bu, bir Azərbaycan qadının ölümü olmaqla bitmir, həm də bir uşağın yetimliyinin əsası qoyulur. Əsərin ən təsirli hissəsi məhz “Ceyhunun yuxusu”dur. Anası vurulan gün uşağın yuxuda kolluq içindən çıxan canavarın anasına hücum etdiyini görməsi çox təsirli formada yazıya köçürülüb. Sağlığında neçə-neçə şəhidi çiyində daşıyan gözəlin özünün çiyinlər üstə şəhidlər xiyabanına yollanmadığını şair kədərli notlarla tarixləşdirib. “Dədə Qorqudun səsinə eşitdim” adlanan sonuncu bölümündə əsas diqqət dənizdən dənizə xülyası olan düşmənlərin cavabını verəcək qeyrətli övladların həmişə doğrulacağına yönəldilir. “Sonluq”da şair yurdun gələcəyinə ümidlə yanaşır, şəhidin övladının böyüyüb şairin şeirlərini əzbər deyəcəyi fikri onu gələcəyə nikbin baxmağa həvəsləndirir. Poemada çağdaş insanın təfərrüatlarına bələd olmaq üçün müasir dövrün öz insanının həyatı nümunə gətirilmişdir. Salatın Əsgərovaya həsr edilmiş S.A.Özgünün “Bənövşə bitmir payızda” poemasında isə şəhidin öz missiyasını şərəflə yerinə yetirməsi belə yad edilir: “*Layiq oldun bu fəxrə, şərəfətə, Sən zillətlə barışmadın, Salatın!*” [125, s. 162] Hər iki poemada eyni şəxsin təmsalında müasir Azərbaycan insanının vətənpərvərlik hissləri təbliğ olunur.

Şəhidlərin ölməzliyini sübut etmək üçün onların bədii obrazlarını yaradan Fikrət Qocanın orijinal surətlərindən biri Milli Qəhrəman Çingiz Mustafayevdir. Onun yeddi yarımbaşlıqdan ibarət olan “Şəhidlər xiyabanı” poemasında Çingizin əzəmətli obrazı şəxsiyyət bütövlüyü təqdim edilir. Çingiz Mustafayevin vətənin dar günündə başında başından bahalı papaq gəzdirənlərə Qarabağ lazım olmadığını əməli şəkildə sübut etməyi, həmin zaman kəsiyinin acınacaqlı həqiqətləri olaraq ifadə olunur. Çingizin rəsmən (formal) peşə sadıqlığına and içən jurnalistlərdən olmadığı, şərait tələb edəndə bu yolu könüllü seçdiyi bir vətəndaşın milli mövqeyi kimi xarakterizə edilir. “*Hönkürə-hönkürə Xocalı soyqırımında başı soyulmuş, gözü oyulmuş meyidləri, goreşən kimi eşilib pis günə qoyulmuş körpələri lentə aldığı ağrı*

ilə qələmə alınmışdır. Poemada onun Laçında apardığı çəkilişlərindən də bəhs olunur. Poemanın sonluğu çox təsirli bitir, həmişə özündən qabaqda olub döyüşü çəkən kameranının indi vurulmuş Çingizi çəkməsi kövrəldici hisslərlə yazılmışdır” [184, s. 165]. Əsər belə yekunlaşır ki, “Çingiz kimi vətəni candan artıq sevməkdi qəhrəmanlıq” [163, s. 173]. Həmin qəhrəmanlığın fəvqündə çağdaş insanın vətəndaşlıq mövqeyi nümayiş olunur. Onun nümayiş etdirdiyi nümunəviliyi Mərziyyə Nəcəfova belə dəyərləndirir: “Çingiz Mustafayevin həqiqi mənada vətənə bağlılığı vətən üçün canını qurban verməsi bu gün gənclərimizə əsl örnək yeridir” [105, s. 128]. Ona görə də bu şəhidimizin ölməzliyinə söz abidəsi qoyan şairlər kifayət qədərdir.

Yusif Nəğməkarın “Çingiz çini” poeması Milli Qəhrəman Çingiz Mustafayevin əbədi xatirəsinə ehtiramla yazılmışdır. 2010-cu ildə tamamlanmış poema otuz səkkiz yarımbaşlıqdan ibarətdir. Əsər haqqında Ramiz Rövşənin qeydlərində deyilir: “Poemada Çingizin qısa ömrünün bir çox məqamlarıyla yanaşı, ata-anasından tutmuş adını daşdığı nakam əmisinin faciəli taleyinə cən Mustafayevlər nəslinin keşməkeşli tarixçəsi də öz əksini tapıb” [110, s. 4]. Heca və sərbəst şeirlərin kombinasiyasından yaranan əsərdə bir neçə başlığın adı “Qeybdən...” adlandırılmışdır. “Çingiz öldü ki, ölməsin ölməzlik” [110, s.12] tipli sətirlərdə onun uğrunda canından keçdiyi milli məfkurənin əbədiyaşarlığına abidə qoyulmuşdur. “Ad arxivi” adlı parçada əsas məqsəd pantürküst damğası ilə böhtanlar atılaraq həbsxana küncələrində vərəm kimi amansız xəstəliklərə düşər edilmiş repressiya qurbanlarının acınacaqlı taleyinə güzgü tutmaqdan ibarətdir. Belə tale yaşamağa məhkum edilmiş insanın adı ölümündən 19 il sonra qardaşının balasına verilir. Hərbiçi Fuadla Naxış ananın ailəsində dünyaya gələn uşağa əmisinin adını qoyurlar. Çingiz isə öz oğluna atası Fuadın adını qoyur. Şair repressiya qurbanı olmuş əmi ilə onun adını daşıyan uşağın gələcək taleyi arasında poetik bağ qurur. Çingizin Xocalı qətlamını kameranın yaddaşına həkk etməsi ilə əmisi kimi ziyalıların məhv edilmə səhnəsi arasında bir məntiqi əlaqə olduğuna eyham vurur. Çingiz Mustafayevin yeniliklər etməyə can atmağını bu cür ifadə edir: “Bu da sirdi: Görünmədiyi məkan birinci olmadığı yerdə”

[110, s.26]. Müəllif Çingizin həyata keçirdiyi çoxsaylı ilkləri “zamansızlıq ölçüsünü bir ömrə sığdırmayan zaman” fikirləriylə ehtiva edir. Azərbaycan qanlılarının onları gecə yarı “Azərbaycan” kinoteatrına yığib döyməsi, cəmi səkkiz ay televiziya işləyən adamın sanki səksən ilin işçisi kimi tarixə düşməsi əsərin qəhrəmanı haqqında yüksək fikirlər oyadan tanıtım üsullarıdır. Şair onun Qarabağdan gəlməsini yumruqlarını göyün qapısına, ayaqlarını yerin əsəblərinə döyəcləməsi kimi təsvir edir. “Çingizin videokamerası- Bir millətin dəmir ürəyə sıxdığı göz qarası,- televiziyanın dəmir qapılı saxlanc otağında Sükutun dəmir dözümindən qaysaq bağlamış könül yarası...” [110, s. 35] sətirlərində sadəcə bir işçinin fəaliyyəti yox, bütöv bir millətin gerçəklikləri təəssüflə tarixə həkk olunur. Şair onun bütövlüyünə ərməğan etdiyi ölümü də sakitliyi, dincliyi adlandırır, ağrısı deyil. Çingizin Laçın oğullarını haraylamağı, dedi-qodunu bir yana atıb həm müdafiə olunmağa, həm də hücum keçməyə səsləməsi əsərdə real hadisələrin bədii fonu kimi təqdim olunur. Hətta onun topa mərmə verməsi Çanaqqala savaşındakı eyni səhnənin oxşaritək göz önündə canlandırılır. Ehtiyatın özündən ehtiyat edərək ölümün gözünə dik baxan Çingizin əlində kamera, gözündə qan ölümü yadından çıxartmağı sadəcə vəsf olunmur, həm də milli sərvət kimi təbliğ edilir. Şair onun qarşısına çıxan ölümü kişilik biçimində, əbədiyyət libasında tərənnüm edir. “Ömründə bircə yol da Günah iş tutmaya-tutmaya kamerasını üzünə tutub Günahı çəkəni gördüm” [110, s. 53] tipli sətirlərlə insan və zaman anlayışları qarşı-qarşıya qoyulur. Mövcud şəraitin insanı standartlardan kənara çıxmağa məcbur etməsi məntiqi həqiqət olaraq təqdir edilir. Günahı çəkməyə məcbur olan şəxsin onu tarixin yaddaşına həkk etməsinə qəzəb yox, rəğbət bəslənilir. Öz dövrü üçün günah və ya cinayət sayılan hadisələrin müəyyən zaman kəsiyindən sonra həqiqət fonunda üzə çıxacağına tərəfgirlik edilir. Bunlarla yanaşı, daha kövrəldici anların təsviri poemanı bir az da qüvvətləndirir. Əlini ürəyinin üstünə qoyduğu üçün kamerasını söndürən düyməyə barmağını basa bilməyən Çingizin lentin yaddaşına ömrünün son anlarıyla birgə həkk olunmağı tarixin və əsərin qanlı faktlarından biridir. “Anbaan itirdiyi qanı itirilən torpaq kimi apardı əlçatmazlığa Çingizi...” [110, s. 54] misralarında ölümün artıq özünü yetirdiyi tarixə həkk olunur. Tabutu Qarabağdan

Zabrata gətirilən şəhidin kamerasını hər kəs maraq etsə də, qardaşı Seyfullanın son çekilişləri yaddaşına köçürmüş kasseti çıxarıb, qanlı kameranı istəyənlərin üstünə atmasının qeyd edilməsi özündə müəyyən mətləbləri saxlayır. Müəllif onun həyatına son qoyan minamyot qəlpəsinin bir namərd əlindən çıxmağına baxmayaraq bir mərd ömrünə sığınmağını qəlpənin şöhrət zirvəsini fəth etməsi kimi mənalandırır. Bu səbəbdən əsər haqqında fikir bildiren Vaqif Yusifli belə ümumiləşdirmə edir: *“Amma onu demək istəyirəm ki, “Çingiz çini” poeması qəhrəmanlığın sərrast poetik dərkidir”* [211. s. 13]. Poemada Çingizin ölümə çarpışdığı anlarda iş yerində onun özbaşnalıq edərək ön cəbhəyə çekilişə getməsinin hiddətə səbəb olması, işdən çıxarılmağı üçün əmr verilməyi dövrün reallıqları zəminində qiymətini tapır. Poemanın sonlarında Yusif Nəğməkar əsərin adının izahına da diqqət ayırmışdır: *“Çin ölümün üstündə ölməzlik adlı sərgi”* [110, s. 62] fikirlərində poemanın ölümsüzlük qazanmış şəxsiyyətə həsr olunmağını vurğulamışdır.

Balayar Sadiqin proloqla başlayan “Sərhədçi ömrü” poemasında sərhəd savaşda gözünü yuman şəhidin sonuncu mənzili kimi göstərilir. Birinci bölüm olan “Ulu sərhədçi” adlı hissədə Heydər Əliyevin xalqına böyük yaradanın ərməğanitək göndərildiyindən bəhs edilir. “Qələbə sorağında” adlanan ikinci bölümə bir döyüşkənlik ruhu duyulur. Üçüncü bölüm “Ərən salnaməsi-əsgər məktubu” adlanır. Bu məktubu bir əsgər anası əlinə alanda qonşu həyətdəki bir su sonasının xoş xəbərdən dodağını dişləməsi insan hisslərinin təzahürü kimi yozumlanır. “Epiloq”da *“Sərhədçi qəlbində vətən sevgisi, Şirin arzu kimi sərhədsiz olur”* [177, s. 123] sətirləri ilə həmin sevgi sərhədçilərdən vətənin bütün vətəndaşlarına ötürülür. Poemada müstəqil ölkənin sərhədçilərinin timsalında azadlığına qovuşmuş məmləkətin vətənpərvərlik durumu nümayiş olunub.

Nəzmlə nəsrin vəhdətində yazılan Məmməd İlqarın “Qaratel” dastan-poeması *“Yolçuya bir neçə söz”lə* başlayır. *“Nəzmlə verilən girişdən sonra nəsrə yolçunun təqdimatı gəlir. Elə bu hissədə Qaratelin bioqrafik məlumatları ilə tanış oluruq. Onun təhsili, şəxsi həyatı barədə bilgiler verilir”* [184. s. 187]. Dörd gündür ki, yolçunun Qazaxda Qaratelin döyüş yoldaşları ilə görüşüb onun haqqında məlumat

toplamağının təsviri ilə poema başlayır. Qaratelin yoldaşları onu geri qaytarmaq istəyəndə inadkarlıq edərək, əl qumbarasını göstərməsi, ölərəm, amma əsir düşməərəm deməsi bir türk qadınının mübarizliyi kimi diqqətə çatdırılır. Ümumiyyətlə, sənədli film səciyyəsi güclü olan əsərdə bir çox tarixi olaylar dəqiqliyi ilə verilir. Əjdaha tanklar lovğa-lovğa yırğalanaraq körpələrin kül cəsədlərini məhv edərkən tankların qarşısında təkbaşına dayananın Şəminin qızı Qaratel olduğu nigaranlıq hissi ilə qeyd edilir. Onun haqqında müfəssəl məlumat toplamaq üçün bir neçə dəfə “görüşünə” gedən Yolçunun ilk görüşünün Qaratelbulağın üstündəki şəkli ilə, sonrakı görüşlərinin isə qəbri ilə olmağı həyatda olmayan insanın xatirələrinin qısa zaman kəsiyində yaddaşlardan toplanmağı kimi mənalandırılır. Poemada Qaratelin özəl xüsusiyyətləri Şikəst Vəlinin danışdıqlarında qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. “*Yolçu 2000-ci ilin 14 iyununda Qazaxın Mərkəzi parkında Qarateli ölümündən əvvəl son dəfə görən Şikəst Vəli ilə görüşərkən Şikəst Vəli Qaratelin və Mərdanın necə vurulmağını dəqiqliyinə qədər danışır*” [184, s. 188]. Vəli onu əsir tutub aparan ermənilərin ermənicə danışdıqlarından Qaratelin hələ də sağ olmağını xatırladığını nisgilli bir ifadə ilə dilə gətirir: “*Mən Qarateli bu vaxta kimi ölmüş bilirdim. Amma indi eşidəndə ki, o hələ sağdı, həm də yaralı-yaralı döyüşür, heyrətə gəldim*” [76, s. 132]. Qaratelin əsir düşməmək üçün özünü partlatdığını eşidəndə keçirdiyi hissləri qəhrlənərək yada salır. Qaratelin nəşi və özünün, erməni əsirləri ilə dəyişdirilməsi səhnəsini həyatının ən nisgilli anları kimi anladır. Poemada Qaratelin vətən üçün ölməyi əsir kimi yaşamaqdan daha şərəfli hesab etməsi vətəndaşlıq nümunəsi olaraq göstərilir. O, 1992-ci ilin 14 iyununda şəhid olarkən elə həmin saatlarda kişilərin çayxanalara yığışb bəşəri problemlərin “həlli” ilə məşğul olmaları kinayə obyektinə çevrilir. Qazaxda şəhid olan qadının Bakıda Şəhidlər xiyabanındakı qəbri üstə Azərbaycan Bayrağı Ordenli sözləri yazılmağı yolçunu çox məyus edir. Ona görə ki, əsərdə onun haqqında verilən məlumatlara əsaslanaraq ona Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı fəxri adı verilməsini istəyir. Bircə günün içində qəhrəman olan bu qadının qəhrəman adı almaq üçün ölmədiyi poemada xüsusi qeyd edilsə də, haqqı olana layiq görülməsi arzu olunur.

Musa Ələkbərlinin 2010-cu ildə ərsəyə gətirdiyi “Mübarizlik dərsi” poeması Milli Qəhrəman Mübariz İbrahimovun əziz xatirəsinə ithaf olunub. Proloqla başlayan poemada qanı ilə bizlərə səfərbərliyi diktə edən qəhrəmandan bəhs olunur. Yeddi bölümdən ibarət olan əsərdə Mübarizin bütöv bir qoşun əvəzinə düşmən üstünə təkbaşına yaraqlı-yasaqlı çıxmağı alqışlanır. Ermənilərin yalana bürünmüş yazıq obraz yaratmağı, ATƏT-in, BMT-nin başqatan qətnaməsinin illərlə nəticəsiz qalması bir vətəndaş olaraq onu usandıranda belə addımı atan əsgərin əməllərinə haqq qazandırılır. Poemada on bəndlik “Ağlama” rədifli gəraylıda işğal altında olmuş bütün Azərbaycan rayonlarının adı çəkilərək onların işğaldan azad olunacağına böyük ümid ifadəsini tapıb. Mübariz efəndən, ekrandan illərdi xalqa “düşmən arxalıdır” dərsi keçənlərə sübut edir ki, bir Azərbaycan əsgəri gecənin qaranlığında təkbaşına minalı yollardan cəsarətlə keçərək öz işini şərəflə tamamlayaraq “Böyük Ermənistan” xülyası ilə yaşayanlara böyük qəbristanlar bəxş etməyi bacarır. Poemada qədim Biləsuvarın Əliabad kəndində doğulan Mübarizin qeyrətindən indi oğulların kişilik zamanəti alaraq vətən sevgisi ilə böyüdüüyü fəxrlə deyilir. O zaman 22 yaşında gənc olmasına baxmayaraq mübarizlik yolunu özü seçən bu igidin sayəsində müəllif düşmənlə ismarıcmı yollayır: *“Yağı, daha ordum Mübarizləşib, Saya gəlməyəcək matəm günlərin”* [41, s. 171]. Onun qəhrəmanlığının ucalığı epiloqda bu misralarla nümayiş olunur: *“Çox-çox generallar yumağa dönüb, Dünyaya səs salıb gizir Mübariz!”* [41, s. 176] Ona görə də Mübarizin şərəfli həyat yolunu işıqlandıran əsərlər daim yazılır, onlardan biri Fəridə Ləmana məxsusdur.

Fəridə Ləmanın “Təəssüb” poeması Milli Qəhrəman Mübariz İbrahimovun əziz xatirəsinə həsr olunub. Heca vəznində yazılan poemada çoxlu sayda bayatıya rast gəlinir. Səksən səkkizinci ilin 7 fevralında Ağakərim kişi ilə Şamama xanımın ailəsində dünyaya gələn uşağın çox gənc yaşında ümumxalq sevgisinə sahiblənməsi poemanın mərkəzi mövzusunı təşkil edir. Poemada daxili qoşunlarda böyük məktəb keçmiş Mübarizin Goranboyda və Tərtərin Çaylı kəndində üç ay xidmət etdikdən sonra iyunun 19-u yaraqlanaraq döyüşə hazırlaşmağı qabarıq şəkildə təqdir edilir. Onun qəhrəmanlıqla həlak olmasının bütün xalqımızı sarsıtdığı yazılsa da, hər

kəsin qürur mənbəyinə çevrilərək evlərdən şəklinin iftixarla asılmağını sevinclə qarşılayır. Xüsusi olaraq qeyd edilir ki, “*Macar ellərindən Ramil zəng vurub, Atana təsəlli, səbr diləyib*” [81, s. 258]. Hətta müəllif onların evinə gedərək valideynlərinə təsəlli olmağa çalışdığını yazaraq poemanı nikbin duyğularla bitirir. Bu əsərdə də düşmənin bütün kələklərinə baxmayaraq bir gün önümüzdə baş əyəcəyinə inam ifadə olunub.

Düşmən üzərinə qətiyyətlə gedən oğullar haqqında yazılmış poemalardan biri Yusif Hüseynə məxsusdur. Onun 2015-ci ildə yazdığı “Dilqəm poeması”nda Dilqəm Əsgərovun, Şahbaz Quliyevin və Həsən Həsənovun 2014-cü ildə Kəlbəcərə gedərkən başlarına gələn müsibətlərdən bəhs edilib. Nəsrə girişdən sonra minacatla başlayan poemada üçü bir orduya əvəz oğulların düşməyə baş əyməmək üçün tanrıdan xeyir-dua alıb yola çıxdıqdan sonra qarşılaşdıqları faciələrdən danışılır. Üç dostun bulaq başında yeməyə əyləşərkən rus zabitləri tərəfindən pusquya düşmələri, süfrə başında olmaqlarına baxmayaraq düşmənlərin ilk atəşdən Həsəni güllələmələri vəhşiliyin təzahürü kimi verilib. Zindana salınan həmin mübariz oğulların qondarma məhkəmələrdə haqlarını çatdırmağa adam tapmamaqları dünyanın ədalətsizliklərə biganəliyi kimi əks olunub. Cəsarət simvoluna çevrilən Dilqəmlə Şahbazı qurama məhkəmələrdən sonra ömürlük həbsə məhkum etməkləri, yalvarmağın və əhv diləməyin qarşılığında azadlıq vəd etmələri poemada real cizgilərlə təqdim edilib. Şair onların müdafiəsi ilə bağlı fikirlərində yazır ki, “*Əgər iki nəfəri Dilgır ermənilərdən, Geri ala bilmirsə?! Onda ATƏT yalandı!*” [70, s. 43] Bunun səbəbi erməni gözəllərinin onların kənizləri olmağı ilə əlaqələndirilib. Əlbir düşmənlər tərəfindən məhkum edilən Dilqəmin yalnız tanrıya dua edərək ondan yardım istəməsi zamanın insanı çəkdiyi ağır sınaqların təzahürü kimi əks olunub. Müəllif yeddi il dalbadal o dağlara gedib gələn Dilqəmə özünü tay tutmaq istəyənlərə, kişi, sən Dilqəm olmazsan söyləsə də, əsərin sonunda Azərbaycanın qalib gələcəyinə inamla yanaşıb. Münasibət bildirdiyimiz poemada öz doğma torpağından didərgin salınmış bir insanın oraya gizli gedərkən düşmənlər tərəfindən əsir alınmağından bəhs edilsə,

başqa bir poemada ölərkən öz doğma yurdunda dəfn edilməyi vəsiyyəət edən bir şəxsin vəsiyyəətinə əməl edilə bilməməyin acizliyinin kədəri ifadə olunub.

Bu əsər Yusif Nəğməkarın “Vəslin edamı” poemasıdır. Şairin adı çəkilən poeması haqqında professor Asif Rüstəmli belə ümumiləşdirmə aparır: *“Yusif Nəğməkarın poeziyasında fəlsəfi antisipasiya güclüdür. Onun xüsusilə “Vəslin edamı” adlı fəlsəfi-psixoloji üslubda yazdığı zamanın məcrasına sığmayan məhəbbət elegiyası ağrıların doğmalığı, qartımış dərdlərin təzəliyi, əlacsızlığın əlaçlıqlığı yönümündən cazibədardır. Poemanın epigrafi kimi təqdim olunan “Qaranlıqı görsək, qaranlıqda görünəcəyik” aforizmi əsərin sirli məna qatlarına xəyali səyahət üçün kod, açar missiyasını daşıyır”* [169, s. 15]. Sitatda ətraflı şərh verilən “Vəslin edamı” poeması nəzmlə nəsrin növbələşməsi şəklində yazılsa da, müəllif əsərini poema-elegiya kimi təqdim edir. Kitabın annotasiyasında yazılmışdır ki, “Mövzusu real həyatdan götürülmüş bu əsərdə Mələhət və Səmanın böyük sevgiləri fonunda zamansızlıq, ölümsüzlük və ruh aləmləri orijinal və poetik bir dillə qələmə alınmışdır”. İki hissədən ibarət poemanın birinci hissəsi “Mələhətsiz dünya, yaxud: oxu, bülbül!” sərlövhəsi ilə fərqləndirilib. Poema “Ün-dua” başlıqlı altı bəndlik şeirlə başlayır, nəslrlə yazılmış hissədən sonra “Ən ön ün” və bu kimi bölümlər gəlir. Qədim yunan mifologiyasının xatırladılmağı ilə müəllif əsərə orjinal giriş edərək, poemanın qəhrəmanı haqqında ilk bölümə məlumat verir, nəticəni əvvəldə bildirmiş olur. Mələhətin həqiqətlərini belə təqdim edir. *“... zümrüd gözlü Dərələyazini itirdi. Sonra gözəllər gözəli Qarabağını itirdi, sonra həyatını itirdi. Sonra... itirdiklərinə etirazından doğan rəhmət qazandı”* [115, s. 20]. Bu tanıtımdan əsərin qəhrəmanının sıradan biri olmadığı, öz varlığında vətənin faciələrini ümumiləşdirən vətəndaş olduğu bəlli olur. Poemanın başlanğıcında şair “min il əvvəlin söhbətinə” səyahət edir. Bəylə gəlini öz toylarından qəbiristanlığa aparır, onları “Mələhətin məzarı” ilə üzləşdirir. Gəlin bəydən məzar barəsində soruşanda bu dəfə üç yüz iyirmi beş il əvvəlin əhvalatını nağıl edir. Öz məzarı ilə qarşılaşan Mələhət deyir: *“Səma, bu ki mənim qəbrimdir! Özü də bu mənim yeddi qəbrimdən dördüncüsüdür... Deməli, hələ indən belə üç dəfə də doğulub öləcəyəm...”* [115, s. 29] Səma isə cavabında deyir ki,

“*Bu məzar isə sənin dördüncü yox, yetmiş yeddinci ölümünün torpaq nişanəsi ola bilər*” [115, s. 29]. Sonrakı hissədə Mələhətin Gəncədə toyda oynadığı anda “şipşirin təbəssümündə zamanın donması”, onun qeyri-adi ölümünün toyu vaxta döndərməsi təsvir edilir. Lakin əsərdə əsas diqqət Mələhətin ölümü ilə bərabər, vəsiyyətinə yönəldilir: “Məni doğulduğum yerdə dəfn edin”... Çox da ki əsirdi o məkan, axı... [115, s. 44]. Müəllif şəhid misallı nakam adlandırdığı qəhrəmanının toyda oynamadığını da yurdsuzluq dərddə ilə əlaqələndirir. Əsərin gedişində şair qəhrəmanı ilə oxucunu daha yaxından tanış edir. Mələhətin uşaqlıqda şeir yazmadığını, Gəncədə dil-ədəbiyyat müəllimliyi oxuyarkən Səmaya aşiq olmasını, onların bir-biri ilə məktublaşmasını, toylarının Dərələyəzdə keçirilməsini, sonra məcburi köçkün kimi Abşerona üz tutmaqlarını, onun dərs dediyi məktəbdə böyük nüfuz, hörmət qazanmasını poetik bir coşğu ilə tərənnüm edir. Poemanın ikinci hissəsi “Gerçək-yuxu” adlanır. Bu hissədə nənə Mələhətlə baba Səmanın adını daşıyan nəvələrin onların yarımçıq qalmış arzularını gerçəkləşdirmələrindən bəhs edilir. “*Körpəlikdən ad etmişlər, Mələhəti Səma üçün*” [115, s. 190] bilgilərindən sonra müəllif gənclərin evlənmələrini “Toy, yaxud çiçəklərin göz yaşı” bölümündə qeyri-adi şəkildə təqdim edir. Bu qeyri-adilik ondan ibarətdir ki, şair real insanların toy məclisi üçün əsərində məkan olaraq vaxtilə işğalda olan Azərbaycan torpaqlarını seçmişdir: “*Prokuror Səmanın toy şənliyidir Dağların qoynunda-Cıdır düzündə*” [115, s. 200]. Bu əslində qarabağlıların neçə illər gözlərində qalmış arzularının bədii təxəyyül vasitəsilə gerçəkləşdirilməsi anlamında idi. Həmçinin özü doğulduğu yerlərə həsrət qalmış insanın, nəvəsinə həmin torpaqlarda toy etmək arzusunun bədii formada həyata keçirilməsidir. Çünki “*Bu toy - şur Şuşada -dələləyəzli Nənə Mələhətin vəsiyyətidir*” [115, s. 200]. Bədii təxəyyül vasitəsilə də olsa, həyata keçirilən həmin toy mərasiminin təsvirində vaxtilə o yerlərdə yaşayan türklərin adət-ənənələri qorunub saxlanılmışdır: “*İrəvan mahalı toya axışdı, “İrəvan qapısı” şad xürrəm oldu. Fərəhdən dağların dodağı qaçdı, Şuşa yer üzündə yer kürəm oldu*” [115, s. 204]. Bu bənddə bir zamanlar İrəvan və Qarabağ camaatının xeyir-şər işlərində bir-birilərinə qaynayıb-qarışmaqları, eyni soyu daşıyan insanların birlik nümayiş etdirməkləri

həmin torpaqların Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunun isbatı kimi əks olunub. Sözügedən toy səhnəsinin ən uğurlu şifrələrindən biri nənə Mələhətlə Xurşudbanu Natəvanın toydakı dialoqlarıdır. *“...Uzun zamanlar keçdi. Anamız Qarabağ yenidən Natəvansız... Mələhətsiz... qaldı. Anamız Azərbaycan isə Natəvanlı, Mələhətli Qarabağsız qala bilməz!”* [115, s. 210] fikirləri ilə müəllif qəti mövqeyini ortaya qoyub. Həll olunmayan problemlərin Mələhət kimilərin artacağına, nakam insanların qüssədən canlarını tapşıracağına səbəb olacağı təəssüf hissi ilə bildirilib. Bununla yanaşı, toyun özəl cəhətlərindən biri kimi nəğməkar obrazı olaraq bülbülün oxumağı xüsusi məna daşıyır. Özündə çağdaş Azərbaycan insanının itkilərini və problemlərini əks etdirən poema “Son ün”, “Ən son ün”, “Sonlama” bölümləri ilə yekunlaşır.

Yusif Nəğməkarın 2005-ci ildə tamamladığı “Zal ağacı” poeması Cəbrayıl rayonunun Xələfli kəndindən olub, doğma yurdundan didərgin salınmış Zalov Zal Əziz oğluna həsr edilib. Ümumilikdə on dörd hissədən ibarət olan poemada “Ən ön ün”, “Önləmə”, “Ünləmə” kimi giriş parçalarından sonra “Aran-dağ” bölümü gəlir. Poemanın adındakı “ağac” sözünün izahı veriləndən sonra şair Zal kişinin bədii portretindən əlavə xarakterik xüsusiyyətlərini təqdim edir. Əli qabar, könlü qubar olan Zal kişinin təkmini qan barışdıracaq qədər kəsərli olduğu üçün belə bir el ağsaqqalının tale yolu şairin diqqətini cəlb edib. Müəllif onun simasında buyuruq-müraciət tərzində etnoqrafik izlərin saxlancını qabartmaqla yanaşı, Qarabağ camaatının məişət həyatını ümumiləşdirib. Poemanın “Çöl süfrəsi” parçasında artıq yaddaşlardan silinmək üzrə olan milli yemək adlarının işlədilməsi təəssübkeşlikdən qaynaqlansa da, faktların göstəricisidir. Şair həmin sözləri əsərə daxil etməklə türk insanının özünəməxsus qida növləri olduğuna işarə etmişdir. “Sel” adlı bölümə güclü selin alaçıqları, çadırları dağıtmağı, insanların yaşam tərzinə ciddi problem yaratmağının təsviri ilə birgə, camaatın göstərdiyi əzmkarlıq öyülür: *“O sel ziyanlıq etdi; Neçə davar apardı. Bir dağın yaxasında Yuyub nə var apardı”* [116, s. 61]-sətirlərində fəlakətin böyüklüyü verilsə də, *“...Fəqət əyə bilmədi Zal dayının qəddini”* misralarında dəyanətin böyüklüyü verilib. “Basqı” bölümündə sürüyə hücum çəkmiş canavarların öhtəsindən çomağıyla təkbaşına gələ bilməsi, “Kürən” bölümündə isə

türkün atla bağlılığı, at belində fəthlər etmək ənənəsinin Zal kişi kimilərdə davam etdirilməsindən söz açılır. “Vətən yaralı qaldı...” bölümündə doğma kəndi Xələflidən didərgin salınmış Zal kişinin simasında ürəyi bu ağrıya dözməyən qaçqın və köçkünlərin ümumiləşdirilmiş obrazı yaradılmışdır:

Gözləri baxa-baxa,
Vətən yurd əldən gedir.
Dili Xələfli – deyir,
Ayağı eldən gedir [116, s. 88]

Poemada Zal kişinin öyüdləri, öz elini bir ucu toppuzlu çomağı ilə qorumağı, “*Bu atom, neytron, nüvə əsrində Gör necə ehtiyac var ağacına!*” [116, s.105] tipli misralarla oxucuya çatdırılıb. Onun məcburi köçkün taleyi “*Bir el sığınırkən məğrur köksünə... Sığındın Lökbatan küçələrinə...*” [116, s. 108] sətirlərində həssaslıqla canlandırılıb. Zal kişi kimilərin ədalətsizcəsinə öz yurd-yuvasından didərgin salınmağına biganəlik göstərən dünya siyasətçilərinin əməllərinə kinayə ilə yanaşan şair “*Diplomatiya əlində Zal ağacı tutmalı*” [116, s. 129] hökmünü vermək məcburiyyətində qalır. Son bölümə şairin həlli qəsdən müşkülə çevrilmiş Qarabağ münaqişəsinə etirazları yer alıb. Poema bütövlükdə çağdaş insanın milli kökdən gələn qüdrətini, eyni zamanda şəraitin yaratdığı problemlər əlində çarəsizliyini mükəmməl formada ehtiva edir. Zal kişi və ailəsinin təqdimatı fonunda çağdaş Azərbaycan insanının xarakterik xüsusiyyətləri ümumiləşdirilib.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan poemalarının qəhrəmanları daha çox müharibə iştirakçıları olsalar da, bəzən müəllifin öz lirik məni də obrazlaşdırılır. Belə əsərlərdən biri Sevil Nurunun 2012-2014-cü illərdə yazdığı “Yenə o bağ olaydı” poemasıdır. Mikayıl Müşfiqin xatirəsinə ehtiramla yazılan poema Mikayıl Müşfiqə həsr olunmayıb, onun “Yenə o bağ olaydı” şeirinin təsiri altında xatirələri sərgiləyir. Poemada Mikayıl Müşfiqin “yenə o bağ olaydı” və “arzuya bax sevgilim!” misraları dəfələrlə işlədilmişdir. Əsərdə müəllifin real yaşantılarının xatırlanması, uşaqlıq illərində yaşadığı ilk sevginin təəssüratlarının qələmə alınması gerçəkliyin təzahürü kimi diqqəti çəkir. Bəzi məqamlar olduğu kimi yada salınır. Birlikdə skamyada

oturmaqları, xan çınarın dibində kölgələnməkləri, məktəb kitabxanasında tənlik həll etməkləri ilk gənclik illərinin unudulmaz xatirələri kimi söylənilir. Gecikmiş də olsa: *“Arzuya bax, sevgilim! Vaxtında sevgim haqda Sənə bir söz demədim... Heç olmasa qoy indi Bunu etiraf edim!”* [122, s. 9] misraları ilə peşmançılıq ifadə olunur. Bütövlükdə poemanın əsasını lirik düşüncələrin xatirələr işığında canlandırılması təşkil edir. Mikayıl Müşfiqin şeirindən fərqli olaraq bu əsər heca vəznindədir. *“Sevil xanım M.Müşfiqin üslubunu, yazı tərzini, şeir şəklini olduğu kimi saxlasa da, yığcam bir şeirdəki yüksək poetikliyi, dərin məna və lirikanı böyük həcmli bu poemada yarada bilmir”* [49, s. 19]. Əsərin sonunda indi artıq xatirəyə dönmüş bir bağın taleyinə təəssüf hissi verilir.

Bəzi poemalarda isə bir neçə mücərrəd obraz bir surət kimi təqdim olunur. Buna nümunə olaraq Əsəd Cahangirin 2000-ci ildə yazdığı “O adam” poemasını göstərə bilərik. On üç yarımbaşlıqdan ibarət olan poemanın əvvəlində folklor motivləri əsasında nəsrə verilmiş girişi müəllif belə adlandırır: “Bayatı-türk üstündə minacat, yaxud antik mətbəxt dəsti haqqında popuri”. Bu başlıq həmin hekayəti tamamilə əhatə edir. Belə ki, minacat Allahın vəsfi olduğu üçün hekayətdən çıxan yekun nəticə elə allaha inamla bağlıdır. “Antik mətbəx” ifadəsinin ehtiva etdiyi məna odur ki, *“otlar torpağı, quzular otları, insanlar quzuları, torpaq da qayıdıb insanları yeyir”* [29, s. 30]. Bu yeyib-yeyilmə prosesinin ilkin hazırlığı “mətbəxdə” baş verir. Nəticə maddə kütləsinin itməməsi qanununa gətirib çıxarır. Bu “mətbəx” üçün lazım olan “çəngəl”, “manqal” tipli ləvazimatların hər biri sonra poemanın müəyyən bir bölümünə verilmiş adda əks olunub. Nəsrə olan girişdə bədii düşüncə ilə elmi-dini təfəkkürün sintezi “Popuri”də toplanıb. Poemanın ilk bölümü “Gül açar” başlığı ilə verilmiş dörd bayatıdan ibarətdir. Sonuncu misralar belə tamamlanır ki, *“Nə doğular, nə ölər Ya əlif-hey, a lam gül”* [29, s. 31]. Burada əlif, hey və lam sözləri ərəbcə allah sözünün yazılışındakı hərflərdir. Yəni allah nə doğulandır, nə də öləndir. Bu isə poemanın klassik əsərlər kimi minacatla başlamağını xatırladır. “Bəribaşdan” adlı bölümə söz oyunlarından qurulmuş mükəmməl mətnlə çağdaş dövrün milli problemlərinə, xüsusilə Bakıda baş verən çatışmazlıqlara toxunulur. Əsərin yazıldığı

vaxtlarda gündəmdə olan əsas mənəvi problemlər qabardılır. Onların içərisində qaçqın, köçkün, köçəri xalqın İçəri şəhərə sığınmadığını göstərə bilərik. “Çəngəl”, “Əl yeri”, “Balta”, “Bıçaq”, “Manqal” bölümlərində “antik mətbəx dəsti”nin törətdiyi cinayətdən söz açılır. Edama məhkum edilmiş şəxsin boynu əlif, saçları lam, qulaqları heyə bənzədilir. Həmin hərflər ilk bölümə olduğu kimi allah sözünün ərəb hərfləri ilə yazılışıdır. Çarmıxa çəkilməyə məhkum edilmiş bu insanın simasında tanrının cizgiləri əks olunub. “Ayaq yeri” və “Axır macal” adlı hissələrdə təqdim edilən O Adamın Samirədə qızıl qəsrə gözə görünməsi ölməzlik rəmzitet yozumlanır. “Antik mətbəx dəsti”nin sərgiləndiyi “Süfrə” əldən-ayaqdan uzaq Kələki kəndində açılır. Burada çalsaç bir Əfəndi hamıdan qaçaraq sondan əvvələ, əlifdən heyə doğru gedir. Yenə insanın tanrıya üz tutmağının işarətini görürük. Əlif allah sözünün ilk, hey isə son həfəfidir. Təsvir edilən bu insan Elçi soyadı alaraq eşqin sorağında ümumxalq sevgisi qazanır. Müəllif O Adama əsl mətləbini “*Mən mənə Onda, Onu məndə gördüm*” [29, s. 54] fikirləri ilə çatdırır. Ümumiyyətlə, əsərdə Azərbaycan dilinin bütün incəliklərindən peşəkarcasına istifadə edilmişdir. Sözlərin çoxmənalılığından və omonimliyindən poetik məcazlar yaradılmışdır. Poetik ifadə imkanları mövzunun asanlıqla başa düşülməsinə mane olur, sətirlərin alt qatına enməyə məcbur olursan. Poemada Çəngəl-İsanın çarmıxa çəkilməsi, Balta-Babəkin şaqqalanması, Bıçaq-Nəsiminin soyulması, Manqal-Janna Darkın yandırılması, Süfrə-nadanlıqdan doğan bütün bu əzabların Əbülfəz Elçibəyin tale süfrəsinə gəlməsinin simvollarıdır. Poemada həmin şəxslərin adları kodlaşdırma ilə verilib. Onlar hamısı bir yerdə O adamdır. Xeyirin məğlubedilməz və əbədi olması poemanın əsas məğzidir.

Elşən Əzimin “Göy üzündə barmaq izi” neo-poeması heca vəznində dördlük şəklində yazılmış proloqla başlayır. “Və göstərdiyin yol” başlığıyla verilən əsas hissəsi beş kiçik bölümlü sərbəst şeirlərdən ibarətdir. Əsərin ilk misralarından müəllifin atasına müraciəti başlanır. Ümumilikdə poemanın özəyini şairin atasına xitabları təşkil edir. Şair öz düşüncələrində atası ilə həmsöhbət olub, ona gileylərini çatdırır. Atasının öz uşaqlarına öyrətdiyi halal yaşam sisteminin əzabvericiliyi

gileylərin səbəbidir. Yəni atasının qoyduğu yolla getmək bu zamanə üçün ən çətin həyat seçimi deməkdir. Şair bunu əsaslandırmaqdan ötrü atasının real cizgilərini təqdim edir: *“Dırnağının bir tərəfi uşaqkən zədələnmiş şəhadət barmağını qaldırardın yuxarı”* [45, s. 7]. Bu, birmənalı olaraq “olmaz!” işarəsi sayılmış. Həmin işarə ilə hədələyib küncə qoyduğu intizamsız şagirdlərin illər sonra birincilər sırasında durmağı ədalətsizliyin qələbəsi olaraq tənqid edilir. Belə ziddiyyət cəmiyyətin ümumi tarazlığındakı çatışmazlıqlara işarədir. *“Sən göstərdiyin yolu məndən başqa gedən yox, sən göstərmədiyən yolda söhbətim tutan adam”* [45, s. 7] sətirlərində müəllif verilən nəsihətin müasir dövr üçün keçərli olmadığına təəssüf hissi keçirir. Buna görə də atasının ölümünə inanmayan şair onun şəhadət barmağını gətirməyə getməsi təsəllisi ilə özünü aldatmağa çalışır. Atasının göstərdiyi düz yol başı əzilmiş ilantək qıvrıla bilmir. Düz yolu barmağına dolayıb, təsbeh kimi bulayanların zamanəsinə qarşı təəssüfləndirici irad olaraq bildirir ki, *“sənin düz danışib itirdiyini qazandı yalan”* [45, s. 8]. Düz yaşayanın da, əyri yaşayanın da son aqibəti ölüm olursa, ədalətin özündə ədalətsizlik olduğunu görən şair əsərin sonunda yazır: *“Sənin cismin, mənim sə əqidəm parkinson oldu”* [45, s. 8]. Əsərin qəhrəmanı həm müəllifin özü, həm də ailə üzvüdür. Yəni poemasına qəhrəman seçmək üçün şair çox uzağa getməmiş, ən yaxşı bələd olduğu atasının simasında cəmiyyətin çatışmazlıqlarına qarşı mövqeyini ortaya qoymuşdur.

Yusif Nəğməkarın poema-ovqat tipində yazdığı “Güllər atılmasın” əsərində cəmiyyətin daha vacib problemlərinə toxunulmuşdur. Bu barədə Hikmət Məlikzadə yazır: *“Burada diqqətimizi çəkən əsas hədəf (bəlkə də və ya əsl gerçəkdə) güllərə münasibət deyil, güllərin fonunda aşıq-məşuq reallığıdır. Yusif müəllim “Güllər atılmasın” ricəti ilə sanki ailələrə, xüsusən də, gənclərə bir ismarıq verir, qurduqları ailənin təməlini daha möhkəm bərkitməyi, sevdiklərini heç vaxt atmamağı tövsiyə edir”* [85, s. 11]. Şairin fikrincə, *“Yurdun bir gülünü solduran oğlan Bir qarış torpağı qoruya bilməz”* [114, s. 227]. Bu poemada şairin digər poemalarında olan ənənəvi giriş hissələr yoxdur, əvəzində “Gül-gül” rədifli cığalı təcnis vardır. Sonra Gülün bir bahar ayında doğulması, məktəbə getməsi, hər gəncin ürəyində bir gül sevdası

yaşatmasından söz açılır. İlk fürsəti tikan əldən vermir, gül də onun xoş vədlərinin qarşılığında həyatını ona tapşırır. Təbii ki, nəticə olaraq gülə qalan soldurulmaq və solmaq olur. Tikan adəti üzrə gülü qanqala dəyişir. Əsərdə cərəyan edən “hadisələri” müəllifin bu misraları ilə ümumiləşdirmək olar: “*Qoxlanıb atılan güllər-çiçəklər Kəfənsiz, dəfənsiz ölən ölüdür*” [114, s. 261]. Şair bu tip ölümlərin sayının artmaması üçün həyəcan təbili çalır.

Müstəqillik illərində qələmə alınmış poemalar içində Məmməd İsmayılın “Yetimlik yetirsə şair yetirər” poeması xüsusilə fərqlənir. Poema 1997-1999-cu illərdə yazılmışdır. Musa Yaquba cavab məktubu kimi yazılan əsərdə çağdaş insanların bir-birinə qarşı vəfa borcunun təcəssümünü görmək olur. “7 gün” qəzetinin 15 aprel 1997-ci il tarixli nömrəsində Musa Yaqubun “Şair Məmməd İsmayıl məktub” şeiri çap olunur və bu poema həmin əsərə cavabdır. Məmməd İsmayıl dövrün hadisələrinə münasibət bildirərək yazır ki, “*Ağzına su alıb zaman susanda Yaxşı ki, sən vardın, ay Musa Yaqub*” [79, s. 458]. Əsərdə eyni zamanda Məmməd İsmayılın ədalətsizliklərə qarşı mövqeyi hiss olunur:

Düzdü, söz var oldu, paltar olmadı,

Evdə uşaqların əyinlərinə.

Susmadım, bu qədər yazdım, girmədi

Çöldə nadanların beyinlərinə [79, s. 460].

Poemada gileylərlə yanaşı, doğma kəndə həsrətin ifadəsi də yer alıb. “*Əsrikdə əsrilik qalmadı, Musa, Yoxsa, Buynuzun da buynuzu düşdü?!*” [79, s. 463]-misralarında verilən suallar məcazi olduğu qədər də həqiqidir. Poemada müasir insanın özünü ifadə forması dostluq anlayışı ilə ehtiva olunmuşdur.

Belə əsərlər müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasında iz salmaqdadır. Müəlliflər zaman-zaman öz içlərinə, öz dost-tağışlarına, öz ailələrinin dərinliklərinə varmaqla bədii ümumiləşdirmə aparmağa meyil edirlər. Bu proses poeziyanın əsas sütunlarına çevrilməyə doğru gedir. Tarixən bədii əsərlərdə dərin kök salmış lirik “mən” obrazı daha qabarıqlaşmağa israrlıdır. Şeir nümunələrində oturmuş “mən” anlayışı poemalarda bir az da önə çıxır. “*Adi şeir parçasından böyük həcmli,*

şaxələnən süjet xəttinə malik olan, epik təfəkkürü büsbütün əhatə edən poema janrına keçid, şübhəsiz ki, birdən-birə baş verməyib” [251]. Şairlər problemin əhatə dairəsindən asılı olaraq janr müxtəlifliyinə, irihəcmli yazılara üstünlük veriblər. Lakin bir məsələ var ki, poema olaraq təqdim olunan həmin əsərlərin bəziləri çox da böyük həcmə malik deyil. Bununla belə çağdaş poemalarda yaradılmış çağdaş insanın obrazı daha çox gerçəkliyin bədii ifadəsi fonunda nəzərə çarpır. Qarabağ müharibəsinin iştirakçıları, müəlliflərin öz yaxınları, doğmaları və ya dostları poemalara əsas qəhrəman kimi seçilir. Onların təmsalında müasir milli-mənəvi dəyərlərdə baş verən aşınmalar əksini tapır. Müxtəlif müəlliflər eyni simaların obrazlarını canlandırırlar. Məsələn, Bəxtiyar Vahabzadənin obrazını həm Nisəbəyim, həm də Yusif Nəğməkar yaratmışdır. Eləcə də Nizami Cəfərovun həyat və fəaliyyəti iki fərqli müəllif tərəfindən “Nizami” və “Nizami demiş” poemalarında təqdim olunmuşdur. Belə nümunələrin sayını artırmaq olar, lakin onlardan bəhs edildiyi üçün ehtiyac duymuruq.

Çağdaş poemalarda çağdaş insanın obrazı “Müasir Azərbaycan poemalarının aparıcı obrazları” [140, s. 183-188], “Çağdaş Azərbaycan poemalarında çağdaş insan obrazı” [136, s. 92-95], “Qarabağ müharibəsində şəhid olmuş qadınlar poema janrının qəhrəmanı kimi” [154, s.] məqalələrdə təhlil olunmuşdur.

Nəticə

Azərbaycan ədəbiyyatında nə qədər dəyişmiş şəkildə olsa da, poema adlanan janra hələ də müraciət edildiyini inkar etmək olmaz. Məsələ burasındadır ki, bir sıra əsərlərdə epik təsvirlər və əsərin qəhrəmanı yoxdur. Hətta müasir poemalarda süjet xətti az nəzərə çarpır. Müstəqillik dövrü Azərbaycan poemaları daha çox ayrı-ayrı şeirlərin sinxron birləşməsindən yaranmış bütövlük təsiri bağışlayır. Həmin poemalardan hər hansı bir parçanı əsərdən çıxarsaq və ya məzmunla bağlı hansısa bir şeir əlavə etsək, əsərin ümumi strukturunda bir dəyişiklik hiss olunacağını söyləmək yanlış olar.

Digər tərəfdən müstəqillik dövründə yazılan Azərbaycan poemaları ənənəvi epik poemaların tələblərinə cavab vermir. Hətta irihəcmli əsərlər olan “Peyğəmbər”, “Yunus İmrə dastanı”, “Hüseyn Saraçlı dastanı” və s. kimi poemaları tamamilə epik poema hesab etmək düzgün olmaz. Çünki bu əsərlər qəbul edilmiş mənzum roman janrının tələblərini tamlıqla ödəmir. Bu baxımdan müstəqillik illərində epik poemaların yazılmağına meyil edilmədiyini söyləmək olar. Hətta ənənəvi məsnəvi formasının yerini sərbəst şeir şəklinin tutduğunu deyə bilərik.

Müstəqillik dövründə irihəcmli epik poemalara az rast gəlinərsə də, nisbətən fərqli poema tipləri diqqəti cəlb edir. Bunlara poema-rekviyemi (N.Xəzri “Salatın”, E.İsgəndərzadə “Mavi Mərmərə”), sürrealist poemanı (A.Mirseyid “Payız hannibalizmi”), simfonik poemanı (E.İsgəndərzadə “Bu qala bizim qala”, Nisəbəyim “Ürək simfoniyası”), simfonik muğam-poemanı (E.İsgəndərzadə “Eşq”), poema-yeddi etüdü (E.İsgəndərzadə “Adil Mirseyidin palitrası”), poema-dastanı (M.İlqar “Qaratel”, E.Zal “Anıt məzar dastanı”), neo-poemanı (Elşən Əzim “Sonuncu küçənin sakinləri”), fraqmentlərlə impressionist poemanı (E.İsgəndərzadə “Adil Mirseyidin göyərçinləri”), siyasi pamflet üslubunu (Fikrət Qoca “Şəhidlər xiyabanı”), poema-itthamı (C.Novruz “İxtiyarım olsa idi”), liro-epik poemanı (R.Məcid “Roman”), epos poemanı (“Qarabağ simfoniyası”), fraqmentlərlə poemanı (E.İsgəndərzadə “Biganəlik iqlimi”), poema-məktubu (Əlirza Xələfli “Söhrab Tahirə məktub”,

N.Həsənzadə “Səfirə məktub” və “Şəhid atası Şərif qağaya məktub”) və s. misal çəkə bilərik. Adları çəkilən eksperiment tiplərlə yanaşı, poema-ithaf formasında yazılan əsərlərə kifayət qədər misal gətirmək olar. Məsələn: Fikrət Qocanın “Şəhidlər xiyabanı” Ç.Mustafayevə, N.Həsənzadənin “Cavid”i Hüseyn Cavidə, “Nizami” poeması isə Nizami Cəfərova, Z.Yaqubun “Cavidin qız balası” Turan Cavidə və “Lefertovo zindanı” X.R.Ulutürkə, “Ün” poeması isə İsa Muğannaya, Y.Nəğməkarın “Bəxtiyar” poeması Bəxtiyar Vahabzadəyə həsr edilmişdir. Bu dövrün ithaf poemaları içərisində Heydər Əliyevi, Rəsul Rzanı, Xudu Məmmədovu, Çingiz Mustafayevi, Mübariz İbrahimovu qəhrəman seçənlər üstünlük təşkil edir.

Müstəqillik dövründə təşəkkül tapan poema tiplərindən biri də poemanın roman adı ilə təqdim olunmasıdır. Bu əsərlərə Vaqif Bəhmənlinin “Diaqnoz”, Rəşad Məcidin “Roman”, Zəlimxan Yaqubun “Hüseyn Saraclı dastanı” dastan-romanını nümunə çəkə bilərik. Həmin əsərlər mövzusuna görə bir-birindən tamamilə fərqlənir.

Bununla belə, kifayət qədər yeni poema tipləri yaradılsa da, mövcud problemlərdən biri odur ki, bir çox əsərlərdə xarakterin yox dərəcəsində olmağı, sadəcə müəyyən surətlər və ya bir qisim poemalarda təsadüf edilən epizodik obrazların varlığı üstünlük təşkil edir. Həmin obrazlar da yazıçı təxəyyülünün məhsulundan daha çox real tarixi şəxsiyyətlərdir. Şairlər onları çox zaman bədii pafosa bürümədən, publisistik təqdimatda göstərməyə meyl edirlər. Bunun da nəticəsində poemalar daha çox ithaf nümunələri kimi meydana çıxır. Bununla belə Y.Nəğməkarın “Zal ağacı”, “Vəslin edamı” kimi poemalarında xarakterik obrazlar yaradılmışdır. Poemaların tiplərindən bəhs edilərkən son illər ədəbiyyatşünaslıqda miniatür poema termininin işlənmə aktivliyinin olduğunu yaddan çıxarmaq olmaz.

Bəhs edilən dövrün poema janrının özünəməxsusluqları haqqında ümumiləşdirmə aparıb belə nəticəyə gəlmək olar:

- Müstəqillik dövrü Azərbaycan poemalarında ənənəvi süjet xətti az hallarda saxlanılır;
- Epik təsvirlərin və əsərin qəhrəmanının qismən sıradan çıxdığını söyləmək olar;

- Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünə nüfuz qazanmış mənzum roman janrının tələblərinə tam cavab verən əsərlərə rast gəlinmir;
- Klassik məsnəvi formasının yerini sərbəst şeir şəklində və ya sərbəst şeirlə heca vəzninin növbələşməsi ilə yazılan poemalar tutur;
- Poemaların mövzularında tarixi və ictimai-siyasi hadisələrin üstünlük təşkil etdiyini görürük;
- Vətənpərvərlik, xüsusilə Qarabağ müharibəsi və 20 Yanvar faciəsi mövzusunda kifayət qədər poemalar yazılmışdır;
- Müstəqillik dövrü Azərbaycan poemalarında yazıçı təxəyyülünün məhsulundan daha çox real tarixi şəxsiyyətlərin obrazları yaradılmışdır;
- Müasir, şairin yaxından tanıyıb bələd olduğu insanların bioqrafiyasının poemada mövzu kimi işlənməsini də müşahidə etmək olur;

Beləliklə, müstəqillik dövründə onlarla poemanın yazılmağı son illərdə Azərbaycan ədəbiyyatında bu janrın yoxluğu fikirlərinin əsassız olduğunu təsdiqləyir. Statistik göstəricilərə nəzər salsaq, bu dissertasiyada 100-dən çox müəllifin 240-dan artıq poemasının ya adı çəkilib, ya da haqqında söhbət açılıb. Hətta bir sıra gənc yazarlar qənaətbəxş poemalarını nəşr etdirmişlər. Ümumiyyətlə, bu illərdə yazılan poemaların əksəriyyətində yazarların öz həqiqətləri əks olunmuşdur. Ən əsası odur ki, müstəqillik dövrü Azərbaycan poemalarında novatorluğa meyillilik üstündür. Janrın yeni tiplərinin yaradılmağına can atılır. Poema ilə şeirin hədudlarındakı sərhədlər bəzi əsərlərdə götürülür. Bəzən epik təsvirin nəzmlə nəqlinə nəsrə təhkiyə əlavə olunur. Bir sözlə, poema janrı itmir, lakin ənənəvi cəhətlərini tamamilə qoruya bilmir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. Abdulla, K. Nar çiçəkləri / K.Abdulla. - Bakı: Mütərcim, - 2014. - 152 s.
2. Abdullayev, C. Poemalarımızda mübarizə motivləri // Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti. - 1967, 16 sentyabr.
3. Abdurahmanova, F. Zamanın hökmü və janrın taleyi / AMEA Ədəbiyyat İnstitutu. Ədəbi proses-2015, Bakı: Hədəf nəşrləri, - 2016. - 406 s.
4. Ağabalayeva, S. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında şəhidlik mövzusu // - Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı jurnalı, - 2019. № 1, - s. 46-50.
5. Ağamalıoğlu, K. Demokratik Azərbaycan Ədəbiyyatında poema janrı: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / - Bakı, 1989. - 210 s.
6. Ağasəfa. Ən yaxşı sərnəşin // Azərbaycan, - 1999. № 11, - s. 3-6.
7. Akimova, E. Çağdaş poeziya və ədəbi təmayüllər /E. Akimova. - Bakı: Elm və təhsil, - 2016. - 312 s.
8. Akimova, E. İlin poema yaradıcılığı (janrın qurubu yoxsa ədəbi laqeydliyimiz) / AMEA Ədəbiyyat İnstitutu. Ədəbi proses-2013, Bakı: Hədəf Nəşrləri, - 2014, - 240 s.
9. Akimova, E. İlin poema yaradıcılığı: Aydınlığa doğru / AMEA Ədəbiyyat İnstitutu. Ədəbi proses-2014, Bakı: Hədəf Nəşrləri, - 2015, - 400 s.
10. Akimova, E. Janrın qurubu, yoxsa ədəbi laqeydliyimiz? // - Bakı: Ulduz, - 2014. № 7, - s. 61-67.
11. Analar yanar ağlar: / tərt. ed. İslam Sadıq - Bakı: Azərnəşr, - 1992. - 32 s.
12. Anar. Əsrin nəsr / Anar. - Bakı: Azərnəşr, - 2010, - 712 s.
13. Araslı, H. XVIII əsrdə tarixi mənzumələr // Bakı: Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, Ədəbiyyat məcmuəsi, - 1948. III cild, - s. .
14. Aslan, M. Ağla, qərənfil, ağla / M.Aslan. - Bakı: İpək yolu, - 2014. - 104 s.

15. Aslan, V. Seçilmiş əsərləri: [4 cildə] / V.Aslan. - Bakı: Təhsil nəşriyyatı, - c.2. - 2009. - s.
16. Aslanov, Y. Azərbaycan poemalarında sənətkarlıq axtarışları // Kredo. - 2015, 3 aprel. - s. 14.
17. Aşurzadə, V, Yusifov, Ə. Yovşan qoxulu poeziya// Kavkaz.- 2011, 18 aprel.- s. 4.
18. Axundov, A. Poemalarımızın dili haqqında qeydlər // Ədəbiyyat və incəsənət. - 1959, 1 avqust.
19. Axundov, N. Qarabağ salnamələri / N.Axundov. - Bakı: Yazıçı, - 1989. - 232 s.
20. Balasadiq. Atəşgahda möcüzə // - Bakı: Azərbaycan, - 2001. № 2, - s. 79-85.
21. Bayramov, Q. Şöhrət Əfşarın poema-trilogiyası // Kəpi.- 2015, 19-21 sentyabr.- s. 22.
22. Bəhmənli, V. Beş damla / V.Bəhmənli. - Bakı: Renessans, - 2015. - 432 s.
23. Bəhmənli, V. Diaqnoz // - Bakı: Azərbaycan, - 2009. № 4, - s. 3-30.
24. Bəhmənli, V. Maqomayev planeti / V.Bəhmənli. - Bakı: Elm və təhsil, - 2012, 120 s.
25. Bəhmənli, V. Səndən özgə / V. Bəhmənli. - Bakı: Çinar-çap, - 2009, - 352 s.
26. Bərdəli, B. Müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyası / B.Bərdəli. - Bakı: Elm və təhsil, - 2014, - 128 s.
27. Borçalı, E. Xoş macal // - Bakı: Azərbaycan, - 2001. № 5, - s. 3-12.
28. Cabbarlı, Ə. Kəlbəcərsiz 19 il / Ə.Cabbarlı. - Bakı: Elm, - 2012, - 56 s.
29. Cahangir, Ə. O adam // - Bakı: Azərbaycan, - 2006, № 5, - s. 30-55.
30. Cahangirli, N. Mikayıl Müşviq yaradıcılığında poema janrının özəllikləri // Ədəbiyyat qəzeti. - 2015, 6 iyun.
31. Cahangirova, N. XX yüzilliyin əvvəli Azərbaycan poemalarının janr-struktur xüsusiyyətləri // - Bakı: Poetika.izm, - 2016. № 2, - s. 151-153.
32. Cəfərov, N. Açıq məktublar / B.Cəfərov. - Bakı: AzAtaM-Elm və təhsil, - 2013. - 164 s.
33. Cəfərov, N. Azərbaycanşünaslığın əsasları / Çobanov, M Paşayeva Q - Bakı: AzAtaM-Elm və təhsil, - 2013. - 352 s.

34. Cəfərov, N. Tarixin tərcümeyi-halı / N.Cəfərov. - Bakı: Elm və təhsil, - 2014. - 263 s.
35. Cəlal, M. Poemalarımızda müasirlik // - Bakı: Ulduz, - 1973. № 9,
36. Çanaqqala milli ruh: - Bakı: Apostroff, - 2015. - 396 s.
37. Daşqın, Ə. Əsir torpaq – Qarabağ / Ə.Daşqın. - Təbriz: Özəl yayın evi, - 2013. - 192 s.
38. Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı - tarixi gerçəklikdən ideala: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. / ideya müəllifi və red. İ. Həbibbəyli - Bakı: Elm və təhsil, - 2018. - 400 s.
39. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti: tərt. ed. Ə. Mirəhmədov - Bakı: Maarif, - 1978, - 158 s.
40. Əhmədov, B. XXI əsrin qlobal sivilizasiyası və erməni terrorizmi // Kredo. - 2006, 11 mart. - s. 4.
41. Ələkbərli, M. Gəlir türkün səadəti / M.Ələkbərli. - Bakı: AzAtaM, - 2013. - 184 s.
42. Əmrahoğlu, A. Ədəbiyyatımız, mənəviyyatımız / A.Əmrahoğlu. - Bakı: Elm və təhsil, - 2010. - 336 s.
43. Əmrahoğlu, A. Rübai karvanı, dördlük çələngi // Ədəbiyyat qəzeti. - 2006, 27 oktyabr. - s. 4.
44. Əmrahoğlu, A. Şair sözə əmanət // - Bakı: Bayatı, 2012. № 37-38, - s. 30-32.
45. Əzim, E. Göy üzündə barmaq izi // - Bakı: Ulduz, - 2016. № 6, - s. 6-8.
46. Əzizov, R. Poemanın genişlənən üfüqləri / R.Əzizov.- Bakı: Yazıçı,- 1986.- 176 s.
47. Eminov, A. Şeirin həzin pıçıltısı // Ədəbiyyat qəzeti, - 2015, 16 yanvar. s. 20.
48. Erməni terrorizmi və cinayətləri Azərbaycanda, Türkiyədə və dünyada. Hadisə və faktların xronikası: tərt. ed. D. Vəliyev - Bakı: Elm, - 1994. - 184 s.
49. Fuad, E. 2017-ci ilin epik şeiri: Tənəzzül, yoxsa inkişaf // Ədəbiyyat qəzeti. - 2018, 2 iyun. s. 19.
50. Fuad, E. 2017-ci ilin epik şeiri: tənəzzül, yoxsa inkişaf? / AMEA Ədəbiyyat İnstitutu. Ədəbi proses-2017, Bakı: Hədəf nəşrləri, - 2018. - 520 s.

51. Fuad, E. 2018-ci ilin epik şeiri: epos təfəkkürünün və lirik-fəlsəfi duyğuların bəyanı / AMEA Ədəbiyyat İnstitutu. Ədəbi proses-2018, Bakı: Hədəf nəşrləri, - 2019, - 578 s.
52. Fuad, E. 2018-ci ilin epik şeiri: epos təfəkkürünün və lirik-fəlsəfi duyğuların bəyanı // Ədəbiyyat qəzeti. 2019, 7 sentyabr. s. 9.
53. Fuad, E. 2019-cu ilin epik şeiri: tarixi yaddaşın, gerçəkliklərin və milli ruhun inikası // Ədəbiyyat qəzeti. 2020, 26 sentyabr. s. 18.
54. Fuad, E. 2019-cu ilin epik şeiri: tarixi yaddaşın, gerçəkliklərin və milli ruhun inikası / AMEA Ədəbiyyat İnstitutu. Ədəbi proses-2019, Bakı: Hədəf nəşrləri, - 2020, - 606 s.
55. Fuad, E. Güney Azərbaycan epik şeiri / E.Fuad. - Bakı: Elm və təhsil, - 2016. - 372 s.
56. Fuad, E. Güney Azərbaycanda çağdaş ədəbi proses / E.Fuad. - Bakı: Hədəf Nəşrləri, - 2016, - 176 s.
57. Fuad, E. Turanın əbədiyaşar şairi: Bəxtiyar Vahabzadə / E.Fuad. - Bakı: Elm və təhsil, - 2019, - 216 s.
58. Gün, N. Xocalı simfoniyası / - Bakı: Vektor Nəşrlər evi, - 2006. - 84 s.
59. Hacıheydərli, N. Dağ kolanı dastanı / N.Hacıheydərli. - Bakı: Vektor nəşrlər evi, - 2008. - 32 s.
60. Hacıheydərli, N. Ey türk doğulan / N.Hacıheydərli. Bakı: Şur nəşriyyatı, - 2012, - 152 s.
61. Həbibbəyli, İ. "Qələmin səsi"ndən xalqın sözünə // Ədəbiyyat qəzeti. - 2020, 11 iyul. s. 12.
62. Həbibbəyli, İ. Bütün yönələri ilə yaradıcı / İ.Həbibbəyli. - Bakı: Elm və təhsil, - 2014. - 104 s.
63. Həbibbəyli, İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik / İ.Həbibbəyli. - Bakı: Nurlan, - 2007. - 696 s.
64. Həsənbəy, Y. Cənnətin bağlı yolları //- Bakı: Azərbaycan,- 2007. № 8, - s.62-77.

65. Həsənbəy, Y. Sonu görünməyən karvan // - Bakı: Azərbaycan, - 2000, № 8, - s. 44-51.
66. Həsənov, O. Poemalarımız haqqında // - Bakı: İnqilab və mədəniyyət, - 1947, № 1-2, - s. 175-188.
67. Həsənzadə, N. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / N.Həsənzadə. - Bakı: Prometey, - c. 2. – 2010. - 736 s.
68. Həsənzadə, N. Sözü tara verin / N.Həsənzadə. - Bakı: Oğuz eli, - 2013. - 68 s.
69. Heyət, C. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda: [2 cildə] / C.Heyət - Bakı: Elm və təhsil, - c. 2. - 2011. - 704 s.
70. Hüseyn, Y. Ana südü, ana öyüdü / Y.Hüseyn. - Bakı: Qismət, - 2016. - 112 s.
71. Hüseynli, M. Azaflıdır şah ustadım / M.Hüseynli. - Bakı: Elm və təhsil, - 2013. - 424 s.
72. Hüseynoğlu Sərvaz. Məmməd Araz dastanı // - Bakı: Azərbaycan, - 2010. № 10, - s. 140-148.
73. Hüseynov, Ə. Poemalarımızın ideya-bədii keyfiyyətləri // - Bakı: Azərbaycan, - 1962. № 4, - s. 244-250.
74. Hüseynov, İ. Ədəbi həyat və Muğanna //- Bakı: Naşir, - 2014. № 2 (08),- s. 94-98.
75. İdrisi, C. B. Işıq ucu / B.C. İdrisi. - Bakı: Qələm ofset, - 2006. - 144 s.
76. İlqar, M. Qaratel / M.İlqar. - Bakı: Qələm, - 2010, - 179 s.
77. İsgəndərzadə, E. Adil Mirseyidi anmaq və anlamaq / - Bakı: Kitabçı,- 2014.- s. 24.
78. İsgəndərzadə, E. Qürbət hücrəsində / E.İsgəndərzadə. - Bakı: Vektor nəşrlər evi, - 2013. - 215 s.
79. İsmayıl, M. Yetmişdən sonra / M.İsmayıl. - Bakı: Elm və təhsil, - 2014. - 478 s.
80. Kabaklı, Ə. Yunus Əmrə / Ə.Kabaklı. - Bakı: Mütərcim, - 2018. - 131 s.
81. Ləman, F. Anama məktub / F.Ləman. - Bakı: - 2011. - 540 s.
82. Məcid Rəşad: yaşananlar və yazılanlar: Cığıracan - Bakı: Vektor nəşrlər evi, - 2015. - 226 s.
83. Məcid, R. Bir də gəlməyəcək / R.Məcid. - Bakı: Təhsil, - 2015. - 512 s.
84. Məcid, R. Roman / R.Məcid. - Bakı: Qanun nəşriyyatı, - 2015. - 136 s.

85. Məlikzadə, H. Bu sevdə qələmim nə ilıq yazır // 525-ci qəzet. - 2020, 17 yanvar. - s. 11.
86. Məmmədli, E. Mən savaşa çağırıram / E.Məmmədli. - Bakı: Vektor nəşrlər evi, - 2006. - 170 s.
87. Məmmədzadə, R. Zirvə // Azad Azərbaycan. - 2006, 13 dekabr. - s. 7.
88. Mərdanova, S. XX əsr Azərbaycan poemalarında lirik ricətlər sistemi (S. Vurğunun, M.Müşfiqin və B.Vahabzadənin əsərləri üzrə): / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / - Bakı, , s.
89. Məsimovlu, M. Elçin İsgəndərzadə: Olduğu və göründüyü kimi / M.Məsimovlu. - Bakı: Vektor Nəşrlər Evi, - 2014. - 110 s.
90. Mehdi, N. Dərinlik strukturlarının qovulması: mədəniyyət və sənətdə dayazlıq biçimi // - Bakı: Yazı, - 2013. № 3 (8), - s. 182-188.
91. Mehdi, Q. Elçin-el üçün / Q.Mehdi. - Bakı: Vektor Nəşrlər Evi, - 2014. - 122 s.
92. Mirseyid, A. Ay suvarisi / A.Mirseyid. - Bakı: Qanun, - 2011. - 304 s.
93. Mirseyid, A. Metropol rüyaları // - Bakı: Azərbaycan, - 2009. № 8, - s. 99-103.
94. Mirseyid, A. Payız hannibalizmi // - Bakı Azərbaycan, - 2004. № 2, s. - 3-10.
95. Mirseyid, A.Rüyaların rəsmləri // - Bakı: Azərbaycan, - 2006. № 12, - s. 56-61.
96. Mirseyid, A. Unio mistika // - Bakı: Ulduz, - 2014. № 7, - s. 38-42.
97. Mirseyid, A. Vernisaj / A.Mirseyid. - Bakı: Adiloğlu, - 2005. - 231 s.
98. Mustafa, S. Qayıdış / S.Mustafa. - Bakı: AzAtaM İrfan, - 2012. - 100 s.
99. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] - Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, - c. 1. – 2007. - 504 s.
100. Müslüm, F. Mən dağdağan ağacıyam / F.Müslüm. - Bakı: Elm və təhsil, - 2011. - 160 s.
101. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu / [2 cildə] - Bakı: Elm və Təhsil, - c. 1. – 2016. - 800 s.
102. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu / [2 cildə] - Bakı: Elm və Təhsil, - c. 2. – 2016. - 1088 s.
103. Nəbiyev, B.Elmlə şeir qovuşanda / B.Nəbiyev.- Bakı: Çarşıoğlu,- 2011. -432 s.

104. Nəbiyev, B. Poemalarımızın ideya-bədii xüsusiyyətləri // - Bakı: Azərbaycan, - 1961. № 8, - s. 206-215.
105. Nəcəfova, M. 1990-cı illər Azərbaycan ədəbiyyatında vətənpərvərlik motivləri / M.Nəcəfova. - Bakı: "MBM" nəşriyyatı, - 2012. - 212 s.
106. Nəcəfova, M. Azərbaycanlıların soyqırım faciəsi Zəlimxan Yaqub yaradıcılığında //- Bakı: AMEA Ədəbiyyat məcmuəsi,- 2015. XXVI cild, - s. 222-228.
107. Nəcəfzadə, Q. Şəhid anası // - Bakı: Ulduz, - 2014. № 6, - s. 38-39.
108. Nəğməkar, Y. Alın yazım / Y.Nəğməkar. - Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, - 2004. - 528 s.
109. Nəğməkar, Y. Altıмышıncı yuxu... / Y.Nəğməkar. - Bakı: "Papyrus" nəşriyyatı, - 2015. - 162 s.
110. Nəğməkar, Y. Çingiz çini / Y.Nəğməkar. - Bakı: "ANS-Press" nəşriyyatı evi, - 2010. - 72 s.
111. Nəğməkar, Y. Nizami demiş... / Y.Nəğməkar. - Bakı: Gənclik, - 2017. - 168 s.
112. Nəğməkar, Y. Qələm səsi / Y.Nəğməkar. - Bakı: Yazıçı, - 2014. - 632 s.
113. Nəğməkar, Y. Qurbannamə / Y.Nəğməkar. - Bakı: "ADMİU-nun mətbəəsi", - 2021. - 384 s.
114. Nəğməkar, Y. Sevgi məbədi / Y.Nəğməkar. - Bakı: "Gənclik", - 2020. - 272 s.
115. Nəğməkar, Y. Vəslin edamı / Y.Nəğməkar. - Bakı: "AZ&S" Çap evinin mətbəəsi, - 2008. - 230 s.
116. Nəğməkar, Y. Zal ağacı / Y.Nəğməkar. - Bakı: "Səda" nəşriyyatı, - 2007. - 192 s.
117. Nərimanoğlu, M. Türklərə qarşı törədilmiş erməni terrorunun qısa xronikası... Bilal Ənsər - Bakı: Adiloğlu, - 2009. - 188 s.
118. Nəsiboğlu, R. Dörd yol // R.Nəsiboğlu. - Bakı: Azərbaycan, - 2010. №13, - s. 86-90.
119. Nisəbəyim. Ürək simfoniyası // - Bakı: Azərbaycan, - 2009. № 9, - s. 4- 16.
120. Novruz, C. Şuşa yolu // - Bakı: Azərbaycan, - 2002. № 9, - s. 3-17.
121. Novruz, C. Xalça əfsanəsi // - Bakı: Azərbaycan, - 2005. № 2, - s. 42-58.
122. Nuru, S. Yenə o bağ olaydı // Kredo. - 2015, 3 aprel. - s. 8.

123. Osmanlı, D. Həsərin Həzzi / D.Osmanlı. - Bakı: "Mütərcim", - 2020. - 156 s.
124. Osmanlı, D. Nəfəsimin qatili / D.Osmanlı.- Bakı: Elm və təhsil,- 2015.– 200 s
125. Özgün, A. S. Əsərləri: [4 cildə] / A.S.Özgün. Bakı: Gənclik, - c. 3. – 2017. - 503 s.
126. Piriye, Y. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrı / Y.Piriye. - Bakı: Yazıçı, - 1988. - 184 s.
127. Qaraxanlı, E. Z. Anıt məzar dastanı / E.Z.Qaraxanlı. - Bakı: AzAtaM MBM, - 2013. - 108 s.
128. Qaraxanlı, E. Z. Torqovı peyzajı / E.Z.Qaraxanlı.- Bakı: MBM,- 2009.- 208 s.
129. Qasımbəyli, Y. Fikrət Qoca və altmışıncılar // Ədəbiyyat qəzeti. - 2015, 23 yanvar. - s. 26.
130. Qasımlı, G. Hüseyn Cavidin obrazı müasir Azərbaycan poemalarında // AMEA. "Hüseyn Cavid və müasir gənclik" (Hüseyn Cavid-134) Respublika elmi konfransı, - Bakı: - 21 oktyabr, - 2016, - s. 83-85
131. Qasımlı, G. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrının tipləri // AR Təhsil Nazirliyi. ADNSU. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XX Respublika Elmi Konfransı, 2 cildə, II cild, - Bakı:- 24-25 may,- 2016, - s. 66-68.
132. Qasımlı, G. Azərbaycan ədəbiyyatında müstəqillik illərində yazılmış poemaların xüsusiyyətləri // Qafqaz Universiteti. Gənc tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi Konfransı, Materiallar- II- kitab, - Bakı: - 29-30 aprel, - 2016, - s. 1060-1062.
133. Qasımlı, G. Azərbaycanlıların köçürülməsinin 3 poemada təzahürü // Selcuk Üniversitesi. Tarih, kültür, sanat, turizm ve tarım açısından uluslararası Sarayönü sempozyumu, Bildiri kitabı, - Konya: 24-26 ekim, - 2014, - s. 683-694.
134. Qasımlı, G. Azərbaycanlıların köçürülməsinin üç poemada təzahürü // AMEA RH, akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu A.İmanquliyevanın anadan olmasının 75 illiyinə həsr olunmuş "Şərq xalqları ədəbiyyatı: ənənə və müasirlik" mövzusunda Beynəlxalq Elmi konfransı, - Bakı: - 10-11 oktyabr, - 2014, - s. 493-499.

135. Qasımlı, G. Bəxtiyar Vahabzadənin müstəqillik illərində yazılmış poemaları // AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi. Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Milli dəyərlər və istiqlal uğrunda mübarizələr” mövzusunda elmi konfrans, Risalə, araşdırmalar toplusu, - Bakı: - 4 iyun, - 2015. - s. 134-135.
136. Qasımlı, G. Çağdaş Azərbaycan poemalarında çağdaş insan obrazı // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, - 2018. №1, - s. 92-95.
137. Qasımlı, G. Çağdaş Azərbaycan poemalarında tarixi şəxsiyyətlər //- Bakı: AMEA GAMŞ Gənc tədqiqatçı elmi-praktiki jurnalı,- 2018. IV cild, № 2,- s. 146-150.
138. Qasımlı, G. Çanaqqala savaşının müstəqillik illərində yazılmış poemalarda bədii əksi // BDU. Azərbaycanda türk xalqları tarixinin tədqiqi və tədrisi məsələləri Respublika elmi-praktik konfransı, - Bakı: - 18-19 may, - 2017, - s. 133-136
139. Qasımlı, G. Ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımların müstəqillik illərində yazılmış poemalarda ifadəsi // AMEA Rəyasət heyəti Tarix İnstitutu, AAM, Lənkəran rayon İcra Hakimiyyəti. IV Beynəlxalq Elmi Konfrans, - Lənkəran: - 22-27 aprel, - 2017, - s. 402-405.
140. Qasımlı, G. Müasir Azərbaycan poemalarının aparıcı obrazları // - Bakı: AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyat məcmuəsi XXXI cild, - 2017. № 3, - s. 183-188.
141. Qasımlı, G. Müasirlərimiz çağdaş Azərbaycan poemalarında // - Bakı: AMEA Əlyazmalar İnstitutunun Filologiya məsələləri, -2017. № 11, - s. 340-346.
142. Qasımlı, G. Müstəqillik dövrü Azərbaycan poemalarında istiqlal mücadiləsinin əksi // BDU Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-100: Müsəlman Şərqində ilk Parlamentli Respublika Beynəlxalq Elmi Konfransı, - Bakı: - 21-23 may, - 2018, - s. 67.
143. Qasımlı, G. Müstəqillik dövrü Azərbaycan poemalarında obraz seçimi // - Bakı: AMEA Əlyazmalar İnstitutunun Filologiya məsələləri, - 2018. № 3, - s. 364-370.
144. Qasımlı, G. Müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasında poema janrının yeri və bədii xüsusiyyətləri // - Bakı: AMEA GAMŞ Gənc tədqiqatçı elmi-praktiki jurnalı III cild, -2018. № 1, - s. 198-203.

145. Qasımlı, G. Müstəqillik dövrü poemalarında tarixi və ictimai-siyasi hadisələrin bədii dərki // - Bakı: AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyat məcmuəsi XXIX cild, - 2017. № 1, - s. 113-123.
146. Qasımlı, G. Müstəqillik dövründə Heydər Əliyevə ithaf olunmuş poemalar // AR Təhsil Nazirliyi, BSU. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri IX Beynəlxalq Elmi Konfransı, - Bakı: - 3-4 may, - 2018, - s. 434-435
147. Qasımlı, G. Müstəqillik illərində yazılmış poemalarda Heydər Əliyev şəxsiyyəti // AR Təhsil Nazirliyi, BBMM, AR DQİDK, AMEA, BSU. Ulu öndərin anadan olmasına həsr olunmuş Ulu öndər Heydər Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər Beynəlxalq Elmi Konfransı II hissə, - Bakı: - 3-5 may, - 2016, - s. 93-95.
148. Qasımlı, G. Müstəqillik illəri poemalarında Qarabağ mövzusu // - Bakı: AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyat məcmuəsi XXVI cild, - 2015. № 1, - s. 309-316.
149. Qasımlı, G. Müstəqillik illərində yazılmış poemalarda Azərbaycan həqiqətləri. // - Bakı: GEAD. International Journal of Young Researchers, - 2016. - s. 33-37
150. Qasımlı, G. Müstəqillik illərində yazılmış poemalarda ermənilərin törətdikləri soyqırımların ifadəsi // AMEA Rəyasət Heyəti Tarix İnstitutu, T.C.Atatürk Araşdırma Mərkəzi, Şamaxı Rayon İcra Hakimiyyəti Azərbaycan və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları (1914-1920-ci illər) III Beynəlxalq Elmi Konfransı, - Şamaxı: - 07-10 aprel, 2016, - s. 487-489.
151. Qasımlı, G. Müstəqillik illərində yazılmış poemaların dili // AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Qafqaz Universiteti. Ə.Hüseynzadənin 150 və akademik M.Şirəliyevin 105 illik yubileyləri şərəfinə keçirilən “Sələflər və Xələflər” I Beynəlxalq Simpoziumu, - Bakı: - 22-24 oktyabr, - 2014, - s. 261-266.
152. Qasımlı, G. Müstəqillik illərində yazılmış poemaların dili // II Beynəlxalq Həmzə Nigari Simpoziumu, - Bakı-Qazax: - 20-22 oktyabr, 2014, - s.75-76.
153. Qasımlı, G. Nizami poemaları və çağdaş Azərbaycan poemaları // N.Gəncəvi adına MAƏM. Nizami Gəncəvinin 875 illik yubileyinə həsr olunmuş Nizami və

- dünya mədəniyyəti mövzusunda Respublika elmi konfransı, - Bakı: - 24 noyabr, - 2016, - s. 115-116.
154. Qasımlı, G. Qarabağ müharibəsində şəhid olmuş qadınlar poema janrının qəhrəmanı kimi // Azərbaycan Universiteti Uydurma erməni soyqırımı: Yalanlar, İftiralar. Türk-müsəlman soyqırımı: Faktlar, Həqiqətlər, - Bakı: 18 aprel, - 2015.
155. Qasımlı, G. Zəlimxan Yaqubun “O qızın göz yaşları” poemasında uşaq taleyi // Qafqaz Universiteti, - Bakı: - 21-22 aprel, - 2016. s.
156. Qasımlı, G. Zəlimxan Yaqubun “Yunus Əmrə dastanı” // - Təbriz: Ədəbi körpü məcmuəsi, - 2018. № 3, - s. 12-15.
157. Qədim, K. Yaşamaqda nə varsa / K.Qədim. - Bakı: Vektor nəşrlər evi, - 2012. - 198 s.
158. Qərvəndli, X. Didərginlər / X.Qərvəndli. - Gəncə: Pirsultan, - 2003. - 102 s.
159. Qəşəmoğlu, Ə. Cavanşir // Kaspi. - 2013, 16-18 yanvar. - s. 16.
160. Qəşəmoğlu, Ə. Rəsul Rza // Ədəbiyyat qəzeti. - 2015, 21 noyabr. - s. 4.
161. Qəşəmoğlu, Ə. Rəsul Rza // Ədəbiyyat qəzeti. - 2016, 16 iyul. - s. 10-11.
162. Qəşəmoğlu, Ə. Tarixin türkü // Türkünstan. - 2016, 12-18 aprel. - s. 15.
163. Qoca, F. Sönən deyil bu ocaq / F.Qoca. - Bakı: Elm və təhsil, - 2012. - 242 s.
164. Quluzadə, Ə. Şəhid şəhər / Ə.Quluzadə. - Bakı: Ozan, - 1998. - 68 s.
165. Qurbani, A. Koroğlunun Ağdərə səfəri / A.Qurbani. - Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, - 1995. -32 s.
166. Qurbani, A. Millətin oyaq gecəsi / A.Qurbani. - Bakı: Oğuz eli nəşriyyatı, - 1994. - 32 s.
167. Rizvanov,N. Yarımçıq vüsəl /N.Rizvanov.- Bakı: Elm və təhsil,- 2017.- 444 s.
168. Rüstəmli, A. Cəfər Cabbarlı və milli istiqlal hərəkatı / A.Rüstəmli. - Bakı: Gənclik, - 2018. - 168 s.
169. Rüstəmli, A. Poetik düşüncələr səltənətində // - Bakı: Yusif Nəğməkar – 60 - Xüsusi buraxılış, - 2015. № 01, - s. 14-15.
170. Rüstəmov, A. Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları (XII-XVII əsrlər) / A.Rüstəmov. - Bakı: ?, -1977. - s.

171. Rüstəmovə, A. Azərbaycan epik şeirinin mənşəyinə dair - Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri / A.Rüstəmovə. - Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı, - 1964. - s. 240-257.
172. Rüstəmxanlı, S. Əbədi sevdə / S.Rüstəmxanlı. - Bakı: Təhsil, - 2012. - s. 576.
173. Rza, O. Günəşin adından / O.Rza. - Bakı: Yazıçı, - 1991. - 10 s.
174. Rza, X. Ədəbiyyatımızda poema janrının yaranması və inkişafına dair bir nəzər // - Bakı: API-nin elmi əsərləri, - 1963. XXIV cild.
175. Rza, X. Poemalar haqqında bəzi qeydlər // Ədəbiyyat və incəsənət. - 1965, 13 mart.
176. Sadiq, B. Ömrün gəraylı çağları / B.Sadiq. - Bakı: MBM, - 2014. - 164 s.
177. Sadiq, B. Sərhədçi ömrü // - Bakı: Azərbaycan, - 2010. № 11, - s. 117- 123.
178. Sadiq, Ş. Ədəbiyyatla bütövləşmiş şəxsiyyətlər / Ş.Sadiq. - Bakı: Xan nəşriyyatı, - 2015. - 184 s.
179. Salahzadə, Ə. Xocalı Xəçilləri / Ə.Salahzadə.- Bakı: Şirvanəşr,- 2006. - 48 s.
180. Salamoğlu, T. Ən Yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri / T.Salamoğlu. - Bakı: Səda, - 2009, - 480 s.
181. Saleh, İ. Bayraq meydanı // Kredə. - 2015, 9 yanvar. - s. 6.
182. Səccadi, S. Dan yolu / S.Səccadi.- Kərəc şəhəri: Şani yayın evi,- 2017.- 260 s.
183. Səma.G. “Şər şənbə”də duyulan ağırlar// 525-ci qəzet.- 2019, 18 yanvar.- s. 7.
184. Səma. G. Sözüümüz sözdür / G.Səma. - Bakı: Elm və təhsil, - 2019. - 352 s.
185. Sözdən asılan arzular: Güney Azərbaycan şairlərinin poemalarından seçmələr (XX əsr). tərt. ed. E. Fuad - Bakı: Elm və təhsil, - 2016. - 848 s.
186. Süleymanova,İ. Qurbanın haqqı//Respublika gəncləri.- 2015, 19 yanvar. s. 10.
187. Tapdıq, İ. Şuşa gözləyir bizi // - Bakı: Azərbaycan, - 2001. № 8, - s.112-114.
188. Təbrizi, Q. S. Pozulmamış dünya / Q.S.Təbrizi. - Bakı: Azərnəşr, - 2010. - 218 s.
189. Tovuzlu, T. Qasım dağı / T.Tovuzlu. - Bakı: Dünya, - 1997. - 48 s.
190. Türk dünyasının birliyi ideyası və Heydər Əliyev: / tərt. ed. Ə.Qoşalı - Bakı: Elm və təhsil, - 2011. - 168 s.
191. Urud, M. Üzü haqqa gedirəm / M.Urud. - Bakı: Yeni nəşrlər evi,- 1999.- 80 s.

192. Vahabzadə, B. Poemalarımızda sənətkarlıq məsələlərinə dair // Ədəbiyyat qəzeti. - 1953, 17 oktyabr.
193. Vəliyev, M. Ə. Poemalarımız haqqında // Ədəbiyyat və incəsənət. 1954, 16 oktyabr.
194. Vəliyev, M. Ə. Yeni poemalarımız //- Bakı: Azərbaycan, - 1958. № 4, - s. 183-210.
195. Vladimir, Q-K. Eməni məsələsi. // - Bakı: Qarapapaqlar, - 2011. № 2, - s. 28.
196. Vüsal, B. Qarabağlı övliya şair barədə dastan // Ədəbiyyat qəzeti. - 2015, 16 yanvar. - s. 20.
197. Vüsal, B. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] B.Vüsal. - Bakı: Qanun, - c. 2. – 2016. - 528 s.
198. Xələfli, Ə. R. Ölməzlik nəğməsi / Ə.R.Xələfli. - Bakı: Vətən nəşriyyatı, - 2013. - 352 s.
199. Xələfli, Ə. R. Üzü Qarabağa / Ə.R.Xələfli. - Bakı: Vətən, - 2017. - 320 s.
200. Xəzri, N. Salatın / N.Xəzri. - Bakı: Gənclik, - 1991. - 24 s.
201. Yaqub, Z. Əbədiyyət dastanı / Z.Yaqub. - Bakı: Pedagogika, - 2008. - 264 s.
202. Yaqub, Z. Əsərləri: [13 cildə] /Z.Yaqub. - Bakı: Şərq-Qərb, - c. 12. – 2013. - 400 s.
203. Yaqub, Z. Əsərləri: [13 cildə]/ Z. Yaqub.- Bakı: Şərq-Qərb,- c. 8.– 2012.- 376 s.
204. Yaqub, Z. Əsərləri: [13 cildə]/ Z. Yaqub.- Bakı: Şərq-Qərb,- c. 9.– 2013.- 376 s.
205. Yaqub, Z. Mən bir dağ çayıyam / Z.Yaqub. - Bakı: Pedagogika,- 2006.- 336 s.
206. Yaqub, Z. Peyğəmbər / Z.Yaqub. - Bakı: Pedagogika, - 2009. - 320 s.
207. Yaqub, Z. Şuşa şikəstəsi // - Bakı: Azərbaycan, - 2013. № 8, - s. 3-15.
208. Yaqub, Z. Ün / Z.Yaqub. - Bakı: Elm və təhsil, - 2014. - 72 s.
209. Yusifli, V. Bölgələrdə ədəbi həyat / AMEA Ədəbiyyat İnstitutu. Ədəbi proses-2016, Bakı: Hədəf Nəşrləri, - 2017. - 462 s.
210. Yusifli, V. Ədəbi həyat / V.Yusifli. - Bakı: Vektor nəşrlər evi, - 2014. - 326 s.
211. Yusifli, V. Şeirsiz yaşaya bilməmək // 525-ci qəzet. - 2020, 12 iyun. - s. 13.
212. Yusifoğlu, R. Azərbaycan poemalarında bədii sənətkarlıq məsələləri // - Bakı: Təhsil, mədəniyyət və incəsənət, - 2003. № 2, - s. 66-70.

213. Yusifoğlu, R. Azərbaycan poeması axtarışlar və perspektivlər / R.Yusifoğlu - Bakı: Elm, - 1998. - 300 s.
214. Yusifoğlu, R. Azərbaycan poemasında konflikt və xarakter yenilikləri // Gənc alimlərin respublika konfransı, - Bakı: Elm, - 1982, - s. 137-140.
215. Yusifoğlu, R. Azərbaycan poemasında konfliktin tipləri // - Bakı: Azərbaycan EA-nın xəbərləri, Ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası, - 1983. № 1, - s. 9-14.
216. Yusifoğlu, R. Azərbaycan poemasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri / R.Yusifoğlu. - Bakı: ADPU nəşriyyatı, - 2010. - 486 s.
217. Yusifoğlu, R. Poemanın inkişaf meyilləri // - Bakı: Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, - 2003. № 3, - s. 214-219.
218. Zamanlı, S. Qarayazıya məktub / S.Zamanlı. - Bakı: "Papirus", - 2020.- 100 s.
219. Zəlimxan Yaqub ədəbi düşüncədə: [3 cildə] - Bakı: Vətən nəşriyyatı, - c. 1. - 2009. - 360 s.
220. Zəlimxan Yaqub ədəbi düşüncədə: [3 cildə] - Bakı: Vətən nəşriyyatı, - c. 2. – 2009. - 370 s.
221. Zəlimxan Yaqub ədəbi düşüncədə: [3 cildə] - Bakı: Vətən nəşriyyatı, - c. 3. – 2014. - 332 s.

Türk dilində

222. Enes, C. Ünlü yazar Cengiz Aytmatov // "Kardeş kalemler" dergisi, 2010, № 37, s. 25-27.
223. Hasanzade, N. Sen nasıl yoksun... / N.Hasanzade. - Eskişehir: 2010, 120 s.
224. Küçükmehmetoğlu, Ö. Büyük yazarımız Anar ve şair Ali Akbaşıla edebiyat sohbeti // "Kardeş kalemler" dergisi, 2009, № 36, s. 59-64.
225. Mirseyit, A. Nerden baksan görünen adam / A.Mirseyit. - Ankara: Kızılay, 2014, 132 s.
226. Özbahçe, O. İmge ve belirsizlik // "Karagöz" dergisi, 2013, № 24, s.16-22.
227. Rzayeva, A. Azərbaycan edebiyatı'nda folklor süjeli nesir eserləri // "Kardeş kalemler" dergisi, 2009, № 35, s. 62-65.

Rus dilində

228. Алиев, Р. Ю. Проблемы развития азербайджанской советской поэмы (1956-1965): Дис. ... канд. фил. наук. / - Баку, 1984. - 155 с.
229. Арочко, М. Поэма: кризис или возрождение // - «Литературное обозрение», - 1973. № 5, - с. 59-62.
230. Бадалов, А. Азербайджанские советские поэмы. (1960-1970): / Автореф. дис. ... канд. фил. наук. / - Баку, 1981. - 28 с.
231. Гуляев, Н.А. Теория литературы. / Н.А Гуляев. - Москва: Высшая школа, - 1977. - 280 с.
232. Касумлу, Г. Путь развития, особенности жанра поэмы в литературе Азербайджана / Г. Касумлу. – Rıqa: Lambert Academic Publishing, - 2018. - 226 с.
233. Касумлу, Г. Стихи Азербайджана, написанные в годы независимости // - Одеса: Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету, Серія: філологія, Випуск 24, том 1, - 2016. - с. 98-100
- 234 Касумлу, Г. Тема патриотизма в современных азербайджанских стихах: // - Одеса: Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету, Серія: філологія, Випуск 26, том 1, - 2017. – с. 105-107.
235. Касумлу, Г. Традиции и новые тенденции в развитии азербайджанской поэзии // - Ужгород: Закарпатські філологічні студії, Випуск 5, том 2, - 2018. - с. 116-120
236. Касумлу, Г. Традиции и новые тенденции в развитии азербайджанской поэзии // - Алматы: Хабаршы вестник bulletin, - 2019. №1 (25), - с. 81-86
237. Коваленко, С.А. Поэма как жанр литературы. / С.А. Коваленко. - Москва: Знание, - 1982. - 112 с.
238. Марцинкявичюс, Ю. Судьбы поэмы // - Москва: Литература и современность, сб. 7. Худ.литература, - 1967. - с. 370-379.
239. Сэмюэл, Н. К. История начинается в шумере / Н. К. Сэмюэл. - Москва: Наука, - 257 с.

240. Тимофеев, Л. Краткий словарь литературоведческих терминов. Л. Тимофеев, Венгров Н. – Москва: Учпедгиз, - 1963.
241. Уманская, Е. Зачем поэма? // - Москва: Журнал «Литературное обозрение», - 1974. № 2, - с. 50-54.
242. Халилов, Х. Жанр поэмы послевоенной азербайджанской советской литературе. (1945-1950): / Дис. ... канд. фил. наук. / - Баку, - 1964. - 153 с.
243. Червяченко, Г.А. Поэма в советской литературе / Г.А. Червяченко. - Ростов: изд-во. Ростов ун-та, - 1978. - 192 с.
244. Числов, М. Современная советская поэма // - Москва: Современный литературный процесс и критика, Мысль, - 1975. - с. 199-231.
245. Шукюров, С. Исторические поэмы Азербайджана: Дис. ... док. фил. наук. / - Баку, 1984. - 305 с.

İngilis dilində

246. Nəcəfova, M. Analyzing the Karabakh issue in the Azerbaijani poetry // Classical bulletin, "Acces Online", Indexed by Thomson Reuters Art & Humanities, Citation Xavier University. <http://classicalbulletin.org/acces-online/105-analyzing-the-karabakh-issue-in-the-azerbaijani-poetry.html>
247. Shivaji University, Kolhapur. Centre for distance education. Literary Criticism and Critical Appreciation, B. A. III Lit, Crit. & Critical App, Paper-7.

İnternet resursları

248. Bayramov, H. Elin Şiruyəsi, Sözün sərrafı: [Elektron resurs] / - Aprel 14, 2017. <http://azkurs.org/elin-siruyesi-sozun-serrafi.html?page=12>
249. Bayramov, Q. Ədəbi hadisə: Poema-Trilogiya: [Elektron resurs] / - Sentyabr 16, 2015. <http://modern.az/az/news/84921#gsc.tab=0>
250. Əhməd, V. Poema: [Elektron resurs] / - Dekabr 18, 2017. <https://kayzen.az/blog/edebiyat/21321/poema.html>

251. Fuad, E. Poema janrının yaranış zərurəti: [Elektron resurs] / - Avqust 11, 2017. <http://www.xalqcebhəsi.az/news/literature/21920.html>
252. Göyçəli, N. Sərraf Şiruyə - "Ayrılıq belə düşdü" poeması haqqında nəzəri fikirlər: [Elektron resurs] / - may 21, 2015. <http://davam.az/20980-srraf-iruy-ayrlq-bel-dd-poemas-haqqnda-nzri-fikirlr.html>
253. http://www.musigi-dunya.az/new/read_magazine.asp?id=234193.218. 232
254. <https://MikroskopMedia/photos/a.171328260258591/211751459549604/?type=1&theater>
255. "Xocalı 613" adlı klassik musiqi gecəsi keçirilib: [Elektron resurs] / - Fevral 26, 2018. http://heydaraliyevcenter.az/#5_News_295
256. Kamal, R. Türk qəhrəmanına şair duası... - lirik resenziya: [Elektron resurs] / - Yanvar 23, 2019. <http://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/3042-turk-qehremanina-sair-duasi>
257. Məhərrəmov, T. "Poema janrı yaşayacaqmı?" – Sorğu: [Elektron resurs] / - <https://artkaspi.az/az/poema-janri-yasayacaqmi-terane-meherremova-yazir/#.YK-BrqgzbiUavqust> 23, 2017.
258. Владимировна, М. А. Эволюция поэтических жанров в эпоху Романтизма: [Elektron resurs] / - iyun, 2011. <https://moluch.ru/conf/phil/archive/24/839/>
259. Назайкина, А. "Лириэпика и ее жанры": [Видеоверсия лекции] / - <http://www.nazaykin.ru/lekcii/copywriting/lit/liroepika.htm>
260. Поэма. <http://pishi.pro/kak-stat-pisatelem/teoriya-literatury/90-literaturnye-zhanry-v-tabliczah.html>